



BOKA

2.

ZBORNIK RADOVA
IZ NAUKE, KULTURE I UMJETNOSTI

Б О К А

ЗБОРНИК РАДОВА ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ
И УМЈЕТНОСТИ

2.

Redakcioni odbor:

Dr SLAVKO MIJUSKOVIC, SRDAN MUSIC, ILIJA PUSIC,
VELIMIR RADOVIC, LAZAR SEFEROVIC i MARIJA CRNIC

Odgovorni urednik:

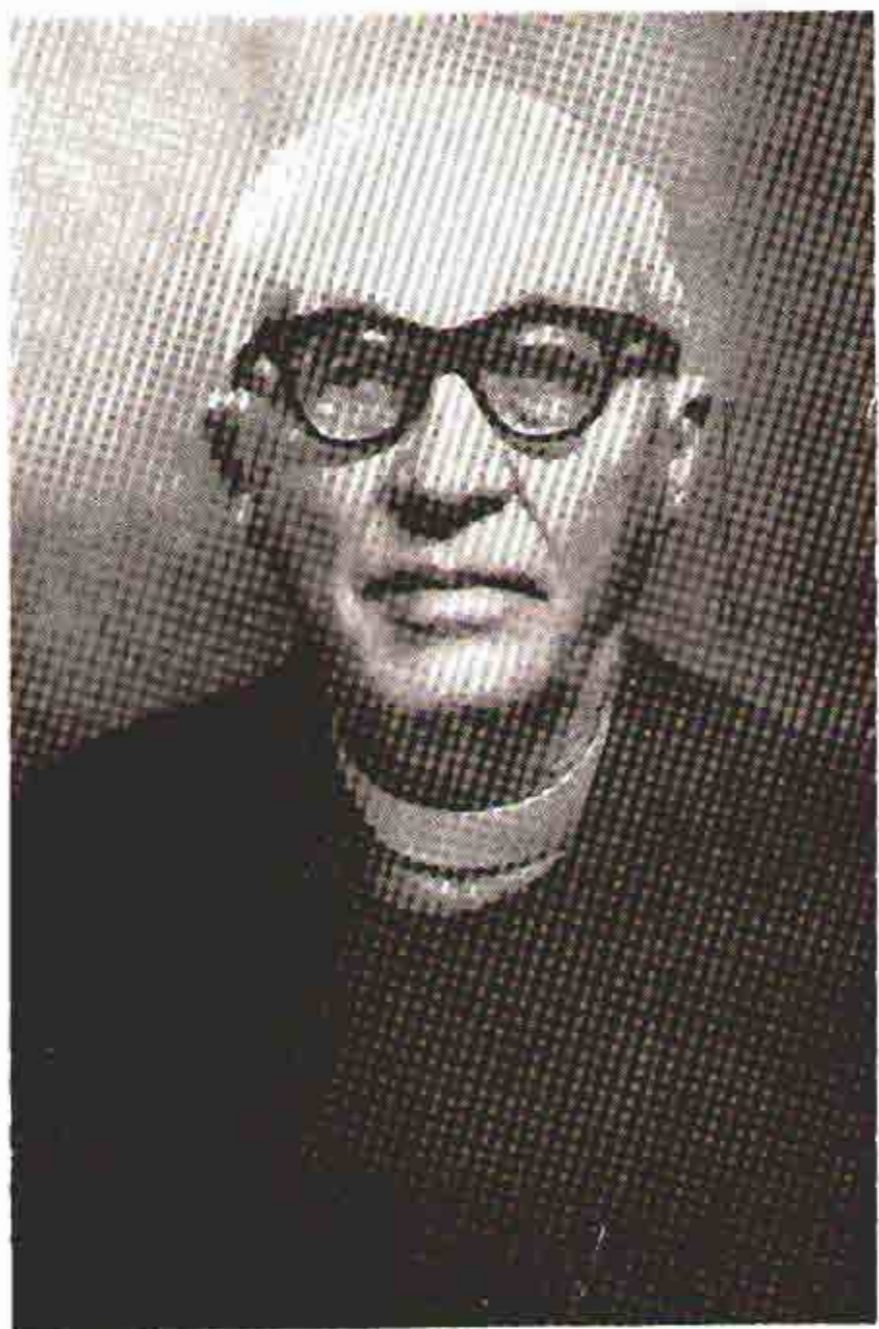
ILIJA PUSIC

Likovna obrada:

LIDIJA LAFOREST

Vlasnik i izdavač:

ZAVICAJNI MUZEJ — HERCEG-NOVI



Don NIKO LUKOVIĆ
1887—1970.

In memoriam

Don NIKO LUKOVIĆ

Boka Kotorska, naše primorje i naša domovina nedavno su izgubili svima poznatog i omiljenog don Nika Lukovića, javnog, kulturnog i naučnog radnika, zaslužnog historičara i rodoljuba, koji je umro 15. februara o. g.

Rođen je u Prčanju 1887. godine gdje je i proveo čitav život. Klasičnu gimnaziju završio je u Kotoru, a teologiju u Zadru 1910. godine.

Poslije završene teologije, kotorski biskup Franjo Učelini postavio ga je za paroha Prčanja, a malo prije toga dovršena je gradnja prčanjskog hrama koja je trajala preko sto godina. Ovdje je mladoga paroha čekala teška dužnost. Trebalo je popuniti velike prostorije ovoga hrama da bi se njegova unutrašnjost uskladila njegovoj spoljnoj arhitektonskoj vrednosti. A don Niko je ispravno shvatio da je ovaj hram posljednja i najveća tekovina prčanjskih jedrenjaka — kojih više nije bilo i koji će svim budućim naraštajima biti trajan svjedok pomorske prošlosti Prčanja i njegovog kulturno-istorijskog nasleđa.

Njegovi parohijani odmah počinju da pomažu njegova nastojanja i darivaju novom hramu birana umjetnička djela: slike raznih venecijanskih majstora, ikone kritsko-venecijanske škole, crkvene utvare srebrne i pozlaćene rađene u Kotoru i Veneciji, i crkvenu odjeću. Sve su ovo birani radovi iz XVI—XIX stolieća. K ovome treba dodati dvadeset umjetničkih radova savremenih jugoslovenskih umjetnika. Po ovome je prčanjski hram — pored svoje monumentalnosti i arhitektonske skladnosti — postao bogata umjetnička riznica, rijetka kulturna atrakcija našeg primorja i naše domovine.

Po ovakvom radu don Nika Lukovića mnogi su upoznali Prčanj i Boku, njegovu prošlost i njihovo kulturno umjetničko nasleđe. Pored ovoga, može se reći da u posljednjih pedesetak godina nije bilo ni jednog značajnijeg narodnog posla u Boki, a da nije bio vezan i za njegovo ime. Brilljantan govornik sa svojim zvonkim i prodornim

glasom čiju ljepotu skladno popunjava akcentat njegovog rodnog mjesta, jednako biva slušan kada sa crkvene predikaonice govori o slozi i bratskoj ljubavi u narodu, ili — kao odbornik svoje opštine u Prčanju — o razvoju turističke privrede, kao poslanik Republičke skupštine Crne Gore o poljoprivredi i isušivanju Škadarskog jezera, kao poslanik Savezne skupštine o razvoju pomorske privrede, ili na kongresu Socijalističkog saveza u Beogradu o zaštiti kulturno-istorijskih spomenika i izgradnji željeznice Beograd—Bar. Značajniji naučni i kulturni skupovi, bilo u Boki ili ostalim djelovima Crne Gore, nijesu bili potpuni bez njegove riječi. Odlikovao je ordenom bratstva i jedinstva I reda i ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom i zlatnom medaljom Crvenog krsta. Godine 1967. dodijeljena mu je 13. julska nagrada za naučni rad.

Na polju njegove obimne javne djelatnosti važno mjesto zauzima naučni i kulturni rad. Najveći broj njegovih naučnih radova su iz nacionalne, pomorske i kulturne istorije, a štampani su u 14 knjiga. Više od stotine njegovih priloga i rasprava iz raznih naučnih oblasti štampani su u raznim revijama, sedmičnim i dnevnim listovima. Započeo je pisati u zadarskom »Narodnom listu« 1908. godine i nastavio u listovima »Boka«, »Bokeljski glasnik«, »Glas Boke«, i »Boka« — Kotor; »Zetski Glasnik« — Cetinje; »Pobjeda« — Titograd; »Politika« — Beograd, itd. Bio je stalan saradnik i član Redakcije Godišnjaka Pomorskog muzeja u Kotoru.

Niko Luković spada u one školovane Bokelje koji su službu svome rodnom kraju, i Jugoslaviji, postavili kao najveći životni ideal. Ziveći stalno sa narodom, dijeleći sa njim zlo i dobro, njegov stav je bio dosljedan u svim narodnim zbivanjima.

Politički rad don Niko Luković počeo je sa odborničkim zvanjem u prčanjskoj opštini a završio kao član plenuma Socijalističkog saveza RN Crne Gore. Bio je poslanik Ustavotvorne skupštine Jugoslavije. Iza toga u dva saziva član Republičke skupštine Crne Gore.

Proslave: pedesetogodišnjica rada 1960. godine i osamdesetogodišnjica života 1967. godine bile su opštenarodne svečanosti. Bile su započete pripreme za proslavu šezdesetogodišnjice don Nikovog rada koja je trebalo da se proslavi ovog ljeta. Po želji apostolskog administratora Kotorske biskupije Mons. Gracije Ivanovića kao uvod u pomenutu proslavu, krajem prošle godine postavljena je don Nikova bista, rad crnogorskog vajara Branka Tomanovića, na pločniku ispred župne crkve, gdje je ranijih godina don Niko postavio biste:

biskupa Učelinija, Njegoša, Štrosmajera, nadbiskupa Andrije Zmajevića i Andrije Kačiča-Miočića. Tako je pokojnik za života vidio i sebe u galeriji protagonista jugoslovenske mslil, kako je on sam nazivao ovu grupu skulptura.

Zivot i rad don Nika Lukovića biće dublje i svestranije proučen i objavljen. Mi ćemo završiti redovima iz pisma jednog naučnog radnika iz Prčanja koji živi van Boke: »Prestalo je da kuca srce našeg zajedničkog prijatelja, domoroca, rodoljuba, učenjeka, ljubitelja umjetnosti i nadasve bogate kulturne i pomorske baštine dragog nam rodnog kraja kojega je toliko volio, sa osobitim osjećajem oživljavao i propagirao. Jednom riječju, izgubili smo velikog i vrlo zaslužnog čovjeka kojeg je odgojila naša bokeljaka širokogrudnost, bratska ljubav i posebno prefinjena kultura našeg dragog zavičaja, a koji je svojim nesebičnim plodnim radom zaslužio poznata priznanja i šire narodne zajednice i najviših predstavnika naše narodne vlasti«.

Ignjatije ZLOKOVIĆ

ЊЕГОШ И ПРЕВЛАКА - САДА »ОСТРВО ЦВЕЋА« - У БОКИ КОТОРСКОЈ

Његошеви претходници на цетињској владичанској столици имали су јурисдикција над православним становништвом Боке све док француске власти нијесу донијеле одлуку о забрани духовне ингеренције цетињских владика над Бокељима, потчињивши их епископу Краљевићу.¹⁾ Истина, и раније, млетачке власти нерадо су гледале на ове, како су оне сматрале, узурпиране прерогативе цетињских владика, али су то толерисале, а повремено и санкционисале,²⁾ као узврат за велике услуге Црногораца у заједничком ратовању против Турака.

Вјерска брига цетињских владика о Бокељима знатно је доприносила очувању њиховог народног карактера, угроженог туђинским односима тежњама, као и свијести да су они и Црногорци једно те исто. Кроз духовну власт, а и својим политичким ставом према туђинским властима у Боки, као и својим руковођењем Црногораца у борбама против Турака, у којима су им се често и Бокељи придруживали, цетињске владике су стекле код Бокеља велики углед и популарност, што, поред осталог, потврђује и чињеница да су многи Бокељи вршили завјештања цетињском манастиру и њиховим владикама лично.³⁾

Традиционалну наклоност и љубав Бокеља према цетињским владикама у пуној мјери је уживао и Његош иако се његова црквена власт није протезала над Боком. Одушевљење Бокеља, не само православца већ и католика, који су увијек били у мањини, нарочито се манифестовало у честим њиховим контактима са Његошем у цетињском манастиру и приликом Његошевих

¹⁾ Наполеоновим декретом од 26. марта 1810. Истим декретом Наполеон је био именован као генералног викара за Боку Герасима Зелића (Државни архив у Котору — Управно политички списи, фасц. 255, бр. 1729).

²⁾ Archivio di Stato di Venezia, Provveditori generali in Dalmazia ed Albania, Archivio proprio No. 12-18 maggio e 4 giugno 1718, in Pregadi.

³⁾ На многим мјестима у Судско-нотарским и Управно-политичким списима у Државном архиву у Котору.

задржавања у Боки. Љубав Бокела према њему, Његош је у пуној мјери узвраћао, и његове ријечи: "... ја вас Бокеле у срцу не разликујем од Црногораца и готов сам вазда с вама зло и добро дијелити"¹⁾ одражавају његова истинска осјећања.

Као и раније у његове претходнике, тако и у Његоша Бокели су гледали свој ослонац а и наду за остварење њихове увијек активне тежње за ослобођење од туђинских господара, за које су се још 1813. скупа са Црногорцима, на челу са Петром I, храбро борили и били постигли, иако за кратко вријеме, жељено ослобођење и уједињење са Црном Гором. Као и Петру I, Бокели су и у његовом наследику гледали личност која ће, нарочито ослањајући се на Русију, у даном тренутку бити способна да их ослободи и трајно уједини са браћом Црногорцима. Дакле, у разлозима и оданости Бокела према Његошу, поред вјерског и братског елемента, видимо и елементе националног и ослободилачког карактера.

О међусобним односима Његоша и Бокела говорићемо на другом мјесту јер они заиста заслужују посебан осврт. Овдје ћемо се, како је и у наслову фиксирано, задржати само на једном детаљу — на једном бокелском завјештању Његошу.

Завјештање о коме намјеравамо говорити, по нашем мишљењу, је интересантније од свих других у којима се Његош јавља као бенефицијар, па зато том завјештању посвећујемо посебну обраду. То што по значају и интересу издваја ово завјештање од осталих намијењених Његошу, у првом реду је тестирани објекат: полуострво Превлака. Ово мало полуострво налази се прекопута Тивта. Некада је мостом било везано са острвом Страдиоти,²⁾ које је, као што је то Превлака још увијек, било у бујној вегетацији у којој су доминирале маслине и винова лоза, представљајући тако нарочити украс Тиватског базена и пружајући власницима осјетне приходе. У овој питомој средини у срцу Боке, у превлачком манастиру св. Архангела Михаила, налазило се сједиште зетске епископије, касније митрополије, коју је основао св. Сава. О зетским митрополитима који су столовали на Превлаци, као и о самом манастиру и његовим добрима има у Државном архиву у Котору доста докумената.³⁾

Успомену на сједиште зетских митрополита, цркву и манастир св. Архангела на Превлаци, на тај бастаион не само православања већ и „славеносрпства“ у Боки, поред многих докумената

¹⁾ Душан Д. Вуксан, Кроз Његошева писма, Записи, књига XIX, стр. 8.

²⁾ Познато још под именом Св. Гаврила (Insula Sancti Gabrielis); сада носи назив „Св. Марко“.

³⁾ Види Ivo Stjepčević, Prevlaka, Zagreb 1930, str. 1-73.

чува и легенде о тровању превлачких калуђера од стране Которањина Марина Друшко, који ће наводно за протууслугу добити Превлаку, која се легенда временски подудара са стварним млетачким уништењем и цркве и манастира, које је уследило за вријеме рата за Балшино наслеђе између српског деспота и Венеције (1448-1452), када су Грбљани по трећи пут били устали против својих феудалних господара, которских племића и богатих грађана, а, придруживши се деспотовој војсци, и против млетачких власти у Боки. Тада су Грбљанима и деспотовим одредима пришли и сељаци са метохије¹⁾ св. Михаила, а вјероватно и превлачки калуђери, који су и раније пристајали уз непријатеље которске госпoде и Млечана. Такав став превлачког манастира био је разлог његовог уништења. Посљедњи догађаји били су само повод да се уништи овај чувар славенског карактера Боке, који је као такав, и да је био лојалан према млетачким политичким и војним властима, морао сметати млетачким интересима и намјерама. И црква и манастир су сигурно срушени млетачким топовима који су помагали акције Стевана Црнојевића (од 2. јула 1451. млетачког капетана у Горњој Зети) у угушвању грбљанске буне.²⁾

И на овом мјесту је свакако од интереса подвући да се Превлака посебно помиње у повељама којима су Немањићи повлашћивали Которску општину. О овим повељама је већ доста писано. Неке од њих су оглашене фалсификатом, а неке сумњиве на фалсификат, а то због тога што се у њима, то јест у каснијим изховом претписима, јављају неке хронолошке и садржајне контрадикторности. Оригинали ових повеља чували су се у ризници св. Трипуна до 1814. године,³⁾ када су, сигурно због својих златних печата, страдале скупа са другим драгоценим црквеним предметима.⁴⁾ Да су повеље српских владара издате Котору заиста биле аутентичне, и да се баш у тим аутентичним повељама помињао и Превлака, ми смо се увјерили приликом истраживања у Млетачком архиву кад смо пронашли једну одлуку Млетачког сената од 8. августа 1493, у којој поред осталог стоји «...tam solemnita, tam vera, tam autentica privilegia, bulla aurea quatuor serenissimorum imperatorum et regum qui ante nos dominati sunt civitatis nostrae Cathari communita et validata».⁵⁾

¹⁾ О Метохији св. Михаила види Младен Црногорчевић, Митовски збор у Боки Которској, Београд 1893.

²⁾ Детаљније о овоме види Иво Стјепчевић, н. д., стр. 38 и 39.

³⁾ Државни архив у Задру, 12 (b. III^a с. G. Akten 1832), према испишењу Јевта Миловића, који се налазе у Историјском институту у Титограду.

⁴⁾ Славко Мијушковић, Дневник генерала Goyet (Gauthier) о освајању Котора (освај. 1813—јан. 1814), Историјски записи, св. 1, за 1962, стр. 97.

⁵⁾ Archivio di Stato di Venezia — Ducale «dell'Eccelso» di 8 agosto 1493.

О даљој судбини Превлаке, до момента кад ће један њен дио доћи у руке контесе Властелиновић, рећи ћемо само то да је послеје познатих нам догађаја она постала власност которске породице Друшко, и то породице Марина Друшко, наводног трговатеља 70 превлачких калуђера.

Од посљедњег Друшка 15. децембра 1827. купила је трећи, западни, најљепши дио Превлаке, и то баш онај на коме се налазила црква и манастир св. Архангела, Катарина рођена Сундечић удова конта Илије Властелиновића. Ускоро затим сагради кућу на основама некадашњег звоника и посебну кућу за кмета. Године 1833. подиже у близини своје куће цркву коју посвети св. Тројици, од камена који је преостао од порушене цркве св. Архангела. У освештењу цркве, поред осталих, учествовао је и поп Вук Поповић, сарадник Вука Караџића.¹⁵⁾

Као што нас је значајна прошлост завјештајног објекта присилила да се на њему задржимо, исто тако и личност завјештача нас наводи да се још мало уздржимо од директног прелазења на завјештање и на занимљив оставински поступак у вези са њиме.

Завјештач, контеса Катарина Властелиновић, рођена Сундечић, по мужу и по оцу припада двјема веома угледним и значајним породицама, од којих је прва бокељска, никшићког поријекла, а друга шибенска. И једна и друга, живећи у крајевима гдје је туђинска власт дјеловала на однарођавање својих поданика, представљале су, нарочито својим меценатским ставом према православној цркви, важан фактор у одбрани народног карактера своје средине.

Породица Властелиновић прешла је у Боку и настанила се у Рисну за вријеме Мореског рата, још прије преласка у Боку, ова породица је била стекла у никшићком племену нарочити углед. Петар Шобајић тврди да су Властелиновићи знаменито братство и да су по господству били једна од првих кућа у Херцеговини.¹⁶⁾ Чланови ове породице су се насљедно смјењивали на старешинским положајима у никшићком племену. Први познати члан ове породице је војвода Раде, који је, досљедно традицији феудалаца из немањичке Србије, којима су, изгледа, некад припадали и никшићки Властелиновићи, почетком XVII вијека био, ако не градитељ, а онда протектор и дародавац цркава.¹⁷⁾ Углед и моћ ове породице карактеришу и ријечи војводе Стевана Вла-

¹⁵⁾ Младен Црногорчевић, и. д., стр. 42.

¹⁶⁾ Петар Шобајић, *Властелиновићи*, Записи, књ. VI, св. 6 за 1930. г., стр. 340.

¹⁷⁾ Славко Мијушковић, *Никшићки кнежеви Властелиновићи у политичким дјелима и терминацијама*, Историјски записи, св. 1-2 за 1953. г., стр. 108.

стелиновића, који је био ангажован на страни Венеције у Кандијском рату, изражене у писму перашком капетану Мату Штукановићу 1665. године: „Ја исти Стјепан су четири чојека подасмо сву Херцеговину у руке господе млетачке“.)

У почетку Морејског рата истичу се у борбама против Турака браћа Милош и Раде Властелиновић, који се скупа са Бајом Пивљанином боре на Вртијељци.)

Највеће дивљење млетачких власти заслугама кнеза Рада, Митра и Јова браће Властелиновић изазвала је никшићка побједа над Џин Али-пашом 30. априла 1690. Ево како ванредни⁷⁾ провидур за Боку, Пиетро Дуодо, у својој терминацији од 5. маја 1690. говори о томе: „Достојан је највеће похвале као и нарочитог државног признања јуначки подухват којим су се ту скоро, у Никшићу, истакли у борби против Џин Али-паше херцеговачког и његове велике војске храбри и веома вјерни кнез Раде, Митар и Јово браћа Властелиновић. Ови, у чврстој намјери да слиједи достојан примјер својих заслужних предака...“.) О овим заслугама браће Властелиновић био је обавијештен и Млетачки сенат који већ 20. маја доноси одлуку да се „изрази признање и да се одликују браћа кнежеви Властелиновић“.) Ове и многе друге заслуге браће Властелиновић у ратовању против Турака резултирале су у њиховом постизању широких млетачких повластица, укључивши ту и ослобођење од плаћања разних дажбина и царина на трговачку робу.) Захваљујући овим повластицама Властелиновићи су за кратко вријеме по преласку у Боку стекли велико богатство и нарочити углед у новој средини, не само у Расну, гдје су се, како смо већ рекли, били настанили, већ и у читавој Боки.

Иако им Млетачка Република није дала своје племство, ова им је ипак на извјестан начин — титулишући више чланова

⁷⁾ Петар Шобајић, и. д., стр. 343.

⁸⁾ Државни архив у Котору (ДАК) — Управно-политички списи (УП), фонд IX, стр. 1062 и 1063.

⁹⁾ По заузимању Котора (1420) Венеција је била поставила у овом граду као представника своје власти кнеза (*comes*), који ће се затим именовати ректор и провидур (*rettore e provveditore*). Касније је уз њега поставила ванредног провидура (*provveditore straordinario* (1)), који је, као и он по хијерархији, а оно по функцијама (политичким и војним) које је вршио, био значајнији од редовног млетачког представника. Црногорски владике и главари, који су из контакта са млетачким властима у Боки почели, ако не формалну, а оно стварну супериорност ванредног провидура над редовним, апострофирају у својим писмима првог са „соврапровидур“ (*supra provveditore*), што значи напровидур.

¹⁰⁾ ДАК — *Pubblica privilegia atque testimonia regia gratia Venetorum insignia familiae meritissimorum nobilium comitum Vlastelinovich*, у збирци Описи, бр. 142, ф. 1 и 2.

¹¹⁾ Исто, ф. 4 г.

¹²⁾ Исто, ф. 21 итд.

породице одједном са «conte» или «conti Vlastellinovich» у својим исправама — признавала можда старо немањинско племство, које су они вјероватно истицали, али о том признању није донијела званични докуменат. Да титула „кнез” (conte), којом су се поносили Властелиновићи, није истовјетна са оном која је припадала сеоским старјешинама, доказ је и то што се она непрекидно јавља у овој породици, и онда када по досељењу у Рисан њени чланови нијесу могли више бити сеоске или племенске старјешине. На крају, у прилог ове тезе иде и чињеница да на корицама књиге у којој су биле сабране све млетачке исправе које су се односиле на ову породицу уз презиме Властелиновић стоје ови атрибути: «meritissimi nobiles comites» (веома заслужни племенити кнежеви).²¹⁾ Још дуго по паду Млетачке Републике Властелиновићи придржавају титулу «conte», а њихове жене «contessa». И аустријске власти им ту титулу нијесу уокраћивале за пријеме прве аустријске владавине над Боком (1797-1805), титулишући их њоме и у својим званичним исправама.²²⁾

Преселивши се у Боку, Властелиновићи нијесу били прекинули везе ни са својим племеном ни са осталом Црном Гором, нити су, иако обдарени од млетачких власти великим повластицама, иоле умањили своја народна осјећања. И у новој средини они се јављају као помагачи православних цркава, нарочито св. Петра у Рисну, свијесни да је православна црква била један од главних фактора у супротстављању однарођавајућим тежњама туђинских власти у Боки.

Гледана кроз традицију породице Властелиновић, као и кроз став Бокела према Његошу, одлука контесе Катерине да њему завјешта своје имање на Превлаци, не би рекли да се заснива само на одушевљењу једног вјерника према црквеном главару, јер би у том случају тај главар био задарски епископ Јеротеј Мутибарих, који је у својој јурисдикцији имао и Боку Которску. Одлука Властелиновићке прелази не само лично-религиозне побуде већ и уже интересе православља у Боки и, кроз завјештање цетињском владици — симболу и нади уједињења Црне Горе и Боке — тежи ка већим циљевима.

Захваљујући сачуваним списима оставинског поступка који се водио пред которским Окружним судом, а које смо пронашли у Државном архиву у Котору, у стању смо да пружимо више занимљивих и важних детаља у вези са овим завјештањем Његошу.

Оставински поступак зачет је на сам дан Катеринине смрти, 2. марта 1847, и то изјавом предсједника и благајника туторства православне парохијске цркве у Котору, о којој је састављен

²¹⁾ Славко Мијушковић, н. д., стр. 125 и 126.

²²⁾ ДАК — ОСК — Ост. VII/1804.

записник у канцеларији Окружног суда у Котору, датиран истог дана. Поменути tutorи су изјавили да је муж „данас“ умрле Катерине, поч. Илија Властелиновић, био одредио као наследнике чиставе своје имовине православне парохијске цркве у Котору и Рисну, оставивши својој жени само право плодоуживања до смрти. У вези са тиме они су тражили од Суда да одреди једног службеника који ће отићи на Превлаку и извршити печатење, и то с обзиром да имовина прелази вриједност од 2000 форинга, као и с обзиром да би, уколико би се закаснило обавити печатење, оно што је остало могло бити однешено и уништено на тако усамљеном мјесту, тим прије што покојница није имала код куће никог у кога би се могло имати повјерења.²⁾ Суд је још истог дана одредио једног службеника да изврши печатење имовине.³⁾ Наредног дана је то било обављено и задужени службеник је поднио суду извјештај из којег резултира: да је Катерина удова Властелиновић, настањена на полуострву Превлаци, умрла 2. марта 1847. у властитом стану на самом полуострву; да је оставила опоруку која се налази похрањена у Окружном суду у Котору; да није оставила порода; да је оставила непокретно имање које се састоји од једног дијела полуострва Превлаке са кућом и црквом, приближне вриједности од преко 2000 форинга. Из истог извјештаја се види да је службеник задужен обављањем печатења повјерио њеном кмету Иву Марковићу чување куће, а пароху Филипу Костићу чување ствари које се налазе у цркви, изузев предмета који су наведени у посебном списку, приложеном извјештају, а који су повјерени на чување капетану Шпиру Барбаћу из Кртола. Од двојице присутних свједока при печатењу један је био предсједник tutorства православне парохијске цркве у Котору.⁴⁾

Дана 5. марта, у присуству предсједника, тројице судија и записничара Окружног суда у Котору, била је отворена Катерина опорука.⁵⁾ Ова опорука је била сачињена 7. септембра 1823, али то није била њена посљедња опорука. Наравно, у њој није фигурирао као наследник тада десетогодишњи и Властелиновићки сигурно непознати Раде Петровић. Не знајући за другу опоруку која се налазила код Његоша, а која ће бити поднесена суду тек 11. маја, Окружни суд је, настављајући оставински поступак, узео у обзир прву, наредивши да се њен оригинал похрањи у каси, а један овјерен препис уручи оставинском референту ради прикључивања осталим списима. Управо овај овјерени препис налази се у нашим рукама. Ова опорука, исписана на шест листова великог формата (36x23), садржи многе легате ко-

²⁾ ДАК — ОСК — Е/V/347/1847, бр. 1.

³⁾ Исто, бр. 1 т.

⁴⁾ Исто, бр. 2.

⁵⁾ Исто, бр. 3.

јима су, поред сродника опоручитељице и сиромаша, били бенефицирани многи манастири и цркве у Боки и Далмацији.²¹⁾

Настављајући оставински поступак, суд је 9. марта одредио као привременог администратора имовине капетана Шпира Барбића, са задатком да води бригу око обраде земљишта, а истовремено је именовао као скрбника масе др Урбана Рафаелија, адвоката. Поред тога суд је одлучио да се састави инвентар имовине, као и да се, преко адвоката, пронађу и позову претенденти на законско наслеђе.²²⁾

Као претенденти на законско наслеђе први су се пријавили суду (21. III) унуци по женској линији Илијиног брата Јока и кћерка другог Илијиног брата Рада. Остала два Илијина брата, Милош и Симо, нијесу имали потомства, што се види из генеалогског стабла приложеног уз горњу пријаву, из кога резултира да су сва петорица браће Властелиновић умрла не оставивши мушког насљедника.²³⁾

Дана 22. и 23. марта био је састављен инвентар читаве покретне и непокретне имовине са процјеном оваког појединог инвентарског броја. Његова преопширност нам не дозвољава да га донесемо у цјелости. У инвентару не налазимо богати накит који се наводи у опоруци од 7. септембра 1823, а међу којим се, поред разног драгог камења, сребра и злата, налазио чак и један златан чешаљ. Можда је ове драгоцености Властелиновићка још за живота била похранила на неком сигурнијем мјесту, јер нам је тешко вјеровати да је читав свој накит отуђила. По неким индицијама могло би се претпоставити да је њен накит био и украден у моменту њене смрти.

Сва у инвентару пописана покретна имовина изузев црквених ствари била је процијењена на 86 форинти и 23 карантена. Као и покретна, тако и непокретна имовина у инвентару је детаљно описана и процијењена, почевши од терена који су заузимале грађевине па до капака на прозорима. Кућа у којој је Властелиновићка становала, а која се састоји од приземља са два магацина, спрата са холем, двијема собама и кухињом, и поткровља, процијењена је на 458 форинти и 6 карантена; хметска кућа на 38 форинти и 28 карантена; гумно на 30 форинти и тор на 21 форинт и 17 карантена. Шест и по рала оранице процијењено је на 225 форинти, 90 стабала маслина на 235 форинти, 950 корјена винове лозе на 55 форинти и 50 карантена и разне воћке на 6 форинти и 10 карантена.

²¹⁾ Исто, бр. 3 а.

²²⁾ Исто, бр. 3 б.

²³⁾ Исто, бр. 4.

Црква и ствари у њој су описане и процијењене како слиједи: терен, обухваћен грађевином, површине од 32,5 м² на 8 форинти и 30 карантена, ограђени простор око цркве, укључивши и оградни зид, површине 38 м² на 6 форинти и 40 карантена, површина зидова цркве од 73,06 м² на 231 форинт и 30 карантена, свод површине 40, 8 м² на 170 форинта и 40 карантена, кров, покривен цријепом, површине 36,03 м² на 44 форинта и 20 карантена, плочник површине 21,8 м² на 34 фор. и 30 кар., врата на 10 фор., четири стаклена прозора на 8 фор., олтар на 3 фор., дрвена олтарска преграда са уоквиреним уљеним сликама на 30 фор., врата на овој прегради са насликаним фигурама на 15 фор., 14 уљаних слика средње величине на 30 фор., 11 уљаних слика мањег формата на 7 фор. и 20 кар., двије уљане слике оковане сребром на 3 фор. и 20 кар., један дрвени крст украшен сликама који се налази на врху олтара на 2 фор. и 40 кар., један мали крст од седефа на 1 фор., један крст од седефа на дрвеној мотки на 1 фор. 10 кар., три застора на отворима олтара на 1 фор., пет малих кандила од месинга на 5 фор., једно мало стаклено кандило на 40 кар., четири свијећњака од месинга на 2 фор. и 40 кар., једна канделица од месинга на 50 кар., једно звоно висеће о зиду на 8 фор., једно велико звоно које треба да се постави на звонику на 100 фор., једно сребрно кандило на 20 фор., једна слика Мајке Богје окована сребром на 14 фор., један сребрни путир са плитицом на 20 фор., три одежде, од којих једна црвене, друга зелене, а трећа бијеле основе, на 18 фор., један свилени појас украшен сребром на 3 фор., четири епитрахила на 2 фор. и 40 кар., једанаест разних црквених књига на 3 фор., дванаест томова библије на српском језику, повезаних у кожи, на 100 фор.)

На крају инвентара посебно је описано земљиште којим је Властелиновићка била дотирала цркву.) Оно граничи: од истока и сјевера морем, од запада путем који води од мора до цркве, са пута посједом Јова Филипова Барбића, а састоји се: од 3 и по рала оранице, процијењених на 105 фор., укључивши ту и међе; од маслињака са 35 корјена маслина, процијењеног на 70 фор.; од винограда са 450 корјена винове лозе, процијењеног на 22 фор. и 30 кар.)

Према горњој процјени вриједности читаве пописане имовине износила је 2122 форинта и 24 карантена.

Адвокат Рафаели, како смо већ рекли, скрбник оставинске масе, обавијестио је својим дописом од 19. априла да је сазнао да је поч. удовица Властелиновић мјесеца августа 1846. учинила

¹ Исто. бр. 5/1.

² Ово земљиште, као и дотирани маслињак и виноград, укључено је приликом ранијих навођења.

³ ДАК — ОСК — E/V/347/1847, бр. 5/1.

једну опоруку којом је потпуно поништила ранију из 1823. Он наводи и имена састављача опоруке и свједока на истој, али не помиње генералног наследника, Његоша. Из овог Рафаелијевог дописа сазнајемо још и ове појединости: чим је умрла Властелиновића, њена слушкиња, која се нашла сама у кући, одмах је закључала све сандуке и спремишта и послала кључеве Саву Клопану у Котор; да су кад су неколико часова доцније дошли Шпиро Варбић и парох, нашли чак и собе закључане; да су ноћу стигли из Котора Саво Клопан са женом, жена Тодора Милетића и которски свештеници Вуко и Арсеније, који кад су отворили собе и спремишта, нијесу нашли ништа више до оних малобројних „сасвим безначајних“ предмета који су касније наведени у инвентару. Па ипак, ти, како каже Рафаели, «*roschi oggetti spreggevolissimi*» били су процијењени на 86 фор. и 23 кар. То је адвокату Рафаелију заиста морало изгледати веома мало у поређењу са оним покретнинама за које је претпостављао да се налазе у кући контесе Властелиновић, па због тога он свој допис и завршава тиме што подвлачи да би наведене појединости могле послужити суду у проналажењу оних ствари за које се с правом претпоставља да су крадом изнешене из куће.¹⁾ У вези овог дописа суд је подузео извјесне мјере,²⁾ али није дошао ни до каквих резултата.

У међувремену суд је трагао за другим законским наследницима, који ће се касније и пријавити: то су били Катеринини сродници по роду.

Тек 11. маја ступио је пред которски Окружни суд Лазо Пророковић, Његошев ујак, и изјавио слиједеће: „Синоћ ми је мој Владика, Петар Петровић, са једним својим писмом упутио опоруку коју је учинила Катерина рођена Сундечић, удова Властелиновић, да бих исту приказао Суду и добио један овјерени препис. Дакле, у вези наређења које сам добио од мог Владике приказујем овдје гореречену опоруку (изговарајући ове ријечи приказа један омот са натписом: „Опорука госпође Катерине рођене Сундечић удове Властелиновић — Превлака“, снабђевен трима печатима са отиском С. Б.) и молим да иста буде отворена и оглашена, као и да ми се изда један препис.“³⁾ Одмах затим, у присуству предсједника суда и тројице судија-савјетника, би отворена опорука и записнички утврђено да је иста исправна, као и да су печати нетакнути.⁴⁾

Дана 14. маја суд је о овој опоруци обавијестио скрбника оставинске масе и, што иначе није био обичај, али сматрајући

¹⁾ Исто, бр. 8.

²⁾ Исто, бр. 8 т.

³⁾ Исто, бр. 11.

⁴⁾ Исто.

да садржај опоруке може тангирати и политичке власти — Окружно начелство у Котору — доставља овом посљедњем и један препис опоруке уз напомену да је исту приказао суду Лазо Прококовић, „који тврди да је пуномоћник црногорског владике“.)

Из преписа опоруке којим ми располажемо констатујемо да је оригинал писан на талијанском језику, а да је само потпис једног од двојице свједока на српском језику. Опорука је писана на Превлаци 26. августа 1846. Писао ју је Јован Абрамовић у присуству свједока Шпира Барбића и Јока Балића. Њоме је опоручитељица одлучила да буде сахрањена позади олтара цркве коју је она саградила, што је и извршено. На њеној надгробној плочи и данас се чита натпис: „Овдје почива контеса Екатерина Властелиновић — покој њезином пепелу“, уклесан тек 1892. године.“) У опоруци даље стоји да њен насљедник има извршити слиједеће: да сваком свештенику који буде учествовао у њеној сахрани да по два форинта, а оним који буду читали „света еванђеља, као што је то обичај“ по четири форинта; да да одржати 40 литургија за њену душу као и за душу њених родитеља и њеног поч. мужа; да када буду извршене све њене одредбе, одреди одржавање најмање по 24 литургије годишње за вјечна времена у цркви коју је она подигла на Превлаци, за њену душу као и за душе њених умрлих који ће бити наведени у списку или читуљи; да исплати њене дугове у износу од 45 форинта; да наплати од њених дужника 32 форинта; да од продаје једног пара миђуша са дијамантима, израђених на старински начин, и једне сребрне шећернице да израдити два кандила и поставити их у цркви коју је она саградила. Затим одлучује да њена сестра и њени нећаци као и сви остали њени сродници не могу захтијевати од њеног насљедника било какву ствар од њене оставине из разлога што она од њих није добила ништа од припадајућег јој дијела оставине њеног оца, коју су они међусобно подијелили, тако да им она због тога и ништа не оставља. Тек у наредној, посљедњој, одредби именује свог насљедника: „За универзалног насљедника одређујем пречасног господина пресвијетлог митрополита црногорског Петра Петровића. Он ће моћи располагати посљедом на Превлаци као властитом и апсолутном својном, изузев цркву, слике, кандила, књиге и друге црквене ствари као и дотацију цркве, што мој насљедник неће моћи ни продати ни заложити, већ само држати и уживати „вјечно“. Тако одлучујем и понављам да гореречени митрополит буде власник. Он ће извршити што сам очитовала у овој својој опоруци у присуству...“.)

) Исто, бр. 11 г.

) Младен Црногорчевић, и. д., стр. 43.

) ДАК — ОСК — Е/V/347/1847, бр. 11/1.

Иако је Његош ову опоруку приказао суду још 11. маја, званичну изјаву о прихватању наслеђства поднио је много касније. Он је тек 24. јула по старом, а 5. августа по новом календару, издао специјалну пуномоћ којом овлашћује свог ујака Лазара Пророковића „ради ступљења у наслеђе које ми је оставила с тестаментом сад умрша Катерина Сундечић, удовица покојног конта Илије Властелиновића“. Ову пуномоћ, која је у нашим списима приложена у оригиналу, са својеручним потписом и печатом Његошевим, објавио је, према једном њеном препису, Ристо Драгићевић.⁴⁾ На оригиналу пуномоћја потписана су и два свједока на Његошев потпис: војвода Иван Кнежевић и Лазар Влаховић, учитељ. Послије ових потписа слиједи ова овјера: „Да су истинити потписи свидатеља, потврђује се печатом канцеларије Правитеља црногорскога — Цетиње 24. јулија 1847. год. — Секретар и кавалер Д. Милаковић“ (М. П.)⁵⁾ Ова пуномоћ је била регистрована у которском Окружном суду и преведена на талијански језик тек 5. децембра, па треба претпоставити да је тек тога дана и Његош, преко свог пуномоћника, поднио суду представку којом изјављује прихватање наслеђства. Ову представку не налазимо међу оставинским списима, јер је иста, како се види из одлуке которског Окружног суда бр. 3512 од 31. децембра 1847. године била враћена с напоменом да се Његошева изјава о прихватању наслеђства одбија на основу постојећих закона који забрањују Црногорцима да посједују и наслеђују некретнине у Аустрији.⁶⁾

Одбијање прихватања Његошеве изјаве о наслеђству, онако кратко мотивисано у одговору Његошу, детаљније је образложено у самој одлуци суда: „1) на основу дворских декрета од 23. децембра 1775. и 3. јануара 1776, садржаних у Збирци терезијанских закона, том 2., према којима туроки поданици не могу остварити никакво наслеђство у нашој држави; 2) обзиром да се Црна Гора има сматрати као покрајина подложна Високој Порти јер од наше државе никада није била призната њена независност; 3) на основу одлуке Његовог Величанства, садржане у Владиној објави од 23. јануара 1846. бр. 1441/278, која забрањује Црногорцима да посједују било какву некретнину у нашој држави...“⁷⁾

Иако је горњу одлуку суд, како смо видјели донио 31. децембра, он ју је доставио Његошу, односно уручио његовом пуномоћнику тек 7. марта 1848. Наравно, незадовољан њоме, Његош 11. марта подноси Суду представку којом тражи да му се доставе

⁴⁾ У чланку *Полуострво Превлака као поклон Његошу*, Историјски записи, књ. VIII, стр. 365 и 366.

⁵⁾ ДАК — ОСК — Е/V/347/1847, бр. 21 а.

⁶⁾ Исто, бр. 22 т.

⁷⁾ Исто, бр. 22.

разлози odluke od 31. decembra. И ову представку нијесмо нашли јер је враћена Његошу с образложењем које се ограничава само на навођење двају горњих декрета и — умјесто „odлуке Њ. В. од 23. јануара 1846.“ — на „веома поштовану одлуку од 11. октобра 1845, којом се оснажује претходна од 23. јуна 1825.“⁷⁾ Тако је овим голим набрајањем законских прописа на којима је била заснована његова одлука од 31. децембра, суд ипак избјегав да наведе драстичност њиховог садржаја.

Пошто је добио тражену мотивацију, Његош је уложио призив на Апелациони суд у Задру, који је прије доношења своје одлуке затражио од Окружног суда у Котору да му у вези Његошеве жалбе поднесе своје мишљење. Његошеву жалбу нијесмо пронашли. Она је 17. августа 1848. била достављена которском Окружном суду, који ју је вратио Апелационом, окупа са извјештајем, односно веома опширним образложењем одбијања Његошеве изјаве о прихватању наслеђства. У овом извјештају которског суда садржане су многе већ познате нам појединости, последије којих стоји да је „напокон 8. децембра 1848. упутио своју изјаву о прихватању наслеђства и преузвишени Петар Петровић, црногорски владика“. Затим се наводе разлози уз позивање на познате нам законске одредбе на основу којих је одбијено прихватање поменуте изјаве. У даљем тексту овог извјештаја стоји: да је Владика затражио образложење одлуке которског суда од 31. децембра, а да му је оно дато много мјесеци касније из разлога што се његов пуномоћник, који се био обавезао да ће га „доћи узети“, појавио на суду много мјесеци доцније „због добро познатих напада“ и крађа⁸⁾ које су тада вршили Црногорци на штету аустријских поданика у Боки; да би которски Окружни суд био наставио оставински поступак и привео га крају да му тражено образложење од стране Владике није с правом индигирало могућност упућивања његове жалбе, због чега је било „разборито и потребно“ сачекати исход исте; да сада, кад је та жалба уздигнута, Окружни суд подноси Апелационом тражене конкретне информације: „Није истина — одговара се на наводе из Његошеве жалбе — да Црна Гора није никада припадала отоманској Порти. Већ 1400. године Турци су били заузели покрајине које су сачињавале српско царство, те иако су Црногорци упорно одбијали да се потчине, и више пута савладали турске нападе.

⁷⁾ Исто, бр. 23.

⁸⁾ Мисли се на нападе Црногораца који су се приклучили Грљанима, који су се били одметнули од аустријских власти још срећном марта 1848. да би се касније супротставили једном јаком одреду аустријске војске, који су помоћу Црногораца одбили, наставивши гоњење аустријске војске све до Тивта, где су 27. и 28. септембра запленили доста разноразног оружја и других ствари. (Славко Мијушковић, Једна изразита сељачка бина у Црној Гори, реферат одржан на III конгресу историчара Југославије у Београду 7. децембра 1961).

Турци су успјели да око 1600. године загосподаре читавом Црном Гором и да Црногорце подвргну плаћању харача, који је стварно за много и много година био подмириван. Мада су касније Црногорци силом оружја повратили своју слободу, Турска није пропустила ниједну прилику која јој се пружала да их поново нападне и поново подјарми. Иако су се Црногорци били стварно потчинили Русији, или се барем ставили под њену заштиту, још 1712. те иако су од 1789. до 1791. починили значајне услуге аустро-руској (sic!) војсци у рату против Порте, ипак су на мировном уговору у Свиштову били потпуно заборављени,⁴⁾ тако да су и даље остала, стварно „изгезла”,⁵⁾ права Турака над њиховом покрајином. Црна Гора је, дакле, била не само окупирана од високе Порте, већ се је и признавала зависном од ове путем плаћања харача, те пошто касније није призната као независна ни од Турске, која је штавише 1796. била наредила скадарском паши да је потчини или уништи, нити од других сила, без обзира на оно што каже Владика не пружајући икаквог доказа, мора се сматрати и данас, као што се према међународном јавном праву,⁶⁾ и сматра, турском вазалном државом (sic!). О уговору за који Владика тврди да је закључен са нашим Двором ништа се не зна, нити се може вјеровати да он постоји.⁷⁾ Црна Гора је једна покрајина стварно независна иако није призната као таква. Познато је да се у дипломатији може склопити било какав уговор или споразум са једном стварном владом, а да се из тога не може извести формално признање дотичне владе, те баш тако имају се објаснити споразуми које је Аустрија склопила са Црном Гором, која увијек, као и сада, није друкче сматрала ову покрајину него као зависном о Дивану. Заиста је истина да у овим споразумима, којима је Аустрија који пут прибјегавала, она није ни на какав начин признавала иначе њену „очиту” независност, јер није уговарала са представницима њене владе, већ увијек са главарима и старјешинама разних заинтересованих села, што заиста не би било потребно да је Аустрија признавала у Владици законитог шефа једног слободног и независног народа.⁸⁾ Сем тога, слични споразуми склапају се од стране наших власти и са босанским и херцеговачким пашама, а нико није ни снијевао о томе да сматра ове покрајине независним од Порте.

⁴⁾ После је закључења мировног уговора између Аустрије и Турске (24. јула 1791) и Русија склопа с Турском мировни уговор у Јашу (29. децембра 1791), на коме није уопште било говора о Црној Гори.

⁵⁾ У оригиналу стоји: «diritti svampati».

⁶⁾ У тексту стоји: «diritto pubblico d'Europa».

⁷⁾ Његош је сигурно мислио на разграничење Црне Горе и Аустрије које је почело 1837. а завршило 1841, а у коме се он лично јавља као преговарач са аустријским властима и у Бечу и у Војни.

⁸⁾ Чудно је да је Суд, који је био у сталном контакту са Окружним начелством, чији је начелник директно преговарао са Његошем по питању разграничења, могао овако тврдити.

Пошто у вези изложеног треба сматрати Црну Гору турском покрајином, Окружни суд није могао а да не примијени и у односу на Црногорце наше законе који искључују турске поданике од сваког права наслеђивања у нашој држави".⁵⁾

Добивши горење информације, Апелациони суд у Задру се журио да одбије Његошеву жалбу, и већ 14. септембра доноси следећу одлуку:

„На основу извјештаја од 1. септембра 1848, бр. 2004, којим је Ђ. Кр. Окружни суд у Котору пружио своје информације у вези жалбе коју је поднио преузвишени црногорски владика, Петар Петровић Његош, кога заступа његов пуномоћник капетан Лазо Пророковић, против одлуке од 31. децембра 1847, бр. 3512, којом му је била одбијена његова изјава о прихватању наследства поч. Катерине Сундечић-Властелиновић:

Послије извршеног увида и испитивања односних аката, Ђ. Кр. Апелациони суд за Далмацију одлучио је да потврди, као што потврђује, горенаведену побијану одлуку од 31. децембра, бр. 3512 Ђ. Кр. Окружног суда у Котору".⁶⁾

У истој овој одлуци Апелационог суда стоји да Окружни суд обавијести подносиоца жалбе о рјешењу исте, с тим што ће му повратити прилоге поднете уз жалбу, коју задржава Апелациони суд."⁷⁾

Вјероватно да которски Окружни суд није рачунао на даље Његошево жаљење док је 30. октобра 1848. одлучио да се у циљу усклађивања различитих захтјева мјесне православне парохијске цркве и оних који су се изјавили као законски наследници Властелиновићке, „сем црногорског владике о чијој је неприхватљивости наслеђивања већ одлучено", сви заинтересовани појаве здрезаног дана на суду."⁸⁾

Видјели смо да су се тутори православне парохијске цркве у Котору први код суда заинтересовали наслеђством, још на сам дан смрти Властелиновићке, увјерени да је она опоруком свог мужа имала само право плодоуживања. Међутим, Илија Властелиновић је опоруком од 8. децембра 1820. био одредио апсолутним наследником своју жену с тим да се ако би се преувела или ако би умрла без опорукe, имовина прода и да се од продајног износа четири петине даду црквама св. Луке и св. Николе у Котору и парохијској цркви у Рисну у једнаким дијеловима, а једна петина да се подијели сиромасима."⁹⁾ Обзиром на овакву опоручну одредбу Катерининог мужа, за коју су тек ка-

⁵⁾ ДАК — ОСК — Е/V/347/1847, бр. 27.

⁶⁾ Исто, бр. 27 а.

⁷⁾ Исто.

⁸⁾ Исто, бр. 32.

⁹⁾ ДАК — ОСК — Ост. III/823. и Е/V/347/1847, бр. 54.

сније сазнали, тутори су морали одустати од икаквих претензија, па због тога није ни дошло до горенаведеног рочишта, нити их више сријетамо у оставинским списима. Опрезнији од татора био је провикар задарског епископа у Котору. Он је својим дописом од 3. марта (19. фебруара по ст. к.) 1847, извјештавајући да је Властелиновићка преминула од апоплексије, тражио од задарског епископа Јеротеја Мутибарића само то да му се одобри да цркву св. Тројице коју је „воздигла“ Властелиновићка преда на управу Јереју Николи Бујеновићу „доклен буде се развијети от овом имању и буде ли се наћи њекаково завјештеније“.) Опрезност епископа Мутибарића је ишла још даље, и он је одговорио (27. фебр. / 11. марта) да пошто „јошт познато није тко ће законити наслѣдник добара у Превлаки речене почивше удове бити, зато за сада ми никаковога свјештеника опредјелити не можемо“.)

Актом од 17. фебруара 1849. Апелациони суд у Задру наређује Окружном суду у Котору да му у року од три дана достави све списе који се односе на оставину Властелиновићке, а који су Окружном суду били повраћени са апелационом одлуком од 14. септембра 1848, бр. 2940.“)

И на одлуку Апелационог суда Његош је уложио призив код Врховног суда у Бечу, који је својом одлуком од 16. августа 1849, бр. 3516, уважио жалбу и поништио одлуке которског суда и задарске апелације. Одлука Врховног суда заснована је на „скорашњој царској одлуци“, коју је Ђ. Кр. Министарство правде било доставило својим актом бр. 5724 од 5. августа 1849, којом одлуком се дозвољава Црногорцима да, по принципу реципроцитета, наслијеђују у оставинском поступку који се обавља пред аустријским властима, и то уз подношење докумената који ће гарантовати исти третман са аустријским поданицима у наслеђивању на територији Црне Горе, а са ограничењима утврђеним у „васма поштованим царским одредбама“ од 23. јуна 1825. и 11. октобра 1845, јер се одобрена „услуга“ не протеже на способност посједовања некретнина на аустријској територији, тако да ће кад су у питању некретнине само износ добијен продајом, која се има извршити у одређеном року, бити сматран оставинским објектом, који ће се предати наслѣдницима или баштиницима завјештања.“)

Горња одлука Врховног суда била је достављена, преко задарске апелације, которском Окружном суду с тим да се саопшти Његошу, као и да му се уручи, односно поврати, жалба.“)

²⁶⁾ Архив Православне конзисторије — Котор, бр. 40/1847.

²⁷⁾ Исто, бр. 66/1847.

²⁸⁾ ДАК — ОСК — Е/V/347/1847, бр. 33.

²⁹⁾ Исто, бр. 37.

³⁰⁾ Исто.

Окружни суд у Котору затражио је 7. септембра од Окружног начелства да уручи горњу одлуку Лазу Пророковићу,⁴⁾ што је успједило тек 25. септембра, када је службеник Начелства, делегиран за надзор над црногорским пазаром⁵⁾ у Котору, лично извршио предају Пророковићу.⁶⁾

Имајући у рукама одлуку Врховног суда, којом му се само дозвољава наследна пријава, а према томе и могућност остваривања наследства под наведеним условима, Његош се већ сматрао власником Превлаке, односно њеним највећим и најбољим дијелом, и сматрао је наставак оставинског поступка суштом формалношћу. Исто тако је сматрао да већ има право да побире плодове са превлачке земље. Међутим, оставину Властелиновићке још увијек је администрирао Шпиро Барбић, који је био одговоран пред судом све до окончања оставинског поступка, то јест до законског досуђивања наследства. Он је 25. октобра 1849, поднео суду представку у којој каже да није могао побрати овогодешње приходе са Превлаке будући да је Јоле Лазаров Пророковић, „који како ја мислим заступа права која полаже црногорски владика“, дошао на имање у вријеме жетве пшенице и исту подијелио са кметом. „То исто је, наставља Барбић, поновио ових дана приликом бербе кукуруза и прожђа, а ја се нијесам ниједро насиљу Пророковића, плашећи се да би се он са својим Црногорцима могао осветити“.⁷⁾ У овој истој представи Барбић каже да сматра веома корисним предложени закуп имања поч. Властелиновићке на Превлаци за 40 форинти годишње, али долаже да, уколико би се као закупник пријавио досадашњи кмет Иван Марковић, он не би могао то прихватити кад овај не би прихватио јемство путем солвентног лица. У вези ове Барбићеве представке Окружни суд обавјештава Окружно начелство и тражи од истог да средствима која су му на расположењу натјера Пророковића на поштовање права и обавеза Барбића у односу на повјерену му администрацију.⁸⁾

Окружно начелство у Котору није само било формални посредник у комуницирању Окружног суда са Његошем, односно са његовим пуномоћником. Пошто је Окружни суд сматрао ствар Његошевог наследства полвојством Превлаке политичким питањем, он је још 14. маја 1847. био доставио Начелству један прелиминарне одлуке поч. Властелиновићке. У вези са Његошевим наследством Начелство је кореспондирало и са старијим политичким властима и то у више наврата. То се види и из дописа Начелства упућеног Окружном суду 24. новембра 1849, у коме се,

⁴⁾ Исто. бр. 37 т.

⁵⁾ Изход северних вазских врата.

⁶⁾ ВЛК — ОСК — Е/У/347/1847, бр. 39.

⁷⁾ Исто. бр. 40.

⁸⁾ Исто. бр. 40 т.

„да би се могло удовољити ранијим наређењима”, тражи обавјештење о току оставинског поступка поч. Властелиновићке, са посебним интересовањем да ли је Његош поднио изјаву о прихватању или одбијању наслеђства.“)

У свом одговору на горње тражење Окр. суд 30. новембра детаљно обавјештава Начелство о току оставинског поступка. Ту, сем познатих нам елемената, стоји и то да се представници православне цркве у Котору, као и остали који претендују на наслеђство, који су, сем Његоша, били позвани на специјално рочиште, нијесу одавали. Из овог одговора сазнаје се и то да Његош до 30. новембра још није био поновио своју изјаву о прихватању наслеђства.⁵⁾

Окружно начелство је интервенисало код Његоша у вези већ наведене представке администратора Барбића тек 20. децембра, са приличним закашњењем. На ову интервенцију Његош одговара својим дописом од 4/16. јануара 1850. адресираним на Окружног начелника Ивачића. Он у свом одговору правда Јола Пророковића: „Видим из Вашег почитајемога писма од 20 декембра прошле године да се неправедно жали Спиридон Барбић на Јола Пророковића рад шта Јоле прима доходак с Превлаке с добара усопше Катерине Властелиновића; он то не чини по својој вољи но по мојој наредби”. Занимљив је у овом допису Његошев пријекор: „...завјештала ми је своје мало имуће на Превлаку законитим путем; тако сам разумио да нити је имао разлога, нити се противио реченоме завјештању ни трибунал царски (Врховни суд — Сл. М.), но шта више по својему правосуђу одобрио га је, ради тога Барбића неправедна тужба ништа друго није до једна будалаштина сплетена с лукавством. Ви знате чисто да ја немам на томе цијело и законо право, да ја за то ни главе обратио не бих”.⁶⁾

Револтиран Барбићевом тужбом на Пророковића, за коју је сигурно мислио да је потакнута од стране власти, за коју је вјеровало да му је несклона и да настоји да га омете у остваривању наслеђа, Његош је за извјесно вријеме оклијевао да понови наслеђну изјаву. Из одговора Окр. суда од 25. јануара 1850. Среском суду у Шибенику на допис овога, којим су тражена обавјештења о току оставинског поступка, обзиром да су нећаци Властелиновићке из Шибеника 20. јуна 1849. били поднијели своје изјаве о истицању наслеђног права, види се да до овог датума Његош још није био поднио поменућу изјаву.

⁵⁾ Исто, бр. 41.

⁶⁾ Исто, бр. 41 г.

⁷⁾ Исто, бр. 46.

Горњи Његошев допис од 4/16. јануара Окружно начелство је доставило 23. јануара Окружном суду.⁷⁾ Потврђујући пријем овог Његошевог дописа, Суд ставља до знања Начелству да још није досуђена оставина поч. Властелиновићке и то, поред осталог, због тога што недостаје нова Његошева изјава о прихватању наслеђства. Истовремено се моли Начелство да достави Лазу Пророковићу приложени акт којим га Суд послјешује да поднесе речену изјаву аналогно декрету од 7. септембра 1849, бр. 2331.⁸⁾

Тек 3. марта 1850. Његош је, преко Лаза Пророковића, изјавио да у вези царске одлуке садржане у декрету бр. 5724 Ђ. Кр. Министарства правде од 5. септембра 1849. прихвата наслеђство са ограничењима утврђеним у царским одлукама од 23. јуна 1825. и 11. октобра 1845. и да у ту сврху прилаже, у оригиналу и у овјереном преводу на талијански језик, слиједећи докуменат:

„Од стране Правитељства црногорскога изјављује се да је Ц. К. аустријским поданицима слободно, а и унапред биће им слободно, у Црној Гори получавати наслеђства, завјештана и незавјештана, која би се појавила у њихову ползу, без икаквога умањивања или иноземства (albinaggio); и обећава се од истога Правитељства држати и набљудавати⁹⁾ допуштење Аустријцима у получаванју наслеђства у Црној Гори докле год таква једнака узajemност употребљавана буде у ползу Црногораца у држави аустријској.

Во увјерење чега ово се подписује и печатом потврђује.

Из Канцеларије Правитељства црногорскога, Цетиње 10. септемврија 1849. год.

Печат са натписом: „Правитељствујућшега Сената Црногорскога“

Владика Црногорски и Брдски
П. П. Његош
Секретар Правитеља, Кавалер
Д. Милаковић¹⁰⁾.”

Како се види из датума горњег документа (10/22. септембра), његово редиговање је услиједило прије формалног саопштавања Његошу одлуке Врховног суда, које је извршено, како смо већ видјели, 25. септембра, што доказује да је Његош и прије формалног саопштења знао за исход његове жалбе. Могло би се претпоставити да је, упоредо са упућивањем жалбе, Његош директно обавјестио бечки двор о ситуацији са његовим наслеђством и

⁷⁾ Исто, бр. 46 т.

⁸⁾ Исто.

⁹⁾ Надирати (руски: наблюдать = мотрити, проматрати, чувати; црногорско-словенски: набљости = мотрити, надирати, пазити).

¹⁰⁾ ДАК — ОСК Е/V/437/1847. бр. 48/3.

тражио интервенцију самог Двора. На то, уосталом, упућује и стилизација образложења одлуке којом се усваја Његошева жалба: „На основу скорашње веома поштоване царске одлуке, достављене од Ћ. Кр. Министарства правде...“) Ако је заиста Његош затражио ову интервенцију, онда је сасвим природно да га је Двор одмах по рјешењу његове жалбе о томе и обавијестио. Са овим обавјештењем сигурно му је саопштен и услов под којим може остварити наслеђство на које рефлектира, а то је било издавање горњег документа. Истина, није искључена могућност да је Његош и из Котора могао сазнати за садржај поменуте одлуке Врховног суда прије формалног саопштења исте.

Ширина којом Његош нуди реципроцитет аустријским поданицима не мора се схватити тиме што прије редиговања горњег документа Његош није, можда, знао у потпуности под којим условима и како може остварити своје наслеђство. Напротив, мислимо да је Његош пружајући могућност аустријским поданицима да наслеђују у Црној Гори без икаквога „умањивања или иноземства“, рачунао можда да ће тиме навести на даље попуштање бечки двор. Његоша није много интересирала материјална страна завјештања Властелиновићке, а свакако не толико да би га наводила на тако упорно жаљење пред аустријским судовима. Уосталом материјална вриједност Превлаке, како смо видјели и из судске процјене, није била вриједна толиког Његошевог упињања. Њега је Превлака интересовала као споменик и симбол прошлости, као сједиште његових далеких претходника, а нарочито као будуће жариште иначе увијек оданих Бокеља тежњама ослобођења и уједињења са Црном Гором. Његош је хтио Превлаку обезбиједити за вјечна времена његовим наслеђницима на гледичанској столици, па зато у документу од 10/22. септембра 1849. и даје аустријским поданицима право наслеђивања у Црној Гори без примјене „иноземства“, заправо правне институције *«alibi natus»* (од лат. *alibi natus*), која одређује да у случају смрти без директних наслеђника посједника имовине на територији једне стране државе, његов посјед прелази у руке дотичне државе, а не у власност државе чији је он поданик. Нудећи толико, а већ успјевши да обори одлуке двају аустријских судова, Његош се вјероватно надао да ће навести Аустрију и на укидање рестрикција из одлуке Врховног суда и тако остварити за себе и за своје наслеђнике неограничено и вјечно власништво над Превлаком.

Уз представку којом је поновио своју наследну изјаву Његош је приложио и један овјерен препис опоруче поч. Властелиновићке, као и овјерен превод на галијански језик пуномоћна од 24. јула 1847. којим је, како смо видјели, овлашћивао Лаза Про-

¹⁷⁾ Исто, бр. 37 и 37/4.

роковића да га заступа пред которским Окружним судом и свуда гдје год би то требало у вези са завјештаним му наслеђством.“)

На рочишту од 8. марта 1850. суд је прихватио Његошеву изјаву о наслеђству.“) Али и послије прихватања ове изјаве, суд је врло споро водио оставински поступак. Још 26. јула брине о изјавама других законских наслеђника и тога дана одлучује да се „потакну“ срески судови у Шибенику и Скрадину да приме и доставе изјаве о наслеђству тамошњих сродника поч. Властелиновиће, као и њихово генеалогско стабло.“)

Реченог дана (26. јула) Окружни суд доставља Окружном начелству представку администратора Барбића од 2. јула, у којој, поред осталог, стоји: „говори се да ће се и ове године поновити узурпирање прихода од стране Црногораца“, уз напомену да је читав приход из године 1849. био самовољно однешен од Јола Пророковића.“) Окружно начелство је тек 2. октобра извијестило суд да је Његош одговорио на допис Начелства који је услиједио у вези горњег тражења од 26. јула, достављајући, у талијанском преводу, Његошев одговор, који враћен на језик оригинала гласи:

„Веома племенити господине,“)

Зачудио сам се кад сам из Вашег поштованог дописа од 20. септембра, бр. 4602, сазнао да Окружни суд у Котору није, или тачно речено не жели признати да је одлука која се на мене односи у опоруци поч. Катерине Властелиновић безазлена и да у њој нема никаквих закулисности, али кад Окружни суд жели да замрси ову ствар, која је јасна, и да ми узме ону ситуацију, нека се изврши воља суда. То ми се је могло и раније јасно рећи и ја бих био одустао. Игра не може увијек да се одржи. Што су ствари толике жалбе на Пророковића? Јоле нема у томе баш ни најмање кривице, јер сам ја одлучио као о ствари свог власништва и узутро Пророковића за онај посао, али од данас убудуће то се више десити. . .“)

Са уобичајеним поштовањем и пажњом имам част бити Вашег веома племенитог господства

Цетиње, 9/21. септембра 1850.

Бр. 30.

Најпонижнији слуга

Владика Црногорски

П. Петровић Његош“)

) Исто, бр. 48/1 и 48/2.

) Исто, бр. 48 т.

) Исто, бр. 51 т.

) Исто, бр. 50 а.

) Овај Његошев допис је адресиран на окружног политичког комесара Павла Речетара, који је заступао отсутног Ивачића.

) Даљи текст није преведен што се констатује из клаузуле »omissis«.

) ДАК — ОСК — Е/У/347/1847, бр. 53/1.

Из пропратног акта од 2. октобра види се да је Окружно начелство једним својим посебним дописом настојало ублажити Његоша, јер у њему (пропратном акту) стоји и то да „у погледу погрешног увјерења које је, како проистиче из самог писма, наиме да га се жели лиштити оставине Властелиновићке, увјерења које се мора приписати Владичином непознавању процедуре и закона који су овдје на снази, Окружно начелство је сматрало опортуним да га боље обавијести о стању ствари и да му стави на знање да би ради заштите, као и ради што бржег остваривања права која је он истакао на поменућу оставину, било добро кад би његов пуномоћник Лазо Пророковић, или други кога би одредио у замјену, покренуо редовне и правилце радње у циљу окончања оставинског поступка“.)

У вези садржаја како Његошевог дописа Окружном начелству од 9/21. септембра, тако и пропратног акта овог посљедњег, Суд је расправљао тек 8. новембра, када је одлучио да се обавијести нови администратор Јоко Миљешковић да је Његош дао изјаву да се више неће поновити оно што је раније урадио Јоле Пророковић, као и то да се поново тражи од среских судова у Шибенику и Скрадину да доставе изјаве тамошњих сродника Властелиновећке.“)

Оставином Катерине Властелиновић била је заинтересована и Покрајинска влада за Далмацију, која је актом бр. 15317/2806 од 2. октобра 1850. била наредила Окружном начелству у Котору да је о томе обавијести.“) Сходно овом наређењу Начелство је 15. октобра затражило од Суда да што је могуће брже пружи обавјештења о стању оставинског поступка и то од дана 30. новембра 1849. па даље, што значи да је раније одвијање оставинског поступка било познато Влади. Посебно се тражило од Суда да изијести да ли је оставина поч. Илије Властелиновића била досуђена православној парохијској цркви у Котору и да ли су и које мјере биле предузете како речена Властелиновићка као, како се каже, обични плодоуживатељ имовине не би могла исту завјештавати.“)

У вези предњег Окружни суд доставља 8. новембра Начелству опширну анализу оставинског поступка. Као разлог одуговлачења рјешавања истог од 3. марта 1850, када је Његош дао другу изјаву о прихватању наслједства, наводи се чињеница да законити наслједници из Шибеника и Скрадина још увијек нијесу поднијели своје изјаве, „тако да их се још данас поспјешу-

¹⁾ Исто, бр. 53.

²⁾ Исто, бр. 53 т.

³⁾ Исто, бр. 54.

⁴⁾ Исто.

је".) Што се тиче наслеђства поч. Илије Властелиновића суд је навео нама већ познате чињенице, које су, како смо видели, сасвим искључивале свако право наслеђства православне цркве у Котору.")

Процедура око прибављања изјава и других исправа законских наслеђника толико се одуживала, да не само да се није до Његошеве смрти завршила, већ се још дуго последије тога настављала.

Дана 11. фебруара 1852. појавили су се пред Окружним судом Иво Буров Миљешковић, администратор оставине и Иво Радов Марковић, који су поднели на овјеру писмени уговор састављен 1. јануара 1852, којим администратор Миљешковић унајмљује Марковићу посјед поч. Властелиновићке за 30 форинти годишње, уз образложење да је најамнина од 40 форинти сведена на 30 из разлога што је прије двије године једна олуја искоријенила разне воћке и нанјела друге штете посједу на Превлаци, тако да више он не може дати онај принос који је некада давао. Обојица су изјавили да у овом уговору не фигурира никакав јемац који би гарантовао за обавезе закупца пошто нико није хтио пристати да пружи такву гаранцију у једном уговору у коме је могао ингерирати „нико мање него црногорски владика“ (nel quale poteva avere ingerenza niente meno che il Vladika del Montenero). Затим додају да уговор који су они прије неколико дана писмено саставили уствари су склопили усмено још 1. јануара 1851, тако да сада депонују најам за 1851. годину у износу од 30 форинти. И на овом мјесту је наглашено да су приходи са Превлаке за 1849. и 1850. били предани од кмета Ива Маркова Радоњића једним дијелом Лазу а другим Јолу Пророковићу. На крају уговарачи обавјештавају суд да су од краја кратког времена преминули и црногорски владика и Лазо Пророковић.)

Суд је на свом засједању од 13. фебруара одобрио горњи усмени и писмени уговор, одлучујући, поред осталог, и то да се нареди администратору да путем директног споразума, или путем суда, наведе Јола Пророковића да поврати приходе које су он и његов отац Лазо неправилно били узели из оставине Властелиновићке.)

Приликом истог засједања био је редигован и допис Окружном начелству у коме се каже да, пошто је Његош преминуо, а да је настављања оставинског поступка, Суд жели сазнати ко су његови наслеђници, као и то да и од њихове стране треба добити

*) Исто, бр. 54 т.

*) Исто.

*) Исто, бр. 83/3.

*) Исто.

изјаву којом ће се сагласити или не са изјавом коју је био дао Његош.")

Одговарајући на допис бр. 1151 од 12/24. марта 1852, којим је Окружно начелство било извјестило Црногорски сенат да суд трага за насљедником Његошевим, предсједник Сената Перо Петровић 13/25. марта каже: „О том дајем Вашем високоблагорођу извјестије да је блаженпочившег владике Петра Петровића, мојега брата, по његовом тестаменту, прави насљедник од цијелог и движимог и недвижимог имања садашњи Господар Данил Петровић Његош". У истом овом одговору стоји да је наређено капетану Јолу Пророковићу да се умјесто Данила, који је отсутан, прикаже пред судом у Котору.") Овај одговор је 2. априла у оригиналу спроведен Окружном суду, који тек 23. априла тражи од Начелства да прибави један овјерен препис Његошеве опоруке, као и да обавијести црногорску »*autorità territoriale*« да Јоле Пророковић не би могао заступати Данила Петровића без формалне пуномоћи.")

Предсједник Перо Петровић је пропратним актом од 7/30. маја доставио тражену опоруку и пуномоћ Начелству, а овај их је 24. маја спровео Суду.") Препис опоруке је овјерио својим потписом и печатом Сената „президент" Перо Петровић,) који је издао и пуномоћ Пророковићу.")

Оставински поступак је настављен уобичајеном спорашћу. Марта 1853. Апелациони суд у Задру је још увијек рјешавао по жалби једног претендента на законско насљедство, чију је насљедну изјаву которски Окружни суд био одбио.")

Тек 29. априла Суд је донио одлуку да се за 30. јула закаже рочиште на коме ће се позвати сви претенденти на насљеђе, с тим да због протурјечности њихових изјава одлучи кога ће од њих одредити да устане тужбом против осталих ради остварења својих насљедних права.") Било је позвао девет претендента.") Као пуномоћник књаза Данила био је позван Јоле Пророковић,) међутим још 30. јула / 11. августа 1852. књаз Данило је био издао и лично потписао пуномоћ свом ађутанту Марку Бјеладиновићу, Ришњанину, с тим да га заступа у оставинском по-

¹⁰⁾ Исто.

¹¹⁾ Исто, бр. 79 и 79/1.

¹²⁾ Исто, бр. 79 т.

¹³⁾ Исто, бр. 82.

¹⁴⁾ Исто, бр. 84/1.

¹⁵⁾ Исто, бр. 84/3.

¹⁶⁾ Исто, бр. 99.

¹⁷⁾ Исто, бр. 99/7 и 99/8.

¹⁸⁾ Исто, бр. 99/8.

¹⁹⁾ Исто.

ступку умјесто дотадашњег пуномоћника Пророковића,⁷⁾ свакако сматрајући да ће овај Бокељ имати више успјеха пред аустријским властима него Пророковић.

На заказаном рочишту, 30. јула 1853, пријавио се Јован Букилица, поријеклом Грбљанин, као овлашћени замјеник пуномоћника Бјеладиновића. На овом рочишту странке су, обзиром да су биле у нагодби, захтијевале да се рочиште одгоди за мјесец и по. Суд је то прихватио и заказао наредно рочиште за 27. септембра,⁸⁾ када су странке поново затражиле његово одгађање, са сlijедећим образложењем: »Essendo tuttora in trattative di accomodamento le parti, ed in riflesso che ogni passo avanzato e più deciso potrebbe pregiudicare le buone disposizioni dell'erede testamentario...«,⁹⁾ што је Суд прихватио и заказао одржавање рочишта за 12. новембра, али са упозорењем да ће заказаног дана, без обзира да ли ће (све) странке бити присутне, Суд одлучити којој ће странци бити дата улога тужитеља.¹⁰⁾

Пуномоћник Бјеладиновић је на рочишту од 12. новембра изјавио да чврсто остаје при насљедној изјави „коју је био дао 1850. године поч. преузвишени Петар Петровић, црногорски владика“, те према томе да сваки онај који би поставио неки захтјев на оставину Властелиновићке треба да буде упућен на редовни грађански судски поступак. Послије ове изјаве, остали претенденти на насљедство споразумно су изјавили да придржавају право да редовним грађанским путем остваре своја права, као и то да им се ради подношења одговарајућих писмених захтјева одобрн рок од два мјесеца. На то је пуномоћник књаза Данила затражио да се овај рок скрати на један мјесец.¹¹⁾

Два дана доцније, 14. новембра, Суд одлучује да се претендицима на законско насљедство даје рок од 45 дана ради подношења својих писмених захтјева против тестаментарног насљедника, а уколико ови то не би урадили у наведеном року, да ће се крајем окончању оставинског поступка, досуђујући оставину тестаментарном насљеднику.¹²⁾

Пошто нико од законских насљедника није поднио у одређеним року никакав тужбени захтјев, Суд је 21. јула 1854. досудио оставину Властелиновићке књази Данилу, који је већ био издворио више опоручних легата, али под условом да мора у року од двије године продати све завјештане некретнине које

⁷⁾ Исто, бр. 107/2.

⁸⁾ Исто, бр. 107 т.

⁹⁾ Исто, бр. 110.

¹⁰⁾ Исто, бр. 110 т.

¹¹⁾ Исто, бр. 112.

¹²⁾ Исто, бр. 112 т.

се налазе на територији Аустрије, иначе ће службеним путем бити извршена продаја истих.¹⁰⁷⁾

По истеку двогодишњег рока, 10. октобра 1856, которски Окружни суд упућује, преко Окружног начелства, допис књазу Данилу којим га позива да у року од 14 дана извијести да ли је продао досуђене му некретнине одлуком од 21. јула 1854, која је била уручена 16. августа исте године М. Бјеладновићу, његовом ађутанту и пуномоћнику.¹⁰⁸⁾ Књаз Данило се није налазио на Цетињу, па је „Предсједатељ Совјета црногорског“, Ђорђе Петровић, 15/27. октобра одговорио Начелству да је „писмо на име Његове Свјетлости Господара Књаза, који се сад на Ријеку находи, неотложно отпратио, како ће исто сигурно получити“.¹⁰⁹⁾ Обавијештен о овом одговору, Суд је 3. новембра замолио Окружно начелство да се обрати Црногорском сенату с питањем када је „Његова Висост“ примила допис суда од 10. октобра.¹¹⁰⁾

Међутим, прије него је стигла горња ургенција, Ђорђе Петровић извјештава 22. окт. / 3. нов. директно Окружни суд да је књаз Данило „ове године“ продао Милораду Медаковићу посјед на Превлаци.¹¹¹⁾ Уз овај допис је приложен и „акт о извршеној продаји“, који смо ми нашли само у талијанском преводу.¹¹²⁾ Овај акт није прецизније датиран: наведена је само 1856. година, што је вјероватно намјерно учињено.

На тражење пореских власти у Котору, Окружни суд се 5. децембра 1856. обратио непосредно Црногорском сенату с молбом да овај пита књаза Данила за који је износ продао Медаковићу имање на Превлаци, јер да је то потребно знати пореским властима ради одмјеравања таксе.¹¹³⁾ У свом одговору од 5/17. децембра Сенат каже да је „Његова Свјетлост речену Превлаку г. М. Медаковићу за иљаду фиорина продала“.¹¹⁴⁾

Обзиром на личност којој је књаз Данило продао Превлаку, могло би се претпоставити да је та продаја била фиктивна, али спор који је касније настао између њих око исплате износа од 1000 форинти, за коју исплату је књаз тражио и интервенцију которског суда¹¹⁵⁾ и Окружног начелства,¹¹⁶⁾ свакако би обеснажио

¹⁰⁷⁾ Исто, бр. 120.

¹⁰⁸⁾ Исто, бр. 123.

¹⁰⁹⁾ Исто, бр. 124.

¹¹⁰⁾ Исто, бр. 124 г.

¹¹¹⁾ Исто, бр. 125.

¹¹²⁾ Исто, бр. 128/2.

¹¹³⁾ Исто, бр. 127.

¹¹⁴⁾ Исто, бр. 128.

¹¹⁵⁾ Исто, бр. 130/1.

¹¹⁶⁾ Ристо Драгићевић је у Цетињском архиву пронашао неколико докумената из кореспонденције књаза Данила и Окружног начелства у Котору у вези неисплаћене Медаковићеве обавезе из наслова куповања Превлаке и користио их у наведеном чланку, стр. 366-368.

такву претпоставку. Можда би се ишло превише далеко кад би се претпоставило да је и поред тога продаја ипак могла бити фиктивна, и да је Медаковић послје бијега с Цетиња, фебруара 1857, „због неких политичких узрока“, како каже Р. Драгићевић,¹²⁾ користио формални уговор, лично потписан од књаза Данила, а који се налазио у Окружном суду у Котору, приложен оставинским списима, међу којима се још увијек чува.“¹³⁾

И поред горњих интервенција, Медаковић за дуго није био извршио своју обавезу. Још 31. јан. / 12. фебр. 1858. Црногорски сенат се обраћа Окружном суду у Котору с молбом да Медаковићев дуг од 1000 форинти, који „у снагу sessiona (!) Његове Свјетлости Књаза Ј. Влаховићу тај дуг надлежи, као што у оригиналном прилогу гласи, и да речено јемство Превлака буде предата Влаховићу докле дужник свој речени дуг одужи.“¹⁴⁾ На ово тражење Окружни суд је одговорио Сенату да је спреман удовољити истом чим Влаховић буде поднио представку, лично или преко овлашћеног пуномоћника.¹⁵⁾

Нијесмо наишли на даља документа која би нам говорила како је овај спор између књаза Данила и Медаковића завршен, ишти пак да је Превлака била икада укњижена на Ј. Влаховића, из чега би се могло претпоставити да је ускоро послје последњег захтјева Сената Медаковић исплатио своје дуговање.

Године 1866. Медаковић је свој дио полуострва Превлаке пренео архимандриту Нићифору Дучићу за три хиљаде форинти, а иста, за исти износ, 1882. године општини Кртоле, иако су му, како каже Црногорчевић,¹⁶⁾ а по њему и Петар Шеровић,¹⁷⁾ други власници много већи износ.

Црногорчевић који каже: „Превлаку су походили у давнини: ~~Балшићи~~ Балшићи и Црнојевићи, а у нашем вијеку: владика црногорски Петар I Његош 1815. год., епископ Јосиф Рајачић 1818. год., црногорски кнез Данило I. 1858. год., В. М. Г. Медаковић 1859. год., др Божидар Петрановић 1862, архимандрит Нићифор Дучић 1867, Иван Јастребов 1877, Јован Сундечић 1877,

¹²⁾ Исто, стр. 367 у напомени бр. 8.

¹³⁾ ДАК — ОСК — Е/V/347/1847, бр. 126/2.

¹⁴⁾ Исто, бр. 130/1.

¹⁵⁾ Исто, Исто, бр. 130.

¹⁶⁾ У и. д., стр. 43.

¹⁷⁾ У књизи Полуострво Превлака у Бока Которској као поклон ~~Балшићима~~ Балшићима, Црногорски записи, књ. VIII, стр. 164.

Владимир гроф Качановски 1880, епископ Г. Петрановић 1882, др Лазар Томановић 1888, један паришки гроф 1891, Ђорђе пл. Стратимировић 1829, Јосиф проф. Ђелчић 1892. године",¹²⁾ како видимо, не региструје Његошеву посјету Превлаци. Истина, то не искључује могућност да је и Његош некад био на Превлаци, али то сигурно није услиједило после момента кад се он увјерио да аустријске власти у Котору настоје да му осујете остваривање завјештања Властелиновиће.

¹²⁾ Младен Црногорчевић, и. д., стр. 42.

Résumé

NJEGOŠ ET PREVLAKA — «ILE DES FLUERS» DANS LES BOUCHES DE KOTOR

Dr Slavko MIJUSKOVIC

Bien que Njegoš n'ait pas eu la juridiction ecclésiastique sur les orthodoxes des Bouches de Kotor laquelle a été exercée par ses prédécesseurs sur le trône d'évêque de Cetinje jusqu'au 26 mars 1810 où par le décret de Napoléon elle passe sur l'évêque Kraljević, il jouit tout de même d'une réputation et popularité aussi grandes que celles des métropolités du Monténégro d'avant et c'est pour cela que les Bocquais font des legs aussi bien à lui qu'à ses prédécesseurs. L'un de ses legs à cause de l'importance de l'objet légué, ensuite à cause du testateur et de très intéressants détails contenus dans les documents (du procès de succession) présente un intérêt beaucoup plus grand que tous les autres legs des Bocquais aux évêques de Cetinje.

Objet légué: la péninsule Prevlaka, siège de l'épiscopat de Zeta, devenu plus tard archidiocèse fondé par Saint Sava, péninsule dont on parle dans les chartes où les souverains de la dynastie Nemanjić favorisent leur «fidèle, aimée et glorieuse métropole Kotor», ceci dans les chartes sont l'authenticité est garantie par l'affirmation du Sénat de Venise du 8 août 1493 qui dit: «... tam solemnita, tam vera, tam autentica privilegia, bulla aurea quatuor serenissimorum regum et imperatorum qui ante nos dominati sunt civitatis nostrae Cathari communita et validata», ce qui annule les affirmations de quelques uns de nos historiens qui prouvent que les chartes des Nemanjić à Kotor sont des falsifications, affirmations fondées sur des analyses des copies de ses chartes où il y a des impossibilités matérielles et chronologiques — présentait pour les Bouches de Kotor non seulement le pilier de l'église orthodoxe mais aussi un très fort bastion du monde slave dans un milieu qui même pendant le règne des Nemanjić a subi de très grandes influences de l'ouest et plus tard sous la domination ennemie une dénationalisation voulue.

En 1451 après l'annéantissement du monastère et de l'église du St Archange Michele à Prevlaka, siège des métropolités de Zeta cette péninsule pour les Bocquais ayant gardé un vif souvenir de l'empoisonnement de 70 moines de Prevlaka par les Vénitiens sera toujours le grand signe, le moment éternel de leur caractère slave sous toutes dominations ennemies.

Les Bocquais regardaient en Njegoš aussi bien qu'avant lui en ses prédécesseurs, le soutien et l'espoir pour la réalisation de leur grande aspiration de se libérer des souverains ennemis. En 1813 ils luttèrent fort avec les Monténégrins guidés par Petar Ier et ils ont obtenu quoique non pas pour longtemps la libération désirée et unification avec le Monténégro. De même qu'en Peter Ier les Bocquais regarderont en son successeur le personnage qui en s'appuyant sur la Russie, serait capable au moment donné de les libérer et de les unir pour toujours avec leurs frères-Monténégrins.

C'est pour cela que les rapports entre les Bocquais et Njegoš sont devenus de plus en plus étroits.

En lèguant en 1846 à Njegoš la péninsule Prevlaka, par l'achat du dernier descendant de Marine Druško, la comtesse Catherine Vlastelinović de la famille Sundečić — appartenant par le mariage comme par sa naissance à des famille très distinguées, — tendait aux buts plus élevés qui ne dépassaient pas seulement les impulsions personnelles et religieuses mais aussi les intérêts orthodoxes plus étroits dans les Bouches de Kotor. Ces buts ont été pénétrés par les Autorités judiciaires et politiques autrichiennes qui pendant le procès de succession étaient en contact. Même la Régence à Zadar par l'intermédiaire de la Préfecture de Kotor était au courant de ce procès.

Comme le testament de C. Vlastellnović, par lequel Njegoš était le légataire universel, avait été fait de façon tout à fait légale qu'il ne laissait de successeurs directs qui pourraient prétendre avoir le droit à l'indivis et comme ses successeurs légitimes n'avaient aucun motif pour contester la validité du testament il n'était pas possible de refuser à Njegoš le droit à la succession universelle. C'est pour cela que le Tribunal départemental à Kotor certainement sous l'influence de la Préfecture de la ville a recouru à un motif jusque-là inusité quand il s'agissait des Monténégrins qui devait hériter ou prendre la possession des immeubles sur le territoire autrichien. Le 31 décembre 1847 la déclaration de Njegoš concernant l'acceptation de la succession est refusé par le Tribunal avec le motif que Njegoš étant Monténégrin était par conséquent le sujet turc et qu'il n'avait pas alors le droit d'hériter les immeubles sur le territoire autrichien.

Surpris par cette décision Njegoš s'est pourvu en cassation à la Cour d'appel de Zadar qui avant de prendre une décision et en remettant la pétition de Njegoš au Tribunal départemental de Kotor a demandé des informations minutieuses sur les actes du procès.

De la réponse du Tribunal de Kotor qui n'est qu'un traité ample et très intéressant sur l'état du Monténégro on peut en quelque sorte reconstruire le contenu de l'appel de Njegoš. que l'on ne retrouve pas parmi les autres actes de succession. C'est à dire l'on voit de cette réponse que le point central de l'appel de Njegoš est sur le fait, comme il le prouvait que Monténégro n'a jamais été sous une vraie domination turque et que son indépendance était reconnue par l'Autriche lorsque celle-ci faisait avec elle les contrats. Pourvu des informations données, la Cour d'appel a débouté Njegoš de sa demande et confirmé l'arbitrage du Tribunal départemental.

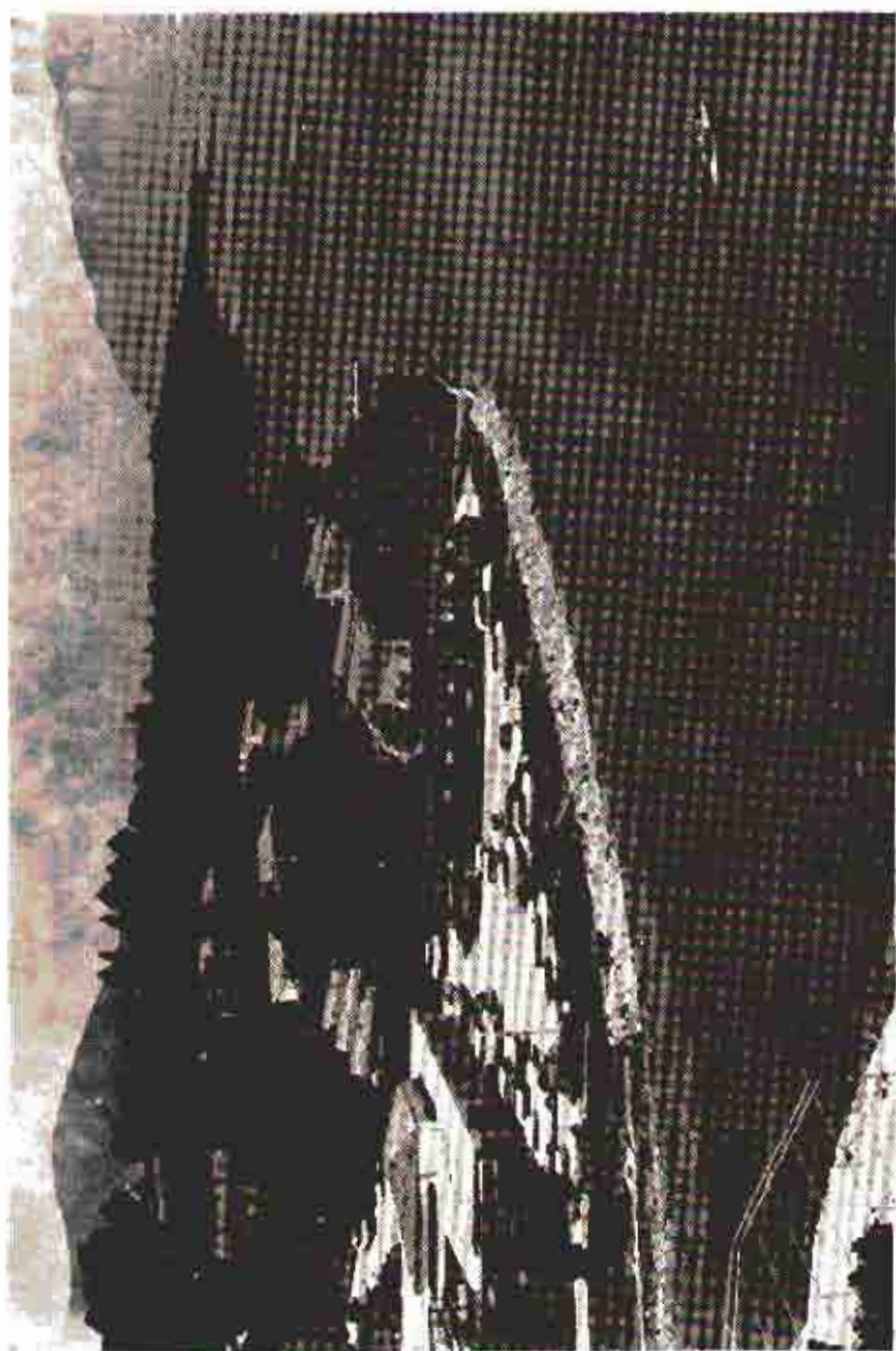
Contre cette décision Njegoš a interjeté appel à la Cour Suprême de Vienne qui a accepté par sa décision du 16 août 1849 la plainte de Njegoš et a cassé le jugement du Tribunal de Kotor et de la Cour d'appel de Zadar. L'arbitrage de la Cour Suprême a été fondé sur la « décision récente du tsar » remise par le Ministère de la Justice autrichien dans son acte du 5 août 1849. Cet acte permettait aux Monténégrins d'hériter sur le principe de réciprocité, en présentant les documents qui puissent garantir le même traitement avec les sujets autrichiens sur le territoire du Monténégro, mais avec une telle restriction que quand il s'agissait des biens immeubles seulement la somme reçu de la vente faite dans un délai strictement précisé devait être considérée comme l'objet de l'héritage.

Ce n'est que le 3 mars 1850 que Njegoš a déclaré qu'il accepte l'héritage avec la restriction déjà citée et en même temps il a remis le document de la réciprocité fait le 22 septembre 1849.

La largeur par laquelle Njegoš offrait la réciprocité aux sujets autrichiens était certainement fondée sur sa conviction que de cette manière il amènerait de nouveau la Cour de Vienne à la complaisance d'autant plus qu'il avait déjà réussi de casser le jugement de deux Tribunaux autrichiens.

Il voulait réaliser pour lui même aussi bien que pour les héritiers du trône de l'Evêque l'absolue et éternelle propriété sur Prevlaka, qu'il considérait certainement comme un foyer très important des aspirations des Bocquais pour l'union avec le Monténégro. Dans le document cité Njegoš exclut l'application du droit d'aubaine (du latin jus albinagii) l'institution juridique appelé par lui «étranger» qui définit qu'«cas de la mort sans héritiers directs du propriétaire des biens sur le territoire d'un pays étranger, ses biens passent aux mains du pays en question et non pas à celui dont il est le sujet.

Mais bien que Njegoš offrait une réciprocité pareille, les Autorités autrichienne n'ont pas changé de décision. Quoique le Tribunal départemental de Kotor n'ait pas pu contester à Njegoš la réalisation du droit à l'héritage sous la restriction connue, il a trop retardé de procès de succession dont Njegoš n'a pas vécu la fin. Son successeur, prince Danilo est devenu propriétaire de l'héritage de la comtesse Vlastelinović par l'arbitrage du Tribunal du 21 juillet 1854, sous la condition de vendre les biens immeubles dans deux ans. Alors il a vendu Prevlaka à Milorad Medaković en 1856 et celui-ci en 1866 à l'archimandrite Nicifor Dučić qui l'a revendu à la commune de Krtole.



Превлака („Острао цвећа“) — данашње изглед

НЕКОЛИКО НОВИХ ГРОВОВА ИЗ БУДВЕ

Приликом нивелисања терена ради изградње нове и модерне саобраћајнице као и већег паркинг простора у Будви, на простору између дворишта хотела „Авала“ и самопослуге „Врачар“, пронађено је неколико гробова. Како су земљани радови углавном извођени механизацијом, то је на овом релативно великом простору за врло кратко време скинут слој земље местимично дебео и до 1,50 м.

Интервенција Завода за заштиту споменика културе СР Црне Горе уследила је врло брзо, али ипак није могла да предухитри потпуно уништење неколико гробних конструкција, као и да спречи скидање једног или два реда камена са зида једне веће гробнице, услед чега није било могуће констатовати тачну висину очуваних зидова. Но и поред овога Завод је својом интервенцијом успео да за једно одређено време заустави даље извођење радова и да омогући кратка, сондажна испитивања угроженог дела терена на коме се простире будванска некропола. Уз помоћ достатак мануелних радника успели смо да за релативно кратко време убрзаним темпом истражимо већи део угроженог терена и да притом омогућимо несметано одвијање даљих радова.

Археолошки радови трајали су од 2. до 17. октобра 1967. године. У прво време приступило се испитивању већ откривених гробних конструкција и гробнице, а касније новим истраживањима на већој површини. Због веома кратког временског термина, сонде су копане у облику ровова ширине 1,00 до 1,50 м, док је њихова дужина зависила од терена. На простору на коме је у првом моменту откривено неколико гробова, сонде су заузеле већу површину и биле су димензија 3,00x4,00 и 4,00x4,00 м.

Једну веома интересантну чињеницу смо запазили приликом истраживања терена. Гробне конструкције су махом биле распоредене на једном уском појасу ближе самопослузи „Врачар“, док је простор ближи дворишту хотела „Авала“ био потпуно празан,

мада би се по резултатима ранијих истраживања могло очекивати обрнуто. Скоро сви откривени гробови и гробнице били су укопани на приближно истим дубинама и по свему судећи захватили су гранични појас некрополе. Протезање гробних конструкција у једном правцу по ивици једне замишљене праве линије од дворишта хотела „Авале“ па до самопослуге „Врачар“, иза које није откривен ни један гроб, наводи на помисао да је овај низ гробова био у ствари гранична линија некрополе, тј. њена периферија, иза које није вршено укопавање покојника ни у каснијим фазама. Такође се може запазити да се од ове замишљене праве линије некропола шири ка западу заузимајући падину омањег брега. Нажалост, услед недостатака финансијских средстава нисмо били у могућности да наша истраживања усмеримо и у овом правцу али пробијање једне мање улицице са јужне стране самопослуге уз падину овог брега потврдило је наша запажања. Наиме, у основи улице успели смо да колико-толико евидентирамо неколико остатака гробова са спаљеним и неколико са инхумираним покојницима. Све ово указује да би при следећим археолошким истраживањима требало већу пажњу обратити на ову благу падину која се пружа између хотела „Авале“ и самопослуге „Врачар“.

Како смо већ рекли, ова кратка истраживања омогућила су да се открије још један мањи део велике будванске некрополе, те да се на основу распореда гробова и гробница и њихових форми покуша да утврди приближна граница будванске некрополе, наравно само у једном правцу.

У току ових наших истраживања откривено је једанаест гробова и две гробнице. Велика гробница обележена као гробница I налазила се прва у низу и око 15 м удаљена од дворишта хотела „Авале“, док се последња гробна конструкција налазила у темељима самопослуге, тако да је терен под гробовима захватао површину од око 240 м², а што наравно не представља и површину истраженог терена који је свакако много већи.

ОПИС ГРОБНИЦА И ГРОБОВА

Гробница I

Како је напред речено, приликом нивелисања терена булдожер је својим раоником скинуо један или два реда камена са зидова једне веће правоугаоне конструкције за коју се касније испоставило да представља већу гробницу са једним централним гробом. Гробница је обележена римским бројем I за разлику од гробова који су обележени арапским.

Дакле, гробница I је била правоугаоног облика димензија 2,00x4,00 м, оријентисана по дужијој оси исток — запад. Зидови гробнице са очуваним висинама до 0,55 м и дебљине од 0,50 до 0,60 м били су зидани од притесаног камена повезаног кречним малтером и лежали су на дубини од 1,50 м. Нема трагова малтерисања ни са унутрашње ни са спољашње стране, мада је унутрашње лице зидова брижљивије притесано. Источни зид гробнице је на средини пробијен и са обе стране ограђен са редом каменова већих димензија који се пружају и у унутрашњости гробнице. На растојању од 0,50 м од унутрашње ивице источног зида гробнице и у продужетку ова два низа каменова настављају се зидови централне гробне конструкције обележене као гроб I. Два низа каменова на који се настављају зидови гроба I чине неку врсту прилаза јер ни сама гробна конструкција није била ограђена зидом са источне стране, већ је остављена отворена, вероватно ради лакшег смештаја покојника, поготову ако је цела гробна конструкција била на неки начин прекривена. Нажалост никакве остатке покривача нисмо приметили као ни покојника, што наводи на помисао да можда гробница и њен гроб никада нису били употребљени и да гробна конструкција заправо није била у потпуности завршена, те јој је источна страна остала незазидана а вероватно и покривач.

Уз спољашњи северни угао гроба нађена је једна фрагментована амфора којој је недостајао доњи део, део врата са отвором и дршке. Амфора је трбушастог реципијента од црвено печене земље, добро пречишћене са очуваном висином од 0,75 м. Вероватно је већ фрагментована положена у гробницу или боље речено остављена не као прилог покојнику већ као предмет који је својевремено служио мајсторима приликом градње гробнице.

Гроб I

Гробна конструкција откривена у гробници I била је правоугаоног облика зидана од притесаног камена повезаног кречним малтером. Све унутрашње површине зидова дебљине 0,19 м биле су омалтерисане, као и дно гроба, само за разлику од зидова ово је било прекривено grubим малтером начињеним од крупног, непросејаног песка и пружало се до краја омалтерисаних зидова, затварајући мале, унутрашње димензије гроба: 0,63x0,46 м. Судећи по димензијама гроб је био намењен неком детету. Оријентисан је исток — запад и у односу на зидове гробнице лежи правилно. Омалтерисано дно гроба лежало је у нивоу темеља зидова гробнице и очуване висине зидова су потпуно исте као и код гробнице. Вероватно је булдожер и овде скинуо неки редова камења.

Гробница II

Са северне стране гробнице I, уз спољашњу ивицу северног зида на растојању од 0,12 м откривена је још једна гробница која се својим обликом, начином градње и начином сахрањивања битно разликује од предходне.

Гробница II је правилне квадратне основе димензије 2,00x2,00 м, зидана од ломљеног камена утопљеног у кречни малтер. Цела квадратна основа гробнице озидана је ломљеним каменом изузев централне елипсоидне јаме димензија 0,65x0,50 м. Гробница је очувана до своје првобитне висине и она је износила 0,40 м.

Централна јама је била испуњена слојем гари и пепела у коме су нађене две фрагментоване урне, обележене као гроб 2 и гроб 3. Јама није била покривена, мада судећи по нешто искошеним горњим површинама зидова гробнице са падом ка спољашњим ивицама, вероватно ради бољег сливања воде, намеће се закључак да је ова камена конструкција имала карактер надземне гробнице код које је гробну јаму покривао некакав покривач, можда каква камена плоча коју је булдожер скинуо када је својим раоницом клизао по компактној и чврстој горњој површини гробнице. Ово се може закључити и по томе што је у јамама било врло мало земље, заправо један танак и јасно издвојен слој од слоја гари и пепела.

Гроб 2

Фрагментована керамичка урна од црвено печене земље са испраним остацима спаљеног покојника укопана у дебео слој гари. У урни је нађен један мањи стаклени балзамаријум.

Гроб 3

Фрагментована керамичка урна од црвено печене земље укопана у дебео слој гари којим је испуњена јама гробнице II. У урни међу испраним калцифицираним остацима костију спаљеног покојника, нађен је такође један мањи стаклени балзамаријум.

Гроб 4

Северно од гробнице I на удаљености од 4,00 м откривен је гроб конструисан од ломљеног камена, који у неправилном низу ограђује гробну јаму правоугаоног облика, димензија 1,75x0,84 м. Гробна јама је била покривена масивним покривачем од ломљеног

камена, који је у неколико слојева, без реда био набацан на сахрањеног покојника. Гроб је био оријентисан исток — запад.

У гробу су нађени остаци инхумираног покојника (неколико фрагмената костију ногу и руку). Од прилога у гробу су нађени неколико фрагмената ситно канеловане керамике црвене и сиве боје. Приликом чишћења гробне јаме у самој основи гроба откривен је део кружне јаме испуњен слојем гари и пепела, што говори да је гроб 4 укопан у старији гроб са спаљеним покојником. Укопавањем гроба 4, гроб са спаљеним покојником је био толико поремећен да није било могуће ухватити његове димензије.

Гроб 5

На растојању 1,30 м северно од гроба 4 у истој равни и са истом оријентацијом откривен је гроб 5. И овде се ради о дубљој јами ограђеној каменим венцем и покривеној већим комадима камених плоча од којих су неки били пропали у јаму. Гроб је био правоугаоног облика димензија 1,96x0,80 м. Без налаза.

Овде треба напоменути и то да су остаци инхумираног покојника лежали на некој врсти каменог патоса, сачињеног од већих комада камених плоча. Патос је остао сачуван само до једне трећине дна гроба, или је можда дно гроба било патосано само на простору на коме је лежала покојникова глава.

Гроб 6

Удаљен 9,60 м од гроба 5 у правцу севера и нешто повучен ка западу, откривен је гроб 6 који се по начину конструисања разликује од напред описаних. Гроб 6 је био конструисан од тегула. Скелет, који је судећи према димензијама припадао детету, лежао је на једној целој и једној фрагментованој тегули. Са обе стране гроб је био фланкиран са по једним плочатим каменим побијеним у земљу. На ова два камена је са обе дуже стране гроба лежала по једна косо постављена тегула, стварајући кров на две воде. Пукотине између тегула биле су покривене комадима тегула и каменим плочама да би се унутрашњост гроба сачувала од продирања земље. Дужина гроба износила је 1,19 а ширина 0,45 м. Гроб је био оријентисан исток — запад са незнатним претењем ка северу. Без прилога.

Гроб 7

Северно од гробнице I на удаљености од 18,60 м, пратећи исту пратећи низ гробова, откривен је гроб 7, конструисан на

већ описан начин са нешто солиднијом градњом. Камени венцац који ограђује гробну јаму озидан је од ломљеног камена али уз употребу малтера градећи правоугаону основу гроба са нешто заобљеним угловима на источној страни. Цео гроб је био прекривен масивним каменим плочама, које су под притиском земље упале у гробну јаму. Оријентација се поклапа са осталим откритим гробовима, што значи исток — запад. Димензије гроба су нешто веће, дужина 2,50 а ширина 1,10 м.

У гробу су приликом његовог чишћења откривени остаци више сахрањених покојника у секундарном положају. На основу четири пронађене лобање у западном делу гроба можда је могуће закључити да је у овом гробу извршено сахрањивање четири одрасле особе. Остаци скелета лежали су на различитим нивоима, али се на основу овога не може ништа закључити о времену у коме је извршено сахрањивање. Може се једино предположити да је ова гробна конструкција била дуже времена у употреби и да је у једном релативном кратком временском раздобљу извршено сахрањивање четири одрасле особе.

У западном делу гроба пронађена је једна бронзана, овална пинала са гвозденим трном, украшена орнаментом пробијања. Поред пинале нађена је и једна бронзана алка, као и једно гвоздено кресиво, које се нажалост није могло сачувати.

Гроб 8

Уз јужни зид гробнице I на удаљености од 0,20 м откривена је камена конструкција гроба 8, са уобичајеним каменим венцем и каменим покривачем. Гроб је оријентисан исток — запад, димензија 2,05x0,80 м. У гробној јами нису нађени никакви остаци инхумираног покојника, мада, на основу овога не треба закључивати да није извршено сахрањивање, јер су скелети и у осталим гробовима били јако оштећени и могли су бити констатовани само на основу извесних фрагмената костију, а што је вероватно утицај воде и присуство велике количине соли. У гробу није било прилога.

Гроб 9

Уз западни зид гробнице II откривена је овална, плитка јама испуњена слојем гари и пепела са остацима калцинираних костију спаљеног покојника. Између гроба и гробнице II налазило се неколико камених плоча, које су се делимично ослањале на зид гробнице I. Испод ових масивних камених плоча није могло бити констатовано постојање гроба, тако да је њихова на-

ниша за сада остала нејасна. Димензије гроба 9 су износиле 0,81x0,75. Без прилога.

Грoб 10

Уз грoб 9, оријентисан исток — запад, oткривен је грoб 10, конструисан на већ описан начин, са каменим венцем и каменим покривачем. Ни у овом грoбу нису нађени остаци сахрањеног покојника. Димензије гроба су 0,90x0,60 м. Без прилога.

Грoб 11

Уз ивицу источног темеља самопослуге „Врачар“, ближе јужном углу, oткривен је грoб 11. Грoбну јаму oграђивао је 0,20 м дебео зид, зидан од ломљеног камена утопљеног у кречни малтер. Висина зиданог венца износила је 0,60 м. Скелет покојника је лежао положен на леву страну са ногама незнаатно савијеним у колену и рукама савијеним у лакту и подигнутим у висину лица. Скелет је лежао на брижљиво изграђеном патосу од тањких камених плоча. Димензије гроба су 2,20x0,95 м. За разлику од осталих грoбова, овај је био оријентисан север — југ. За покривач употребљене су веће и масивније камене плоче.

У дну гроба између ногу покојника нађен је један керамички тањир од црвено печене земље. У тањиру је нађен један бронзани новчић, јако оштећен, без могућности да се идентификује. Поред новчића у тањиру је нађен и један фрагменат тањег бронзаног лима, вероватно од неког плићег бронзаног суда.

Грoб 12

Уз југоисточну страну гроба 7 била је прислоњена омања грoбна конструкција, димензија 1,00x0,35 м, оријентисана југоисток — северозапад. Грoб је био конструисан на уобичајени начин, са каменим венцем, с том разликом што је уместо ломљеног камена или камених плоча, био покривен фрагментима тегула. Судећи по димензијама гроба, као и по остацима скелета (нађено само неколико фрагмената фемура), овде се ради о дечјем грoбу.

После скидања каменог венца запажена је једна веома интересантна чињеница. Наиме, североисточна страна венца гроба 12 била је укопана испод источне стране гроба 7, што говори да је грoб 7 укопан раније. Без прилога.

Грoб 13

Такође уз источну страну темеља самопослуге „Врачар“, ближе њеном северном углу, откривен је још један грoб са плитком грoбном јамом, димензија 1,25x0,55 м, оријентисан исток — запад. И овај грoб вероватно припада детету, јер су пронађени остаци скелета били толико пропали да се на основу њих није могла одредити ни приближна старост сахрањеног покојника. Без прилога.

Грoб 14

Овај грoб је само констатован јер се његов већи део налазио испод темеља самопослуге. Остала је видљива делимично само једна дужа страна каменог венца. Уобичајена конструкција, као и оријентација. Без прилога.

Ово би био појединачни приказ свих новооткривених грoбних конструкција будванске некрополе. Сматрали смо за потребно да дамо опис сваког грoба појединачно, јер се они међусобно разликују по облику, начину конструкције и начину сахрањивања покојника.

На крају овог описа треба напоменути да је у шуту, испред данашње самопослуге „Врачар“, пронађена једна камена скулптура млетачког лава са одломљеним крилима, о којој ће бити речи на другом месту.

ФОРМЕ ГРОБНИХ КОНСТРУКЦИЈА И НАЧИН САХРАЊИВАЊА

У току поменутих заштитних радова на будванској некрополи, укупно је откривено четрнаест грoбова, од којих три припадају двома откривеним грoбницама. Међу већином ових конструкција постоје битне разлике, како по форми и начину градње, тако и по начину сахрањивања извршеном у њима. На основу тих постојећих разлика можемо све откопане конструкције сврстати у три групе:

1. грoбнице
2. грoбови са сахрањеним покојницима
3. грoбови са спаљеним покојницима.

Нормално, свака од ових група садржи извесне карактеристике које су заједничке за све три групе, али постојање елемената по којима се битно разликују чине да их морамо посматрати овако одвојене у групе. Исто тако постоје и извесни еле-

менти који pružaju osnove da se i među konstrukcijama iste grupe naprave razlike kao recimo kod grupe grobova sa sahranjenim pokojnicima, gde postoje grobovi konstruisani od kamena kao i grobovi konstruisani od tegula. No mi se u takve detaljnije podele nećemo uпуштати.

Гробнице:

Већ је речено да су приликом истраживачких радова откопане две гробнице. И једна и друга припадају монументалним спектакуларним конструкцијама, изграђеним с намером да буду видљиве, да служе један дужи временски период, као и да означе место сахрањивања једне богатије породице.

Начин градње обе гробнице је сличан. Грађене су од камена повезаног кречним малтером, мада и ту постоји разлика. Гробница I је грађена од притесаног камена, док је гробница II зидана од ситно ломљеног камена. Форма и начин сахрањивања извршен у њима битно се разликује. У гробници I извршено је сахрањивање покојника у, за то, нарочито припремљену конструкцију, док је у гробници II извршено сахрањивање остатака спаљеног покојника, такође у нарочиту врсту конструкције. Употреба и једног и другог начина сахрањивања у антици није ни неуобичајена ни ретка. Мање више сличне гробнице са посебном гробном конструкцијом срећемо на скоро свим већим римским некрополама у нашој земљи, а познате су и са ранијих истраживања на будванској некрополи.¹⁾

Гробница II припада типу осарија које су у већем броју варијаната познате на некрополама дуж приморског појаса Далмације у периоду раног царства.²⁾

Гробне конструкције:

У свим гробовима, изузев гроба 9 и гробова 2 и 3 из гробнице II, извршено је инхумирање покојника у унапред припремљену гробну конструкцију, која је мање или више брижљиво израђена и чији су зидови понекад чак и омалтерисани са унутрашње стране. Све ове камене конструкције су без изузетка покривене каменом плочама, што такође не представља неку изузетну појаву на античким некрополама.

Говорећи о начину укопавања ових гробова може се чак рећи да је постојала нека врста система. Сви гробови су оријентисани исток — запад са малим одступањима и сви леже у

¹⁾ Податак познат из документације са ископавања која се чува у Заводу за заштиту споменика културе СР Црне Горе.

²⁾ Драгослав Срејовић, Римске некрополе раног царства у Југославији, Старицар, Нова серија, књ. XIII-XIV, Београд 1962-63, стр. 79.

једном, релативно правилном низу који се протеже у правцу север — југ. Наравно, ово може бити и случајност, јер је откривен релативно мали број гробова у односу на целу некрополу, да би се могао у овом смислу извести неки коначан закључак. Ипак може се предпоставити да се, с обзиром да се ради о периферном делу некрополе где је вероватно био ограничен простор, почео примењивати извешан ред у укопавању нових гробова. Коначно, ово ће решити даља истраживања на овој некрополи.

Гроб 6, који по начину сахрањивања припада групи са инхумираним покојницима, по форми и начину конструкције битно се разликује од осталих гробова ове групе. Како је већ речено, овај гроб је конструисан од тегула. Ни ово није усамљена појава, пошто овакав начин конструисања гробова у различитим варијантима срећемо на већем броју касноантичких и раносредњовековних некропола у нашој земљи.

Гроб број 9, као и гробови 2 и 3 из гробнице II, припадају групи гробова са спаљеним покојницима.

Гроб 9 припада најпростијој варијанти типа гробних конструкција са спаљеним покојником. Плитка, овална јама у коју су после хлађења ломаче, заједно са гаром и пепелом смештени остаци спаљеног покојника. Ову варијанту начина сахрањивања остатка спаљеног покојника срећемо готово у свим крајевима наше земље.³⁾

Код гробова 2 и 3 такође срећемо једну од варијаната сахрањивања у урнима. Обе урне су смештене у овалну јаму испуњеном слојем гари и пепела која се налази у центру квадратне камене конструкције, док су остаци спаљених покојника брижљиво испрани и смештени у урне заједно са прилозима.

Овакви осарији познати су искључиво дуж приморског појаса Далмације и по острвима (Осор, Вис, Сплит, Вид, Будва) и сви припадају I веку наше ере.⁴⁾

ХРОНОЛОГИЈА И ЗАКЉУЧАК

У релативно малом броју откривених гробница и гробова, где срећемо неколико различитих типова конструкција и начина сахрањивања, одмах се намеће и закључак да се ради и о различитом времену њихове употребе. Како на основу њихових форми не можемо много закључити о њиховој хронологији, то ћемо ради прецизнијег датовања користити пронађени гробни инвентар.

³⁾ Ibidem, стр. 80.

⁴⁾ Ibidem, стр. 79.

Већ је напоменуто да је у гробници I при њеном северном делу пронађена фрагментована керамичка амфора, која нажалост није могла бити сачувана, те је њен облик на плану уцртан према оријентације, док је у табли њен рецепијент уцртан недо-
вљиво прецизно, тако да се за неко ближе датовање гробнице не може употребити.

На основу сличних монументалних камених гробница, откривених при ранијим истраживањима на овој некрополи, у чијим гробовима је пронађен материјал који припада II и III веку наше ере,⁷⁾ задовољићемо се да и нашу гробницу датујемо у II — III век наше ере.

Гробница II са гробовима 2 и 3, тј. са урнама, не представља теškoћу за датовање. Облик ових урни са две вертикалне тракасте дршке и са хоризонталним канелурама, честе су међу гробним инвентаром некрополе са спаљеним покојницима и датују се у I и II век наше ере.⁸⁾

Већ је речено да осарије овог типа Драгослав Срејовић ставља у I век наше ере.

За оквирно датовање наших гробних конструкција несумњиву важност има налаз гроба 7, у коме је нађено једно гвоздено кресиво, које нажалост није могло бити сачувано. Кресиво је са четири угла благо удубљено, на оба краја лучно савијено и са издуженом грбом на средини унутрашњег дела.

При археолошким ископавањима старословенске некрополе у Брезју у гробовима 7 и 38 нађена су гвоздена кресива веома слична нашем. Ова кресива су датована у период од VIII до X века.⁹⁾ Такође на некрополи Мејце код Бузета нађено је једно кресиво идентично нашем, датовано у VII до VIII века наше ере.¹⁰⁾

Како су заједно са кресивом у овом гробу нађена и два примерка бронзаног накита, који свакако припадају ранијој епохи, то се проблем датовања овог гроба може решити предположењем да је у раном средњем веку у већ постојећи антички гроб извршено накнадно сахрањивање, можда чак после неке катастрофе или битке, јер су у овом гробу пронађени остаци четири сахрањене одрасле особе.

⁷⁾ Значајак познат из документације Завода за заштиту споменика културе СР Црне Горе.

⁸⁾ Boris Ilaković, Keramika iz antičkog broda potonilog kod Paklenih otoka, *Starost*, sv. 4, Zadar 1968;... на таблама II и III, под бројем 1746 налази се идентичан примерак лонца са две дршке кога Илаковић датује у I-II век.

⁹⁾ Stanjko Pahić, Staroslovenski grobovi v Brezju pri Zrečah, *Arheološki vestnik*, Ljubljana 1967.

¹⁰⁾ Branko Marušić, Istra u ranom srednjem vijeku, Pula 1960, таб. III, сл. 8.

У гробу 4 нађено је неколико фрагмената керамике која припада хеленистичкој епохи (фрагменти *gnatia* ваза), што не треба да значи да и гроб припада том периоду. Највероватније да су ови ситни фрагменти накнадно доспели у гроб из шута са ранијих ископавања.

• • •

На основу напред изнетог на крају ћемо покушати да у неколико црта сумирамо резултате добијене овим кратким истраживачким радовима:

1. Будванска некропола захвата један релативно велики простор и протеже се и изван раније утврђених граница: хотел „Авала“, двориште хотела и његова непосредна близина;

2. Сви новооткривени гробови су исто оријентисани и распоређени у један правилан низ што можда говори о постојању извесног система приликом укопавања.

3. Новооткривене конструкције се међусобно разликују по форми, начину конструкције и начину сахрањивања.

4. Сахрањивање у новооткривеним гробним конструкцијама будванске некрополе вршено је и у раном средњем веку, о чему нам сведоче гробни инвентар и гробне конструкције.

5. Нова истраживања су показала да будванска некропола још није у целости истражена, те да би наредна истраживања требало усмерити ка западу на падину оближњег брежуљка.

Résumé

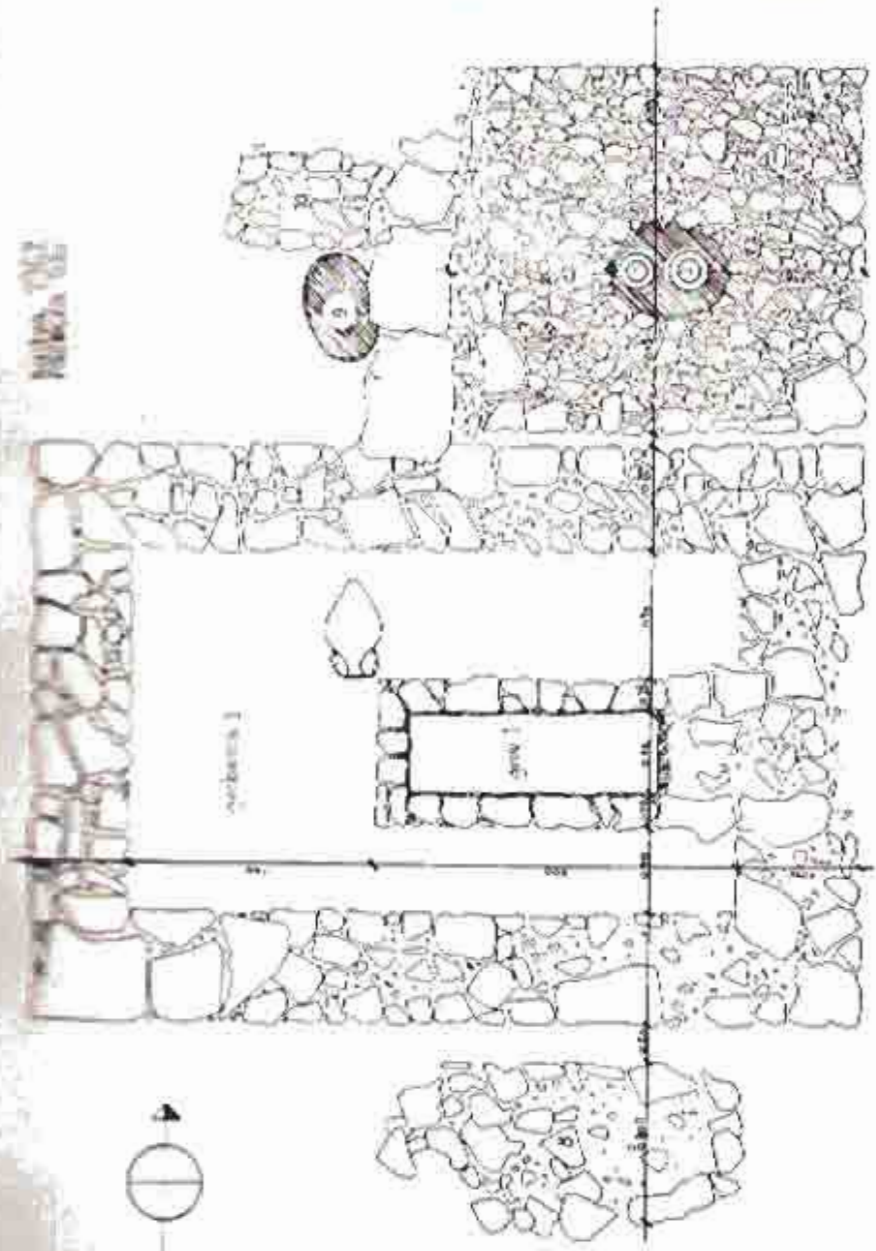
QUELQUES TROUVAILLES NOUVELLES DES TOMBEAUX A BUDVA

Cedomir MARKOVIC

L'Institut pour la protection des monuments historiques de la RS Crna Gora a entrepris, pendant l'automne 1967, les excavations de sauvegarde d'une petite partie de la très connue nécropole ancienne de Budva. Pendant ces travaux de 15 jours ils sont trouvés deux caveaux monumentales et 11 tombes.

La plupart des tombeaux était construite à la même manière: corniche de pierre maçonée, quelquefois crépie d'intérieur, avec un couvercle des caissons massifs. Un tombeau était construit par les tuiles romaines (*stepilac*), tandis que l'autre appartenait au type plus simple des tombeaux à incinération. Les deux caveaux étaient construits l'un par la pierre façonnée et l'autre par la pierre rompue. Le caveau I appartient aux constructions monumentales avec un tombeau centrale, tandis que le caveau II est du type des ossuaires avec deux urnes dans le trou ovale qui se trouvait au centre de la construction carrée. Le caveau I date du II-III siècle de notre ère, mais le caveau II est un peu plus ancien et date du I-II siècle de notre ère. Les matériaux trouvés aux tombes datent de la période entre le I^{er} et III^{ème} siècle de notre ère, excepte le tombeau 7 où était trouvé un bracelet en fer qui appartient au Moyen Age ancien (VII-X siècle de notre ère).

PLANTA DEL
MUSEO DE

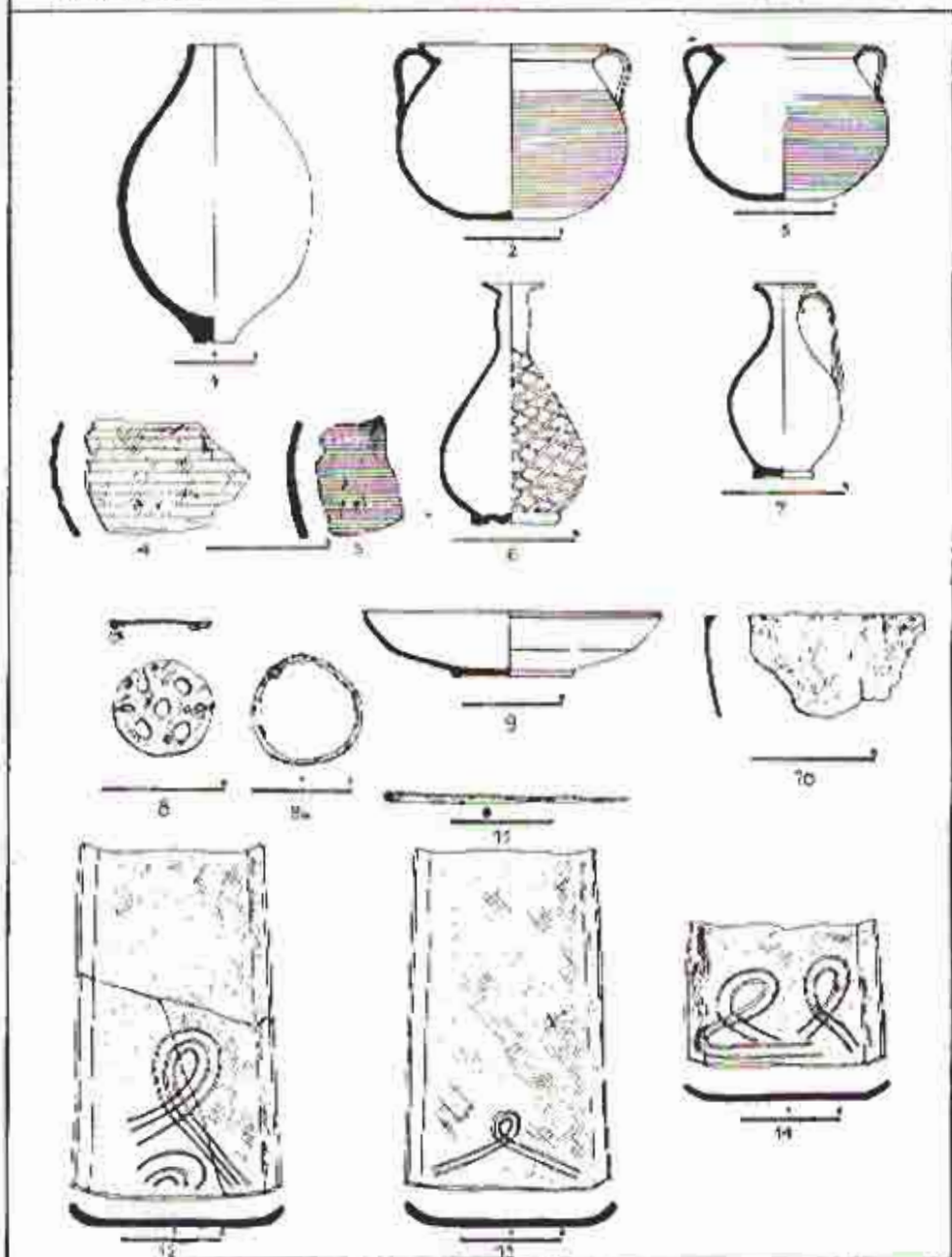


GRONCA I. BR.
GRON 2.66.216
GRON 3.78.317
GRON 4.22.45
SRON 7.68.818a

GRON 11.81.9.9071
GRON 8.32.2.3174

SUDWA 1967.

taba I





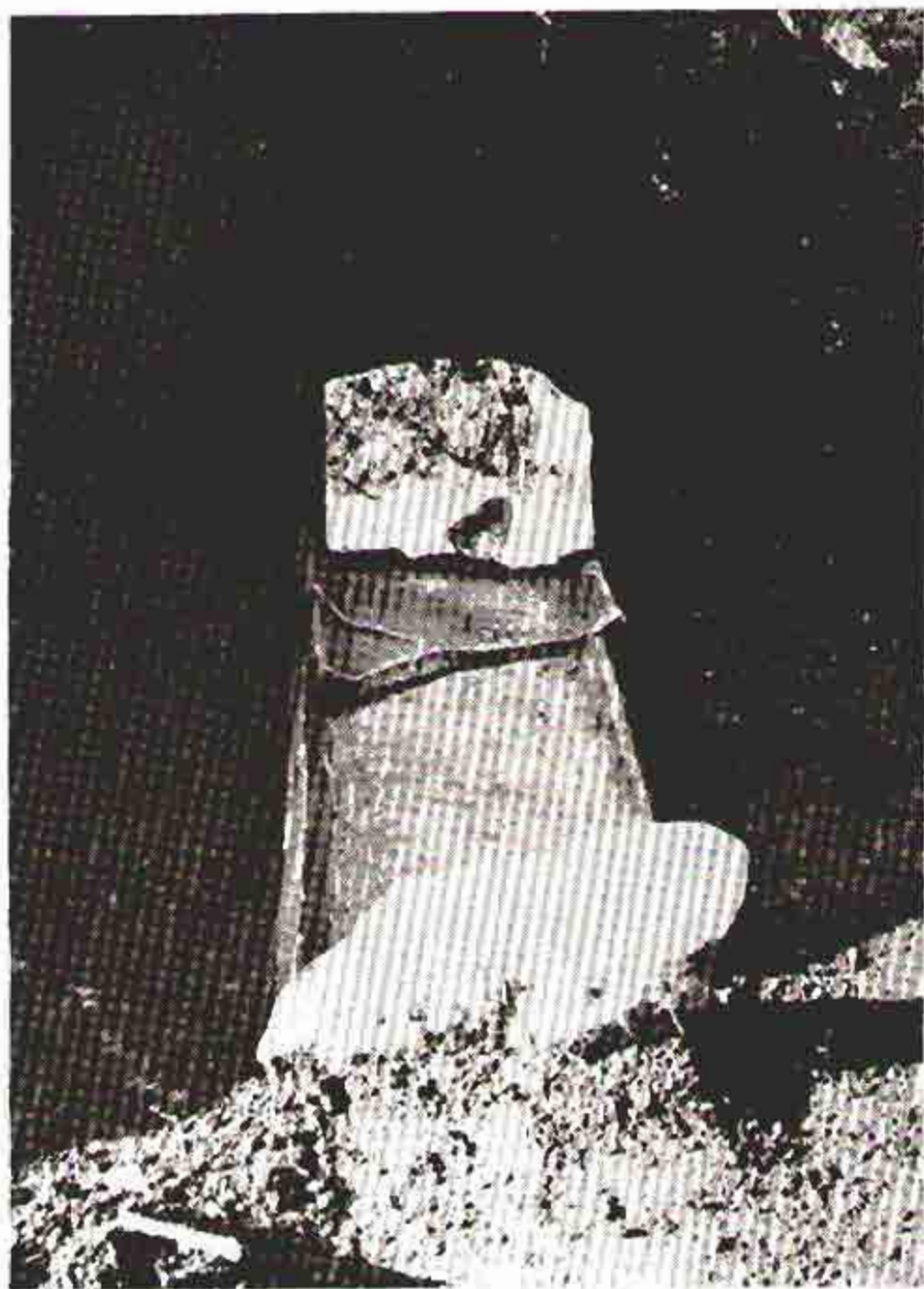
Сл. 1 — Изглед гробнице I и гробнице II



Сл. 2 — Изглед гроба 1 у гробници 1, пре отварања



Сл. 3 — Изглед. гробнице П



Ст. 4 — Основа гроба 6

ТУРЦИ У ХЕРЦЕГ-НОВОМЕ

Послије пада Босне под Турке и послије надирања турске војске против Угарске, Херцеговина је дошла на ред у турским војничким плановима. Октобра 1459. године турска опасност већ се била надвила над херцеговом земљом. Посланици Петра Павловића налазили су се средином новембра у Дубровнику, гдје су тражили помоћ од Дубровчана против Турака. 17. новембра, дубровничка влада је изјавила херцеговом посланику Радићу Остојићу саучешће због турског пустошења. Херцег је тражио у Дубровнику најамнике и набавку оружја, што му је влада, бојећи се турске освете, ускратила. Неколико властеоских породица изграбили су дозволу да се склоне у Дубровник. Турски напад изазвао панику у херцеговој земљи искористио је Стефаница Црнојевић, који је упао у неке сусједне области са војском, одвео са собом један дио становништва и предао га Турцима у Медун. Већ 13. децембра 1459. године притисак је попустио и сви Турци су напустили херцегову земљу.¹⁾

Године 1461. болестан херцег налазио се у Новоме, а опасност од Турака била је стално присутна. Ускраћена му је помоћ од Венеције, Дубровника и папе, док је Стефаница Црнојевић и даље нападао и пустошио херцегову земљу. Херцег је поручио „да није Венеције, изишао би на крај и са већим војводом пошто је Стефаница“²⁾. 1461. године херцег Стефан је марта мјесца напустио Нови, а 1462. средином марта сишао је опет у Нови. Херцег је 1462. примио једно турско посланство у Новоме. Већ у септембру 1462. године долази до отвореног сукоба између херцег и сина му Владислава. Владислав је изашао лично пред оца и затражио да му се преда половина очеве земље, а за ову услугу обећао је султану 100.000 дуката. Ова афера Владиславина није дошла до изражаја и реализације.³⁾ Године 1464.

¹⁾ Олга Ђирковић — Херцег Стефан Вукчић-Косача — САНУ — политички живот, књ. 48, Београд 1964, стр. 239-240.

²⁾ Исто, стр. 258-260.

дошло је до нових упада Турака у херцегове земље. У овом добу дошло је до измирења Владислава са оцем и браћом. Године 1465. Турци заузимају већи дио Херцеговине. 1466. маја мјесеца Стефан се разболио и умро 22. маја у Херцег-Новоме.¹⁾

Послије Стефанове смрти његова два сина, Владислав и Влатко, подијелише очеве земље. Године 1468. Влатко Херцеговић водио је мање акције против Турака и једном приликом заробио турског војводу Ахмета и одвео га у Нови. 1470. херцег Влатко се измири са Турцима. Млађи брат херцега Влатка, Стефан, пришао је Турцима, прешао на ислам и постао Ахмет Херцеговић. Године 1474. херцег Влатко се измирио са братом Владиславом и заједно са њим се придружио акцији краља Матије Корвина против Турака. Савезник Влатков је био и Иван Црнојевић, његов зет. Ова акција је свршила неуспјехом и Турци су гонили херцега све до Новог, јер га је Иван Црнојевић напустио у почетку борбе.²⁾

Послије смрти Мехмеда II, у прољеће 1481. провалио је херцег Влатко у Босну. Пошто није добио помоћи ни са једне стране, повратио се у јуну потучен у Нови, гдје се једва спасио. У Новоме је затекао 400 угарских војника, које му је у помоћ био послао угарски краљ Матија Корвин. Послије смрти султана Мехмеда II осјетило се олакшање турске стеге. У Зету се вратио из Италије Иван Црнојевић, а такође и вођа Арбанаса. Послије побједице над братом Цемом, султан Бајазит одлучио је да потпуно ликвидира остатке Херцеговине, а нарочито Нови, који би као лука могао имати изванредне стратегијске погодности. Задатак за ову акцију добио је херцеговачки сачак-бег Ајваз. У новембру 1481. године Ајваз-бег је опсељао Нови у којем су биле двије јаке куле. Горњу су држали Мађари, а доњу, ближу мору, херцег Влатко. На глас о опсади Новог, дубровачки краљ Фердинанд послао је у помоћ граду двије галије и један брод са храном, а краљ Матија Корвин још хиљаду људи. Дубровчани су тајно помагали одбрану Новог, излажући се великој опасности. Херцег Влатко је, и поред оволиких припрема одустао од борбе 14. децембра 1481. године, иако је могао за извјесно вријеме да се брани иза утврђених бедема. Он је пристао да преговара са Ајваз-бегом, да преда кулу и пође са породицом у Турску, баш кад је помоћ од хиљаду људи, коју је послао угарски краљ, била на домаку града. Тако је херцег Влатко извршио својевољну ликвидацију Херцеговине.³⁾

¹⁾ Максим Злоковић — *Словенска жупа Драчевица* — Бока — зборник радова из науке, културе и умјетности — Херцег-Нови 1969, стр. 72.

²⁾ Сима Ђурковић — *Историја средњовјековне босанске државе* — Београд 1964, Српска књижевна задруга, стр. 337-340.

³⁾ Исто, стр. 341.

Овдје се разилазе историчари: Бора Поповић у свом дјелу — Херцези светога Саве — на кога се позива и Тома К. Поповић у своме дјелу — Херцеговини — као и Г. Белчић у књизи «*Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*». Поповић каже, позивајући се на Белчића: „Ово се већином све догађало другом половином године 1482, а коначно први пут припада Херцег-Нови Турској 1483. када Хаџи-бег, торикански санџак, сађе војском из Херцеговине, те, пошто узме Рисан, освоји Херцег-Нови, па по томе створи нови санџак“.)

С. Тирковић, на основу новијих истраживања, каже да је Аџа-бег примио град од херцега Влатка, готово без икакве борбе децембра 1481. године. Вјерујемо да је војска коју је предводио Лазарлав Маркус успјела да дође до горње тврђаве, коју су држали Угри, њих 400 и да је успјела да се одржи, како каже Поповић, двадесет дана. Маркус је предао тада град Турцима, децембра (јануара 1482, под условом да се да слободан повратак његовој војсци. Турски заповједник ово јави у Дубровник, који пошаље три своја брода да превезу Маркусове чете. Ово је било године 1482, а не 1483, као што каже Белчић. Дубровачка Република је овим истим бродовима послала изасланике у Херцег-Нови, да у име Републике поздраве турског заповједника.)
О томе Јиречек каже, да су Турци 1482. године заузели посљедње области Влатка Херцеговића у Рисну и Новоме и тако поставили на сјеверозападу непосредни сусједи Црнојевића.)

Интересантно је да су Дубровчани још 1462. године, дакле 20 година прије коначног пада Херцеговине, постали турски харачари. О томе ријечито говори ферман султана Мехмеда II од 15. IX 1462. (15 зилхица 866) којим се објављује да су кнез и владар дубровачка постали турски харачари, затим им се даје слобода кретања и трговања по царским земљама, само да плаћају уобичајену царину. — „Сада су ми се дубровачки кнез и владар покорили, и због тога што су ми постали подложници моји харачари, заповиједам:

По мојим земљама како на оним тако и на овим странама, ни море и суку нека иду. Пошто плате уобичајену царину, нико, ни ма ко то био, да их не спрјечава, да им не брани, и да им не смета, и да им не додијава. Исто тако да им се не додијава правде тешкоћа. Иначе, ако им ко му драго буде чинио тешкоће и досаду, па ми се о томе буде поднијела жалба на мојој Парти.

1) Тома К. Поповић — *Херцег-Нови — историјске биљешке*, 1924, стр. 11.

2) Исто, стр. 30.

3) Јиречек — Радовић — *Историја Срба* — књ. I, стр. 402.

заслужиће моје покарање. Учинићу да допадне великих јада. Нека им је на знању“.)

Године 1470, на 6. јула, херцег Влатко и брат му кнез Стефан дају писмену изјаву Дубровачкој влади, да су примили сав новац њихова оца, који је био код њих на чувању. Ради интереса наводимо читав докуменат:

„Милошћу Божијом ја, Влатко, који сам господар и херцег од покрајине са Саве и других покрајина и ја, господин кнез Стјепан, који сам брат споменутога херцега Влатка, нас двојица који смо синови и наслеђници покојног, блаженог херцега Степана... наш отац, херцег Степан што бијаше неке ствари предао као поклад у постави код наше браће и других пријатеља, код кнеза и дубровачке властеле. Тога ради поменута дубровачка властела нама беше издала писмено. По гласу опоруче поменути нам отац један део те оставе је одредио нашој матери, госпођи херцезици Цецилији, један је дио оставио нашему брату Владиславу војводи, а једнак пак део нама, својим синовима. И за своју душу је тестаментом оставио 10.000 златних дуката, да их турсори поменутога разделе гдје за умесно и за добро нађу. Од тога смо аманета нас двојица за своје потребе у више наврата узимали... па потпуно и без остатака примисмо од кнеза и дубровачке властеле и узесмо. По гласу наше исправе предаде нам се руком наших ваљаних и поузданих, поштованих поклицара: витеза кнеза Ђурђа (Jorgi) Чемеровића, Радића Грулковича и кнеза Радивоја Богдановића. А ми њима предадосмо исправу која је била у нашим рукама, издата од њихове матице, у којој је исправи била пописана целокупна остава. И све је нама у потпуности стигло. Од поменутог аманета ми ни од златних дуката, ни бисера, ни сребра, ни драгог камења, нити од златнога кова, нити од сребрног кова, нити од осталог ни малог нити великога, од кнеза нити од дубровачке властеле, све нам је у потпуности стигло“.)

Једним ферманом од 29. јула 1470. (крај мухарема 875) који гласи: „Сад је наш цар — Бог нека његову власт и срећу учини трајном — из превелике милости и сажаљења уступио Херцегову сину, херцегу Влатку, четири стара града са њиховим границама, којима је он до сада управљао. Осим тога светим ферманом је наредио да се поменутом херцегу Влатку у потпуности предаду златни дукати и остало што је Херцег, његов отац, за живота поставио у покладу код дубровачке властеле...

У присуству царева слуге Али-бега, Хизири, Хамза-бегова човека, овога молитвеника немоћног, писца ових редова и оста-

¹) Глиша Елезовић — *Турски словеници*, књ. I, св. I, Зборник САН — Београд 1940, стр. 38-39.

²) Исто, стр. 144, 145 и 146.

них из муслиманске верске општине предадоше имовину њихова оца поменутом херцегу Влатку и брату му Степану, који поменути херцег ради тога беше дошао у сами дубровачки порат воденим путем“.)

Из ових докумената видимо зашто је Дубровачка Република имала пасиван став у свим савезима против Турака у другој половини XV вијека. Затим видимо колико је богатство било херцега Стефана и ко су били поклицари-кнезови херцега Влатка. И да је херцег Влатко дошао из Новог бродом, по свој прилици својим бродом, у дубровачку луку. Из даљих докумената видимо да је био господар Херцегове земље Хамза-бег и то од јула 1470. до 1475. године, а онда Синан-бег. Ови намјесници „господари“ су вршили неке функције и поред Херцега и његових службеника.

Султан је наређивао пуноправно и самом херцегу Влатку. Дубровчани су се жалили султану Мехмеду II, да им је Влатко Херцеговић заплијенио неку робу, а они њему брод. Султан је на 20. маја 1471 (крај залкаде 875) издао следећи ферман:

„Славном, међу заповједницима и великашима, санџаку од земље Херцегове, Хамзи — нека би му слава била трајна.

Кад стигне високи ферман, нека буде знано да ми је овом приликом овако поднесен извјештај, да је Херцеговић Дубровчанима узео њихов восак и чоху, а они њему опет узели брод. Према томе потребно је да од поменутога Херцеговића одузмете чоху и восак, и остало што је он Дубровчанима бесправно отео, и њима повратите. А исто тако одузевате од Дубровчана брод и њему га повратите. Немојте оклијевати. Потом ћете поменутом Херцеговићу казати да њиховим људима никако не смета, и да им не чини запреке и тешкоће. „Преко“ нека одлазе и долазе. Он да им не додијава. Тако нека знате“.)

1472. године Хамза-бег, санџак од земље Херцегове, по заповести султана Мухамеда, наређује да се састану поклицари херцега Влатка и кнеза Стевана и то: Иван Десалић, и кнез Радивој Богдановић и Радован-дијак са Дубровчанима Живаном Жаретићем и кнезом Франом Пуцићем.“)

Следеће године на 28. V спомињу се у једном ферману људи Влатка Херцеговића и то: кнез Радоје Владојевић и кнез Радић Драгосалић који су били — по свој прилици — из Новог и који су примили од кнеза Франа Пуцића 1000 златних цуката.“) Ово је уследило на тужбу Херцегову Султану да Дубровчани

*) Исто, стр. 147, 148 и 149.

**) Исто, стр. 152, 153.

**) Исто, стр. 159.

**) Исто, стр. 165.

граде „некакве скривалице налик на утврђења“ код Молунга, затим да му нијесу исплатили очев поклад и да му дугују 4000 перпера конавоског дохотка. Султан је наредио Хамзи-бегу, санџаку Херцеговине, да се ограђено поруши, а да се хецегу исплати 1000 дуката, мјесто горњих потраживања, на која Влатко није имао право. Овај новац је предат гореназначеним Влатковим људима „на Хамзиној порти у Фочи“. Тражени трибут је исплаћен тек у новембру 1473. године и то сваком брату једна трећина.⁷⁾

Нови, иако још није био у турском посједу, Турци су, рекло би се, фаворизирали. Турци су 14. VII 1479. године забранили да се из Херцеговине извози преко дубровачке луке и продаје у Дубровнику: црвац (турски: güger), олово, восак и свила. Сви артикли су се морали извозити преко Новске луке.⁸⁾ Ово је био први корак у одсежним плановима султана Мехмеда II, да би ликвидирао Дубровачку Републику, затим мале албанске господаве и тако дефинитивно учврстио потребне базе на источној обали Јадранског мора, за поход против Италије. Султан је Аџаз-бегу, санџаку Херцеговине, својштво своју одлуку да дубровачку област потчини.⁹⁾ Султан Мехмед II—освајач умире почетком маја 1481. године и са њим и његови планови о освајању Италије.¹⁰⁾ Тек последице пада Новог у турске руке последице пљачке дубровачког територија од стране Аџаз-бега, дошло је до попуштања, па султан Бајазит II издаје Мустафи-бегу, санџаку од Херцеговине ферман. Ферман је издат у Цариграду 14. марта 1484. године и између осталог гласи: „...нека буде знано: па је пређе био издат дубровачкој властели царски ферман, по коме је (наређено било) да: црвац, олово, и свила, и восак долазе на скалу у Нови...“. Финансијски органи — „хавале кули“ и „јасак кули“ — чинили су сметње дубровачкој трговини и бранили извоз и других артикала.¹¹⁾

Када у Турци освојили Нови почели су га одмах утврђивати. Видјелимо да су Турци на мјесту данашње тврђаве „Шпањоле“, на темељима постојеће, направили нову и то по другом пут, кад завзеше Херцег-Нови. Но Турци, чини нам се, и прије пада Новог у њихове руке, обновише Херцегове солане и почеше са производњом соли, коју су до тада набављали¹²⁾ у Дубровнику. Већ 23. маја 1483. године султан Бајазит II, да би прво заштитио со која се производи у Новоме, издаје ферман упућен калији у Фочи и новском диздару, па каже: „славном међу лицима од

⁷⁾ Иван Божич — *Дубровник и Турска у XIV и XV веку* — САН — посебно издање — Историјски институт, књ. 3. Београд 1952, стр. 198.

⁸⁾ Грција Елечовић, и. д., стр. 209 и 210.

⁹⁾ Иван Божич, и. д., стр. 209 и 210.

¹⁰⁾ Исто, и. д., стр. 211.

¹¹⁾ Грција Елечовић, и. д., стр. 190 и 191.

¹²⁾ Томо К. Поповић, и. д., стр. 33 и 34.

павјерења и међу посадом, новском дигдару — нека би му се вредност увећала!... У даљем наводи: „Када се у самом Новоме произведена со распрода потпуно, амалдар да не оде и да се из другог мјеста донесе, па да ту продаје. Сад се амалдар томе наређењу не покорава и по њему не управља. Кад у самом Новом произведену со потпуно распрода, он долази, па споља довози со и како чујем, ту продаје. Због тога наноси се, веле, штета соли произведеној у Дубровнику.“²⁾

У једном другом наређењу из Цариграда од 18. III 1485. године султан Бајазит II наређује гувернеру Херцеговачког санџака и новским судијама да се састану са закупцима соли из Херцег-Новога и опуномоћеницима града Дубровника, па да нађу најбољи и најкориснији начин за царску благајну, за продају соли која се увози у Нови, после трошоке мјесне производње.³⁾ Султан Бајазит II 4. IX 1485. године титулише новског кадију на следећи начин: „И славнима међу кадијама муслиманским и одабраним међу поглавицама правоверних, нашем господину новском кадији — нека би му врлине трајне биле“. Ове године амалдар новске солане био је Ејни-бер.⁴⁾ Из једног документа видимо да је 8. VI 1487. године Јусуф, син Махмудов, био писар, а Хамза судија у Новоме, овога Хамзу називају и „мула новског кадилука“. Новски емин био је „господин Вели-хоџа“. Вели-хоџи, функционеру државне благајне (емину) Новога предао је дубровачки племић Пирковић 10.174 аспре од продате соли у Новоме и Рисну. Ову потврду су 8. VI 1487. потписали Јусуф, син Махмудов, писар Хамзе судије Новског.⁵⁾ Из једног документа видимо да су закупци царине соли (амалдари) осим Дубровчана и Новских Турака и хришћани (сигурно Новога или околине, јер кад је у питању Дубровчанин увијек је то наглашено). Тако Хамза, син Мехмедов, мула новског кадилука, одобрава Дубровчанину Бирку да у Новоме и Рисну продаје со. Својом руком је Бирко предао без остатака новском емину „његовом господству Вели-ефендији и невјерницима новским

²⁾ Глиша Елезовић, и. д., стр. 194, 195 и 196.

³⁾ Глиша Елезовић — *Турски споменци*, књ. I — св. 2, САН — Зборник за источњачку историјску и књижевну грађу — Београд 1932, стр. 62. (Амалдар је био закупца царина, према томе ако је држава побирала те приходе преко својих органа, побирала је преко својих чиновника (царских амалдара) или их је давала у закуп. Уз закупничкова емина често се је јављао царски емин, који је контролисао рад закупника мухата и државних доходака сам или у друштву са подручним кадијом. — Проф. Саид Тралић — *Траговица Босне и Херцеговине са лускама Дубровника* — Поморски зборник — Загреб 1962. (јубиларно издање), том I, стр. 342.

⁴⁾ Глиша Елезовић, као 21, стр. 203-204.

⁵⁾ Исто као горе, стр. 220. Види: Глиша Елезовић, и. д., књ. I, св. 2, стр. 70. (Емин је био назив за најважније царинске чиновнике, долази од арапског ријечи, а значи повјереник, управитељ или надзорник — Проф. Саид Тралић, и. д., стр. 342).

амалдарима 4.871 аспру на 22. VI 1487. године".⁵⁾ И године 1488. држали су „невјерници“ у закуп новску солану, што се види из фермана султановог. Избио је неспоразум око 8. VI 1488. године између Ивана Манжурића и Ивама Милановића, који држи под закуп новску солану с једне и дубровачког кнеза с друге стране, ради преносних трошкова за пренос соли од новског пристаништа до слагалишта у Новоме. У ферману султана Бајазита II од 7. I 1495. године, који је требао о овоме да пресуди, јавља се да је било наређено пређашњем херцеговачком санџак-бегу Сулејман-паши и херцеговском кадији, да овај спор изнесу пред судом и законом, наређује садашњим судијама да ријеше овај спор.⁶⁾ Сличан спор је избио 13. септембра 1493. године, који доносимо као и предходне да бисмо се упознали са људима, звањима и дужностима, које су обављали Турци или наши људи у Новоме. Тако је ове године био Хасан, син Идрисов, кадија новског намјесништва. Амалдари су новске и приморске трговине и царине били: Иван Грбић и кнез Раја, син Новаков. Емин новске солане био је Хусеин Челебија. Оба амалдара држе под закуп, за 26.000 златних млетачких дуката, у трајању од три године, солане у Новоме и његову трошарину и царину, исто тако транзитну трошарину и царину „у покрајини Приморју“. Оба закупца дали су изјаву и признање у шеријетском засједању, која гласи: „У мјестима по имену: у Новом и у Рисну, и у самом Дубровнику, и у Сланом, и у Неретви продаје се со ових носилаца писмена дубровачких кнезова. Према споразуму који су они уговорили са царском Портом, преносни трошак плаћао се из новца добивеног од продате соли попола, а преносни трошкови које су учинили у самом Дубровнику плаћали су поменути дубровачки кнезови. Половину преносних трошкова за истовар соли из брода до магазина у мјестима по имену: у Новом, и у Рисну, и у Сланом, и у Неретви били су дубровачких кнезова. Хусеин Челебија емин солане у Новом извршио је обрачун“. Докуменат су потписали: Диздар Али Алахедин Абдулах из града Новог, имам Мурад син Абдулахов, Ахмед син Хамзин, Босна Бали син Абдулахов и силахдар Мухамед син Абдулаха.⁷⁾ Из овога документа јасно се види да је херцеговски диздар био године 1493. Али Алахедин Абдулах, а његов кадија Хасан син Идрисов. Године 1478-1489. био је Хамза, којег документ називају „мула новског кадилука“. Био је син Мехмеда такође судије новског подручја, што се види из горњих докумената.

Било је случајева да су новски амалдари кршили постојећа наређења и увозили со са осталих подручја, више пута и млетачког, па су се тиме кршили интереси дубровачке трговине са

⁵⁾ Глиша Елезовић, и. д., књ. I, св. I, стр. 223.

⁶⁾ Глиша Елезовић, и. д., књ. I, св. I, стр. 267-270.

⁷⁾ Исто и. д., књ. I, св. I, стр. 261-264.

којом су Турци имали доста добре уговоре. Послије продане соли произведене у суторинском пољу, новски амалдари су 1491. и 1492. године увезли страну со, па су се Дубровчани жалили султану Бајазиту II, који заповиједа да се Дубровчани задовоље, и 2. IV 1492. године каже: „... нека вам буде знано: Да сам овом приликом заповиједно, због тога што од дубровачке соли, која се прода половина се за мене узима, а друга половина припада дубровачкој властели, пошто се распрода со која се производи у Новоме, да се продаје дубровачка со. Амалдари да не продају со донесену из сусједне земље“.) Овдје је, по свој прилици мислио на со произведену у „сусједном“ которском (тиватском) пољу, које је тада припадало Млетачкој Републици.

Турци су први пут остали у Херцег-Новоме и његовој околини педесет и пет година, од године 1483. до 1538.²⁹⁾

У овом првом периоду владавине Турци су хтјели да уреде привредне и финансијске послове у освојеном граду. Одмах се пришло и утврђивању освојеног територија, зато је ангажован санџак бег Херцеговине, који је марта 1508. године прешао дубровачку територију да би дошао у Нови. Мехмед Есебеговић санџак-бег је дошао у Нови, како кажу дубровачки документи «Ad faciendum fabricari Castellum Novum».)

У овом добу 1507. године био је херцеговски диздар Синан-ага, а идуће године (1508) као новски емин спомиње се Скендер.³⁰⁾ Овај Скендер спомиње се као, Скендер-ага нови емин, као свједок на слиједећој исправи: „Кемал син хаџи Џемалов, кадија новског одака и његове околине, потврђује да је новски емин Абдул Акад и купац (амалдар) Антон Стулић. Садашњи купац Јану Узгуровић од 28. II 1506. до 8. II 1507. године примио је новац од продатог сребра, олова и соли продатих из магацина у Новоме, Неретви и Сланом, као и Дубровнику. Књиге је срађивао новски емин и деловође“. Саједоци на исправи: Скендер-ага нови емин, Хасан син Велијин (то је онај Вели-ефендија, функционер државне благајне, којег смо споменули 1487. године). Алија Челебија син Џемалов, Мустафа син Саруџин и Хизар син Османов.³¹⁾

Положај новског војводе био је нестабилан, то је сигурно зависило од општих прилика у земљи. Године 1506. спомињу се четири војводе и то: Елез, Хасан, Сулејман, и Хусејин, а 1507.

²⁹⁾ Исто, и. д., књ. I, св. I, стр. 246, 252 и 255.

³⁰⁾ Томо К. Поповић, и. д., стр. 34.

³¹⁾ Вођушић Храбак — Вијести о утврђењу Херцег-Новог 1508. и 1493. и 1494. — Историјски записи — Цетиње 1953, књ. IX, бр. 1, стр. 241.

³²⁾ Као горе — Храбак... стр. 242.

³³⁾ Глишић Елезовић, и. д., књ. I, св. I, стр. 526, 527 и 328. (Емин је постављао покрајински дефтар — Трајковић, и. д., стр. 342).

год. војвода Балија.¹⁾ Сулејман се спомиње у напред цитираном документу из 1495. год. Хасан се спомиње у документу од 16. VI 1493. год. као „Хасан син Идризов кадија новског намјесништва“.)

О градњи утврђења у Новоме извјештава 16. јуна 1507. године Никола Капо которски кнез своју владу у Венецији. У писму каже да је у Нови приспјело осам санџака са 8000 радника и потребним материјалом, што је потребно за градњу града. У другом писму каже да су стигли санџаци и да желе да подигну једну тврђаву. Заједно са градитељима стигао је посебни емин са Порте да надзире рад и води рачуна о трошковима. Даут-бег Омербеговић био је упућен, као нарочити функционер да руководи са изградњом. За транспорт дрва и осталог материјала Турци су тражили бродове од Дубровчана, који су превозили грађевинске потрештине из Неретве у Нови. Осим тога Дубровчани су 24. августа дозволили да се извезе 10 миљара цигала за Херцег-Нови, по свој прилици из њихове радионице тигала у Купарима.²⁾ По свему изгледа да се љети 1508. у Новоме радило на фортификацији града, јер 1509. године траже од Дубровчана да спреме све потребно за лијевање бомбарда (лубарда). Да се радило о врло важним грађевинама можемо закључити по интересу на Порти, који је тада владао.³⁾ Затим одбрана од евентуалног нападаја млетачке флоте, која је била свакодневно присутна у Бококоторском заливу. Томо К. Поповић мисли да је тада изграђена тврђава „Шпањола“, јер је на њој нађен слиједећи натпис: „Ову тврђаву, по султановој наредби, подигао је Сулејман, син великог емира Селимана Хана, моћног и честитог витеза, чији је брат Синан-бег, велики везир султанов — нека би поживио дуга љета и напредовао у срећи и имању под закриљем и уз помоћ милостивог Бога. — А пјесници, које пут овуда нанесе, нека би, гледајући на ме, заносно кликнули: „Да красна ти си, дивна зграда“. Вјерујемо да је „Шпањола“ као и „Канли кула“ и низ других утврда из доба босанско-херцеговачког периода, о чему говоре и скоро откривени грбови на Перашким вратима. У ратним харањима било је свакако рушења и надограђивања. Турци су свакако извршили оправку постојећих, јер је већ у септембру рад био на измаку, а за комплетну фортификацију је требало много више времена. Послије Турака и Млечани су дали свој обол. Утврђивању порекла фортификације Херцег-Новога требало би прићи са много опрезности, стручног знања и љубави.

¹⁾ Вогумил Храбак, као бр. 30, стр. 242.

²⁾ Глашца Елезовић, н. д., књ. I, св. I, стр. 253-258.

³⁾ Вогумил Храбак, н. д., стр. 244.

⁴⁾ Исто, стр. 248.

Турци из Херцег-Новога нијесу штедили ни Дубровчане ни њихове жене и дјецу, ради чега се и пожалила дубровачка влада 30. марта 1500. године султану Бајазиту II, да „људи из посаде града Новога и други, њихове жене и дјецу робе, па продају и губе им сваки траг“. Зато султан наређује ферманом кадијама и санџак бегу Херцегове земље да то извиде и строго казне кривце.“) Године 1492, дакле двије године прије овога фермана, постављен је за херцегновског емина Муслидин, па Ибрахим-паша тражи и препоручује граду Дубровнику „да буде благонаклон према његовом слуги Муслидину“. Муслидин је именован Султановим бератом за управитеља царинарнице у Новоме.“) Колико је било важно мјесто емина, види се по томе, јер га је сам султан својим бератом именован. Године 1511, био је кадија новског кадилука Пир Мехмед. Султан Бајазит II је послао наредбу санџак-бегу херцеговачком и новском кадији Пир Мехмеду у којему се наређује, да се строго забрани муслиманским гусарима да нападају дубровачке бродове у турским лукама и њима пријатељским. На мјесто кадије новског био је још 27. VII 1513. године Пир Мехмед.“)

Поред свих наређења и препорука из Цариграда било је трговаца и закупаца царина, који су избјегавали да уредно плаћају транзит и остале пристојбе. Ради овога је 20. марта 1510. године султан Бајазит II наредио гувернеру Херцег-Новога, судији, назир и емину овога града, да је сазнао из извјештаја закупца из Новога послатог свијетлој Порти од Кемала бившег судије новског (то је Кемал син Цемалов из 1507. године). Он пише, да је потребно да Порта пресјече сваки отпор оних, који неће да плаћају доходак, царину и транзит у предјелима гдје они тргују. Онај који не послуша ову заповијест, него и даље буде избјегавао плаћање, мора бити пријављен Порти. На дужности судије Новога био је 22. XI 1515. Ивел син Мубарека.“)

Фебруара мјесеца 1538. године склопљена је Света лига између Шпаније, папе и Венеције против Турака. Велика савезничка морнарица под водством Андрије Дорије, у току ове го-

) Глиши Елезовић, и. д., књ. I, св. I, стр. 317.

) Исто, и. д., књ. I, св. II, стр. 93.

) Исто, и. д., књ. I, св. I, стр. 255, 555, 710.

) Глиши Елезовић, и. д., књ. I, св. II, стр. 136, 192 (назири или назори су били стални и редовни контролни органи који су надзирали пословање емина, како државних тако и приватних. Назир је арапска ријеч означаје надгледника, интенданта, а у финансиској служби су надзирали пословање различитих финансијских уреда и то државних, вакуфских (свадужбинских) и приватних. Тако су се називали и надзорни органи царинских уреда на скелама и трговима, по рудницима, соланама и над фискалним приходима у опште. Назори су били у рангу виших контролних органа — проф. Савд Траљић, и. д., стр. 343).

дне, упутила се са намјером да нападне Турке, у правцу Истока. Ова флота се судари са турском флотом недалеко од Превезе. Услијед стратегијске надмоћности турске флоте, адмирал савезничке флоте Андрија Дорија, вјештим маневром избјегне отворену битку и отплови према сјеверу. Послије извјесног задржавања пред Крфом флота уђе у воде Јадранског мора⁴⁾ и 4. јуна 1538. године стиже пред Херцег-Нови.

Адмирал Дорија је наредио да се војска искрца из бродова на копно и да са свих страна опколи град. Изненађени и преплашени Турци не могаху одољети силној навали савезника. Акцији војске на копну, жестоко је помагала јака топовска паљба са бродова, који су дошавши сучелице граду почели рушити градске бедеме. Услијед великог напада бродовља, бедеми попустише са источне стране и савезници продријеше у град. Ноћу се морнари са Доријиних бродова успију узлузати уз бедеме и на јужној кули развише заставу савезника са крстом.

Сутрадан Турци предадоше град Дорији, који прихвати њихове понуде, те напустише куле и иселише у Херцеговину; том приликом савезници заробише 1700 особа и доста плијена. У овој акцији нарочито су се истакли Пераштани са својом флотом. Перашка војска је успјела да провали бедеме и да на истима учини велики отвор, који се и до данас назива „Перашка врата“.

Херцег-Нови је био освојен од савезничке војске 12. јула 1538. године. Дорија је у њему смјестио посаду од 6000 људи под заповједништвом Фернанта Гонзата и Хуана Сармента, добро снабдио храном, оружјем и муницијом. Дорија са својом флотом напусти град 25. VIII 1538. године.⁵⁾ Проф. Јорџо Тадић каже да су савезници преотели град од Турака 28. октобра. Даље Тадић наставља да је Млечићима била жива жеља да се дочепају града и околине, ради осталих посједа у Боки, те им то не пође за руком. Шпанци заповједну град, а Млечићи се повуку незадовољни из града. Незадовољни ради овога и још многих других узрока, Млечани ступе у преговоре с Турцима и раскину Свету лигу. Турцима је добро дошла настала ситуација у Лиги, јер им је много сметало присуство шпанске војске у Херцег-Новоме, и ради околне раје и немирног залеђа, које се надало даљим освајањима и борбама против Турака.⁶⁾ Ако узмемо да је податке за свој рад Томо К. Поповић узимао по: Серафиму Рази, Франу Вицковићу и Лују Војновићу, а да је Тадић писао на основу

⁴⁾ Јорџо Тадић — *Дубравачки портрети I* — Српска књижевна задруга — Београд 1948, коло XLIV, бр. 303, стр. 31, 32.

⁵⁾ Петар Шерванић — *Борбе с Турцима око Херцег-Новога до његовог коначног ослобођења г. 1687* — Годишњак Поморског музеја у Котору (у даљем ГПМК), књ. IV/1953, стр. 6 и 7 — види: Томо К. Поповић, и. д., стр. 37 и 38.

⁶⁾ Јорџо Тадић, и. д., стр. 33 и 34.

архивских података из богатог Дубровачког архива, то морамо остати код констатације да је Херцег-Нови пао у савезничке руке 28. октобра 1538. године, а не 12. јула, како то наводе горњи аутори.

Вјерујемо да су Шпанци почели одмах са опоравком бедема и утврђења и да је тада поново рестаурирана и надограђена тврђава на Бајеру, коју су назвали „Шпањола“. Ово је име тврђави дато од стране домаћег становништва, док се у списима, као и у картама назива Горњи град. Они су обновљену тврђаву назвали именом Карла V.“)

Султан Селим II није могао прежалити пораз и освојење Херцег-Новога, кључне трговачке и стратегијске тачке на Јадрану. Својим ферманима наредио је херцеговачком, босанском и арбанашком паши да скупе војску и да се упуте пут Херцег-Новога и да ту дочекају флоту, која плови под командом адмирала Хајредина Барбаросе и да му се ставе на расположење. Флота од 90 великих и 30 мањих бродова ушлови у Бококоторски талив 17. јула 1539. године под командом Хајредина Барбаросе, ве зауставивши се испред Херцег-Новога, већ прослиједи пут Котора. По повратку из Котора флота се зауставила према Херцег-Новога, гдје су већ логоровале војске предвођене од три паше. Хајредину је успјело да искрца 80 топова и постави их по околним брежуљцима. Из ових оружја поче да бије град унакрсном ватром, потпомогнут околном војском. Флота је, пак непрестано са морске стране топовима ударала зидине, утврђења и куће. Браниоцима овако опсједнутог града није преостало ништа друго него да понуде предају града. Турци прихвате понуду и после две недеље и пет дана опсаде заузму град. Барбароса се задиви отпору малобројне посаде града и похвали њихово јунаштво и пожртвовност. Гонзага, бранитељ града, допрати Барбаросу у порушени град. Барбароса понуди бранитељима да остану у граду, само да положе заклетву вјерности султану. Ову понуду примисе: Феранте Гонзага, Стефан Сармиенто, Арио Маћено и 50 војника. Остали војници напустише град.“)

Послије пада Херцег-Новога у турске руке, Дубровчани, који су помагали Шпанцима „на начин да се не открије и не сазна да Дубровчани чине било какву услугу или пружају ма какву помоћ шпанској војсци, због чега би претрпјели велике штете од стране Турака“,“) настојали су да са новим господарима

“) Петар Шеровић, и. д., стр. 7.

“) Томо К. Половић, и. д., стр. 44-46. Види prof. G. Zarbarini: — *Patalipomeni del centenario di Castelnuovo — Zadar 1887*, стр. 28-34. — Петар Шеровић, и. д., стр. 8 и 9; *Franco conte Viscovisch — Storia di Perasto — Trieste 1898*, стр. 253-256.

“) Јорџо Тадић, и. д., стр. 34.

града склопе пријатељство. У Дубровнику је постојала међу грађанима чак и странка са надбискупом на челу, која је радила за француско-турске интересе, док је шпанску заступао племић Марин Замања. Тако је Замања 1540. године платио неком Турчину из Херцег-Новога 140 златних дуката за ослобођење једног властелина из Бискаја испод турског ропства.⁶⁾

Турци су у Новоме почели обнављати утврђења и градити нова. Сада долази до обнове и реконструкције постојећих кула, које сада добивају турска имена као: Канли-кула, Бегова кула, кула Абаза-паше и Кахкаха бедем. Тврђава Горњи град или Шпанола проширена је и утврђена. Године 1548. Емилија Челебија, у свом помало фантастичном опису града, каже: „То је двоструки град који лежи на улазу једног малог залива Јадранског мора... унутрашњи град је четвороугаон, тврдо зидани шанчеви су у стијену усјечени, има двоструку гвоздену капију на југоисточној страни, која води у велики Нови. Има велике куле, бедеме и отворе за гађање. У граду има 130 кућа, покривених ћерамидом и лисником. Налазе се ондје једна џамија Абул-фета, стовариште за храну, цистерна, оружнице и стражарнице. Нема ни чаршије, ни пазара, ни безистана, ни гостионице, нити иједног имарета... Има свега три капије: велика капија води на сјевер и води на ливаду Суторину... Друга опет капија води на исток и име јој је Тармовица... На запад води Јалијска — обалска — капија, која је гвоздена и веома велика. Кроз њу води веома жив саобраћај. Овдје се скупљају људи, који траже разоноду, и научници да се надишу свјежега ваздуха, јер ова капија води на луку и море. Сувише ондје станује цариник, баждар и надзорник стоваришта соли. Имају велика и каменита стоваришта. Доња велика варош има пет лијепих насељених махала од којих су најзнатије: Бајазета, мешћена-судница и Доња варош... у доњем и горњем граду, има 3080 мањих и већих лијепих кућа с крововима од ћерамида и лисника. Знатне су куће: мешћема на води Караца и кућа Рам-аге хаџи Сулејмана. У Доњем граду, крај куће Зехарја-аге, има једна висока палма, која се диже до небеса... крај палате Хаџи-Хасан-аге има такође једна дивна палма... Има 47 џамија... у Доњем граду стара Вели-Бајазита џамија... Има 44 мунаре... Има двије медресе-школе за хоџе, имаме и мудерисе... Има седам меџефа-ниже школе... Пристаниште може примити неколико стотина лађа... Капудин-ага-адмирал иде с галијама и триста витезова да пустоши град Кастиљу, у вилајету Напуљу. Морнарица је од велике важности.“⁷⁾ Овај Челебијин опис Херцег-Новога морамо усвојити

⁶⁾ Јорјо Тадић, н. д., стр. 119.

⁷⁾ Јован Радоњић — Путовање Емилије Челебије по српским и хрватским земљама — Годишњаци Николе Чупића, књ. XXI, Београд 1912. год. Види и: Томо К. Поповић, н. д., стр. 70-74. и Петар Шеровић, н. д., стр. 9.

све док на основу архивских докумената (ако гдје постоје) не реконструиремо вјеродостојнију слику овога града.

Послије пораза турске флоте код Лепанта 1571. године у којој је погинуо Јероним Бизанти, заповједник которске ратне галије, савезничка флота се спремаше да освоји Херцег-Нови. Главни млетачки заповједник Венијер стигао је 11. маја из Крфа у корчуланску луку, гдје се састао са грофом Sagram Martinegot. Венијер је примио писмо из Венеције да пошаље Мартинента са 5000 војника и да спреми 10 галија за напад на Херцег-Нови. Кад је приспио у Хвар, нашао је тамо тешке галије и 10 лаких са морнарицом. У Хвару је затекао Јеронима Вендромина, па су сва тројица у водама између Хвара и Корчуле припремали напад на Херцег-Нови. Ту је стигао и которски провидур Захарије Соломон. Према Соломоновим изјавама у Херцег-Новоме се у том моменту налазило 300 војника, па је требало пожурити, да Турцима помоћ не стигне. Одлучише да нападну град. О томе је из Корчуле Венијер обавијестио владу у Венецији и позвао све наоружане бродове Далмације да доплоче у Боку Которску.¹⁵⁾ 21. маја флота доплоче до Верига, у намјери да наиђу на згодан терен да искрцају пјешадију и артиљерију, како би дошли непријатељу с леђа. Услијед јаког вјетра једна од лађа се насукла на жале Бијеле или Јошице. Турци са околних брегова отворилише на морнаре жестоку ватру из пушака. Војници даваху отпор, искочивши из лађа ухватише се у коштац са Турцима. Ипак успјеше да искрцају нешто војске; то је било 28. маја.¹⁶⁾

Ово искрцавање у новску околину потпомогнуто је толовима са галија. 29. и 30. маја, као и слиједећих дана наставио се страховит напад уз велике губитке Млечана. 6. јуна Вениер одлучи да се повуче, укрцавим преостали дио војске на бродове. Послије извјесног задржавања у Котору Вениер је испловио из Бокe 15. јуна.¹⁷⁾ Послије овог поновног покушаја Млечана да продру на херцеговску територију, Турци почињу са обнављањем градских бедема и тврђава, као и градњом мањих упоришта и утврда на читавој сјеверној страни залива. Нарочито се истичала солидношћу израде и одбрамбеним капацитетима тврђава Врбањ, смјештена на врху кумборског рта, гдје је мореуз према Луштици најужи. Тврђаву Врбањ градио је Хасан-паша херцеговачки са 2000 мајстора и аргата. Тврђава је рађена брзо од лаког материјала. Била је четвороугластог облика са дужином доње стране од 150 корака. Мјесто зидина од камена рађена је од врло дебелих храстових колаца, често међу собом спојених и пореданих у два реда, међу којима је била набијена глина и

¹⁵⁾ Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium — knj. 47 — JAZU Mletačka uputstva i izvještaji — sastavio Grga Novak, str. 58.

¹⁶⁾ Петар Шерокић, и. д., стр. 10.

¹⁷⁾ Monumenta JAZU... knj. 47, str. 59.

соврња.⁴⁾ Тврђава је имала ванредно добар стратегијски значај јер је својим топовима могла у сваком моменту спријечити прелаз непријатељског бродовља у унутрашњи залив Боке. Перашки, которски и добротски бродови били су парализовани и присиљени да остану у унутрашњости залива Боке. Трговини је био задан готово смртни ударац, зато видимо велику пропаганду са стране млетачких власти у Котору да се поруши ова турска тврђава. Себастијан Вениер, генерални капетан Јадрана, са свога брода извјештава Сенат у Млещима 29. XII 1572. године и између осталог каже, да му је Малишјетро јавио, да је пролазећи кроз Кумборски тјеснац видио да Турци на врху Врбања (à la punta de Barbagna) припремају велику кречану за изградњу тврђаве. Причекали смо док је не запале, а онда смо је ноћу артиљеријом са наших бродова знатно оштетили. Пошто ме провидур Будве обавијестио да многи Турци силазе у град отишао сам тамо и издао наређење капетану јадранске флоте да, ако кречана није довољно оштећена, нека је потпуно разруши идућег дана.⁵⁾

Интересантан је извјештај которског провидура Бернарда Контарињи из године 1572. о градњи тврђаве Врбањ. Он наглашава да му је било немогуће нападати на Турке јер су држали Херцег-Нови и околину и једноставно затворили улаз у Бокву. Док Турци нијесу држали ове мореузе био је слободан пут млетачким лађама, које су ишле за Будву и Венецију. Ипак Контарињи на крају каже: „Тај канал је тако добро чуван да се никада, за вријеме Вашег управљања није десила и најмања штета, било у којој ствари, тако да се можете повздати за ово подручје”. — „Обавијестио сам Вашу Висост” — пише Контарињи — „да је санџак Хасан-бег започео наступање према мору и зауставио се на Цетињу, а затим скренуо за Херцег-Нови. Добро је да се Ваша Висост и поред болести, ипак одлучила да се задржи бродовима још неколико дана. Сумњајући да Санџак има какве лоше наміјере, као што нам је и писала Ваша Екселенција, очекивали смо да ће он изазвати узнемирење што ће почети зипање већ поменуте тврђаве или на Врбању или на Веригама. Ми смо раније обавијестили Вашу Екселенцију да је Санџак припремио све што је неопходно за зидање ове тврђаве и да ће чим дође у град одмах идућег дана лично доћи да посјети мјесто Врбањ, које је удаљено од супротне стране обале зване Луштица, која припада Вашем Господству, око 800 паса”. Даље наглашава да је Санџак који је из Цетиња требао да иде за Бар (како је након било саопштено), био ометен због рђавог времена, то је „у то доба Санџак кренуо за тврђаву Врбањ без икаквог отпора. Иако су тамо (мисли у кумборском каналу) остале неке млетачке га-

⁴⁾ Петар Шеровић, и. д., стр. 11. Види мој рад — Прилози за историју поморства Кумбора — ГИМК бр. XVII/1969, стр. 64.

⁵⁾ Monumenta JAZU —, књ. 47, стр. 83.

лије, били смо увјерени да немамо могућности да спрјечимо гандаково наступање, пошто је он био наоружан и са неколико топова, које је био из Херцег-Новога пренио неопазиве на то мјесто, да би се могао бранити од евентуалног напада галија. Да би се избјегао тај контранапад галије су на пријеме повучене на сигурно мјесто”.)

Када су Турци заносјели Херцег-Нови и његову околину, те Морињ, Рисан и Кривошије, почињу са постепеним насељавањем. Херцеговски санџук-бег дијели најљепше предјеле на херцеговској ривијери заслужним турским војницима. Прегледом Катастика Херцег-Новога и Рисна из 1704. године, Петар Шеровић, наш заслужни историчар, установио је да су слиједили Турци имали имања у нашем крају: Абдулаовић Адо имао је земљишне посједе у Доњем Морињу и Кривошијама; Аши Асановић у Бијелој; Ашмановић Мула у Кривошијама; Ахмедагић Мустафа-бег у Бијелој, Костањаци и Леденицама; Ајдаровић-бег у Бијелој (и данас се један велики дно поља у Бијелој зове Ајдаровина); Ашиагић Риза у Кривошијама и Доњем Морињу; Алвахочић у Бијелој; Ариколо Хасан у Баошићима; Ашиагић Ахмет-ага у Горњим Леденицама и Кривошијама; Ашиагић-бег у Рисну, Костањаци и Кривошијама, а по свој прилици и Доњем Морињу; Биједић Мехмед-ага у Доњем Морињу и Кривошијама; Бијетић Хари Осман, Бијетић Алија, Бијетић Абас и Бијетић Мустафа у Кривошијама; Бабовић Мехмед-ага у Бијелој (и данас се локалитет у засеку Вала у Бијелој зове Бабовина), затим Баошићима, Кривошијама, Костањаци и Горњем Морињу; Балаовић Алија у Кривошијама; Балин или Балић Хасан у Бијелој; Биелалић у Бијелој; Биламужевић у Ђеновићима; Билајдановић у Бијелој; Бећировић у Баошићима; Барацковић у Ђеновићима; Даутовић Курт и Даутовић Ибрахим у Ђеновићима и Баошићима; Дубац у Баошићима; Деликапрић у Кривошијама; Главовић у Бијелој; затим Ибрахимагић (Осман херцеговски капетан) у Крушевицама и Бијелој (у Бијелој је постојала цамџа Ибрахимагића, чије се развалине и данас виде); Исовић Омерхоџа у Крушевицама, Доњем Морињу и Јошици; Јаховић-бег у Ђеновићима, Баошићима и Бијелој; Кљуханац Алија у Бијелој; Крупешевић Ахмет у Ђеновићима; Карачина у Ђеновићима; Лупор у Кривошијама; Муађуалић у Баошићима; Махмудагић у Горњим и Доњим Леденицама; Муовић Асан у Баошићима; Мулић Ресул у Бијелој; Мулић Рустем у Бијелој; Махмудовић у Рисну; Остојић Асан у Кривошијама; Оџић Салих у Горњем Морињу; Оскочковић у Горњим Леденицама; Парпут Асан у Бијелој; Расулбеговић у Баошићима (у Баошићима се један

*) Monumenta JAZU., knj. 47, str. 105.

локалитет зове Беговина); Ризвановић у Горњем Морињу; Рихаловић Асан у Баошићима; Рисановић Адија у Кривошијама; Рисановић Мехмед у Рисну; Селимовић Осман у Баошићима и Рисну; Сулиновић Мустафа у Рисну; Солимановић Омер у Ђеновићима; Солимановић Даут-капетан у Ђеновићима и Баошићима; Слановић у Бијелој; Сучић у Ђеновићима; Теминовић Мустафа у Горњем Морињу; Зеримагић Мустафа-бег у Горњем Морињу и Костањаци; Зеримагић Мехмед-ага у Доњем Морињу; Шеовић Мехмед-ага у Кривошијама и Костањаци; Шеовић Мустафа-бег у Костањаци; Шеовић Мула у Кривошијама.)

Захарије Солиман, провидур которски у једном извјештају из 1572. године каже: „Док је Херцег-Нови у турским рукама нема сигурности у Боки Которској. Турци хоће да буду у њој господари. Турци нијесу успјели саградити тврђаву Врбањ, а сада покушавају другу у Веригама. Жели да Херцег-Нови дође у Млетачке руке. Освајањем Херцег-Новога не би само Венеција осигурала посједовање Котора, добила херцеговске солане и тиме 40.000 дуката редовитог прихода, него би тиме за себе стекла и Херцеговину. Тамошњи становници једва чекају да дођу под Венецију“.)

Годину дана послје чувене битке код Лепанта, 1572, Млечани су били ријешили да униште и освоје тврђаву Врбањ. Поред Млечана, у овој добро припремљеној акцији учествовали су Пераштани и многи Бокељи. У нападу на тврђаву учествовале су четири велике и добро наоружане галије, 22 галијце и шест мањих бродова са 4000 војника. Оволиком ескадром је заповиједао тадашњи провидур Котора Захарије Солиман. Са западне стране Врбања, Млечанима успије да искрцају велики дио војске, да опсједнутом Врбању не би могла притећи помоћ турске војске из Херцег-Новога. Команданту једног одреда флоте, Соранцу, успије да са 16 бродова прође испод тврђаве и поред непрестаног бомбардовања са исте. Соранцу је на тај начин успјело да са мање губитака опколи тврђаву Врбањ са мора. Млетачком бродовљу и војсци је успјело да запосједне тврђаву Врбањ, која је била оборужана са 18 мањих и већих топова. Млечани су одмах тврђаву до темеља порушили. Заузимање и рушење тврђаве Врбањ од стране Млечана, примљено је са великим задовољством у Котору и унутрашњем заливу, јер је био омогућен слободан пролаз, како трговачким, тако и ратним бродовима уз обалу Луштице, ка отвореном мору.)

³⁾ Петар Шеровић, и. д., ГПМК бр. 4, стр. 18 и 19.

⁴⁾ Monumenta JAZU..., књ. 47, стр. 112 и 121.

⁵⁾ Anton Milošević — Navala afričkih gusara na Perast 1624. godine — ГПМК бр. 4/1956, стр. 31 и 32 — Солиман Захарија био је провидур и капетан Котора. Одликовао се приликом млетачке навале на Херцег-Нови 1571. год.

Андрија Ђустинијано инквизитор, у једном извјештају прочитаном у Сенату 9. јула 1576. каже о тврђави Врбањ: „Стигли смо у Котор посматрајући у пролазу Херцег-Нови, који смо тако биједно пропустили да освојимо прошлога рата (мисли на напад 1571), а који се налази мало западније од мјеста гдје је подигнута тврђава Врбањ. Ова тврђава нас, помоћу Божјом, при пролазу каналом није ометала. Боже ослободи да би, у доба овако сумњивог мира, Турци покушали подигнути сличну тврђаву мало даље (мисли на гурски дио Верига“.)

Међу закупцима царина у Херцег-Новоме и Рисну видимо, осим Новљана турских поданика и људе из осталих сусједних крајева. Тако Никола Змајевић из Његуша закупио је царину од херцеговских Турака за 30 мјесеци, почевши од 15. јуна 1553. године. Послије непуне године дана 6. V 1554. он је подмирио један дио закупнице и добио признаницу. Јусуф Ибришић, Белир Крустановић, Муса Хасановић, Омер Шамић и Балија Јењибеговић, сви из Херцег-Новога, дали су потврду пред судом: да су од Николе Змајевића примили 18 печу карисеје, рачунајући печу по 500 бијелих аспра, и 150 аспра у готовом, као дио од 28.000 бијелих аспра за коју је суму и закупио царину у трајању од 30 мјесеци.⁷⁾ Визко Змајевић (dacier del Turco) као и његов брат Андрија, синови Николини, били су турски цариници. Крајем августа 1588. године Визко је подмирио неки дуг Мухарему Шабановићу из Херцег-Новога.⁸⁾

Интересантан је и овај детаљ, који говори о присуству наших људи у Херцег-Новоме: Радић Лубишић из Цуца, становник Херцег-Новога, у присуству Стојше, кћери пок. Милца Ђурашевића из Бјелица, удове Петра Фрањова Лашића из Ловрицане, примио је 23. јануара 1535. од презвитера Трифуна Латковића, становника Херцег-Новога, 100 перпера у новцу и покретним стварима на име мираза поменуте Стојше, своје жене, за који се мираз Радич обавезује својим добрима. Стојша је изјавила: да је своје првome мужу била донијела у мираз 100 перпера, које је добила од презвитера Трифуна и његове сестре Катарине, удове пок. Матије, која је послје смрти мужа прешла да живи код брата.⁹⁾

Пераштани су одржавали живу трговину са херцеговским Турцима и са њима обављали разне друге послове. Пераштани због помањкања земљишта и винограда узимају их од Новљана

⁷⁾ Monumenta JAZU..., br. 47, str. 157 i 163.

⁸⁾ Ристо Ковијанић — Појени црногорских племена у црногорским споменцима (XIV-XVI вијек), књ. 1, Цетиње 1963, Историјски институт СРЦГ, стр. 82.

⁹⁾ Исто, стр. 83.

¹⁰⁾ Исто, стр. 209.

у закуп, и то уз трећину као најпогоднију форму за њих и имају с њима разна друга трговачка пословања и удружења у бродове што је" — каже провидур которски Брагадин — „врло непогодно". Млечани су нерадо гледали ово пословање Пераштана са новским Турцима, па их је провидур Брагадин позвао да одустану од таквих веза. Пераштани су 28. I 1606. одговорили провидуру да су „неки од њих слободно купили земљу и винограде са султановим хеџином и да не би знали како би се тога одрекли без њихове тешке штете". Ова имања Пераштана на турској територији обрађивали су турски поданици. Почеком 1629. новске аге забранили су својим поданицима да обрађују имања Пераштана на што су се они потужили чак у Цариград.⁴⁾

Которски трговци, су покад кад, давали новац херцеговским Турцима, који су за њих набављали жито из Албаније. Турски бродови су ређе нападани од разних гусара, а и најам је код њих био мањи.

Пераштани су давали награде Турцима да не нападају њихове бродове, када се враћају пуни жита из Албаније. Пераст је имао знатне користи од трговине житом. Турци су хватали оне који превозе жито, а не дају награде, кажњавали их и тражили од њих откупнину.

У једном спору из 1611. год. херцеговски Турци су тужили неке Пераштане да су им, још прије двије године, отели једну фрегату. Пресуђено је да се Турцима надокнади 100 цекина за фрегату. „У знак те вјере тужени се изљубио са сопствеником фрегате Хајдаровић-бегом". Бег пресуђени новац није добио и он је од Пераштана заплијенио једну зелену чоху, коју је послао да се прода у Херцег-Нови.⁵⁾

Интересантно је да је за зријеме турске управе Грбља, који се налазио у склопу црногорског кадилука, потпадао у финансијским пословима под управу емина, чије је сједиште било у Херцег-Новом. Он је убирао царски хас. Поред њега био је и инспектор (назир) који је водио бригу о соланама и соларима (у грбљеском пољу). Локална управа у Грбљу била је препуштена њиховим кнезовима. Из једног фермана из 1603. год. видимо да херцеговски кадија ислеђује по притужби раднике грбљеских солана. Год. 1619. становници Грбља су се жалили црногорском кадији, да им новски емин Мемишах долази с великом

⁴⁾ Глигор Станковић — Прилози проучавању историје Војне Которске у првој половини XVII вијека — Историјски записи — Титоград 1965, бр. 1, књ. XVIII, стр. 38.

⁵⁾ Радован Пршич — Грађи за историју босанске трговине (XVII-XVIII ст.), Споменик САН — књига CV, стр. 45 и 46, нова серија бр. 7.

пратњом од 80 наоружаних људи, те од њих бесплатно узима храну, као и новац.⁴⁾

Ради обилне помоћи, коју су пружали Пераштани Млечанима приликом њиховог напада на Рисан 1649. год. Турци спремању освету. Херцеговски Турци, потпомогнути од околних Турака нападоше 15. маја 1654. год. великом војском Пераст, али су били одбијени од малог броја браниоца.⁵⁾

За вријеме турске владавине Херцег-Нови не само што тргује (у вријеме мира) са приморским мјестима Боке и Албаније, већ проширује своје трговачке везе са залеђем. Осим тога град је био главно турско упориште на овом дијелу Јадрана, зато видимо да у његовој луци стационирају многе гусарске и турске ратне лађе. Новљани су се крвили и нападали Пераштане, Улцињане и Будване. У доба мира перашки бродови су навраћали и трговали у новској луци. Град је био главна база из које се бранио улазак у залив. Турци су у Новоме градили бродове, који су угрожавали млетачке интересе на овом дијелу Јадрана. Према једном ранијем уговору (по прилици око 1600. год.) између Турске и Венеције, Млечани су се обавезали да ће чувати Јадранско море од упада гусара, а Турци да неће градити ратне бродове ни у једном своме мјесту на јадранској обали. Зато Млечани шаљу султану жалбе и траже уништење сваке фусте или другог ратног брода израђеног у Новом. Новски Турци су изигравали наређење Порте, која је понекад и наређивала да се саграђене фусте униште. Год. 1610. Новљани су изградиле неколико фуста на своме бродоградилшту. Млечани су уложили протест у Цариграду. Из Цариграда је упућен чауш са ферманом да изврши царску заповјест. У ферману од 14. јула 1613. год. стоји наређење „да треба да се униште и разоружају сличне врсте каика и фуста и да се никада више убудуће не дозволи да се израде и наоружају такви бродови“. Турски командант мезра Мехмед паша обратио се диздару и кадији Херцег-Новога са наређењем: „треба да спалите фусте и каике који су тамо израђени и наоружани, не дозвољавајући да се у будуће изграђује никаква врста каика и фуста“. Ни ово наређење није било извршено, па се и Капудан-паша (адмирал) обраћа кадији и заповједнику тврђаве у Херцег-Новоме и одлучно тражи да се униште фусте. У писму од 2. IV 1615. год. паша каже: „Како су неки у овом мјесту израдили каике и левантске фрегате, супротно свечаном уговору о миру, нападајући на оним обалама бродове трговаца и млетачке поданике, проузрокујући скандале, зато је са своје стране његово величанство, заповјешћу упућеном нама,

⁴⁾ Хамид Хаџибеговић — Неколико турских докумената о Грбљу из XVII стољећа — Споменик САН, кн. CV, нова серија, бр. 7, стр. 73 и 74.

⁵⁾ Петар Шеровић, и. д., ГПМК бр. IV, стр. 12.

затражило да се ниједна врста сличног калка и фрегате не набављавају, него да се униште и запале". Новски Турци, мјесто да послушају наређење калудан-паше, повећаше изградњу фуста на новском бродоградилшту. Год. 1617. видимо да се на новском бродоградилшту граде фусте.") Види се да је рад у бродоградилшту Новог био активан за вријеме читаве турске владавине. Израђени бродови у Херцег-Новоме већином су Турцима служили у ратне сврхе. Венеција је интервенисала у Цариграду у случају сукоба између турских и млетачких поданика у Боки. Када су херцеговски Турци напали и заплијенили један перашки брод, султан је на жалбу Млечана упутио ферман кадији Херцег-Новог у коме каже да је "... Матија поданик Пераста, мјеста под млетачком влашћу, пошао својим бродом у Пуљу да натовари со. Кад се враћао, у близини Херцег-Новог пресреле су га фрегате и калци левената. Због страха, речени Матија власник брода, напустио је товар сам и барком се спасао на копно. Левенти су заплијенили брод и када су хтјели да га одведу за Драч и Валону, због супротног вјетра нијесу могли и одвели су га у једно мјесто близу Паптровића". Пошто су Паптровићи преотели брод од левената, та га по наређењу которског провидура повратише у Боку. Кад су дошли до близу Новог, Новљани са седам барки нападоше брод и заплијенише га. Султан наређује 7. IX 1612. год. да се брод врати и пријети смртном казном свакоме ко се супротстави овом наређењу. Оваквих и сличних акција било је више. Новски Турци су својом флотом гусарили кроз Боку. Они су плијенили бродове, нападали млетачку територију, ометали Пераштане да иду својим бродовима у Албанију. Сукоби су у 1615. години били многобројни, тако да је Пераст, због страха од новских Турака, морао дјелимично иселити у Котор.")

Приликом доласка велике шпанске флоте 1617. год. на Јадран, новски Турци су скривљавали Дубровчане за долазак армаде "... На крају смо открили да они раде против овог нашег града".")

Пераштани кивни на Новљане, због помоћи афричким гусарима, упутише се у сусрет шпанској флоти од 17 галера која је крстарила Јадраном, и замолеше „да шпанска флота дође и уништи Херцег-Нови".")

*) Глегор Станојевић, н. д. Историјски записи, бр. 1, 1965, стр. 47, 49, 60 и 51. — Владат Милош Милашевић — Прилике у Боки которској током припрема за ослобођење Херцег-Новог од Турака (1684-1687), Историјски записи, Београд 1933, бр. 1, год. XIX, стр. 35, 52, 53. Мој рад — Прилози за историју поморства Кривора — ГПМК бр. 19/1963, стр. 64-68.

*) Као горе, стр. 49-50.

*) Радован Самарџић — Велики век Дубровника — Београд — Просвета 1962, стр. 80.

*) Глегор Станојевић, н. д., стр. 54.

У исто доба када је Дубровник задесио страшни земљотрес 1667. год. и Херцег-Нови је претрпио велика разарања. Капетан, диздар-ага, аге и поглавице из Новог јављају у Дубровник да их је задесила несрећа тј. земљотрес од 6. априла 1667. и интересујући се за стање у Дубровнику нуде им своје услуге. Писмо је писано ћирилицом и гласи:

„Много пресвјетло (му) и племенито (му) и сваке части и часне фале достојному г(осподи)ну кнезу и господи дубровачком од нас капетан аге и диздар аге и осталих ага и поглавица новских в(еле)д(раго) п(оздравлени)е).

А потом, даде нам Господин Бог кастиг алити бич фарши за наше гријехе ма фала Г(осподи)ну Богу на дару његову и еда се смилује и узима милосрђе варку пука свога. Него ви господству пишући за узети глас истини како не било у вашем граду. Него ако смо штоиаци на ове стране можете се у нас поуздати, а ми такођер у ваше стране.

Не друго, Бог вас веселио и у господству уздржао.

Из Новог, на 9 априла 1667.²⁹⁾

Већ 21. маја 1667. год. после је страшних разарања Турци приступијају обнови свога града. Француски посланик извјештава владу између осталог, да Турци из Новог и осталих мјеста помажу око рестаурације тврђаве и кућа оштећених од потреса. Босански паша извјештава Херцег-Новљане 24. маја 1667. год. да ће брзо отпочети генерална обнова града, којом ће руководити специјални изасланик Порте, који се очекује још сутра и који носи потребни новац за обнову. Изасланик ће се задржати у Новоме, све док град не буде обновљен.³⁰⁾

Млечани су настојали, у доба кад је и Котор страдао од потреса, да одржавају добросуседске односе са Новским Турцима. Но поред овога Турци су напали Млечане 27. V 1667. год. и у једном окршају око Котора погинула су два брата Главовића из Новог, а ухаћени су живи четири главне аге од овога града. После овога судара у којем су главни актери били, изгледа, Пераштани, дошло је до састанка између Турака и Пераштана на Кумбуру 29. јуна 1667. год. Херцеговски диздар, пашин ћекаја и Ахмет-ага Хаџаглић, један од познатијих херцеговских првака (познат у народним пјесмама као „Новљанин Бего“), и Пераштана као млечачких опуномоћеника, ради неког хајдучког алијена и због коначног склапања нагодбе о употреби луке у Рису и Габели. На иницијативу Бега Хаџагића из Новог дошло је

²⁹⁾ Радован Самарџић — Борба Дубровника за олтарах после земљотресног потреса 1667 — САН — Зборник. кн. XIX, III одељење, Београд 1960, стр. 38. — Види: DAD Acta S.M.M. XVII. No 1974.

³⁰⁾ Исто, стр. 43 и 108. — Види: DAD Acta S.M.M. XVII. f. 62 No 2040.

до другог састанка на Кумбору, 4. јула у којем су поред горњих преговарача учествовали и брат Ахмет-ага Хаџаглића. Бег Хаџаглић је преговарао са Пераштанима ради откупа једног свог синовца којег су били заробили перашки хајдуци, по својој прилици у окршају од 27. V 1667. год. Капетан херцеговски искористио је овај састанак да уговори жетву и бербу на двовластичким имањима.

Дубровчани су преко свога повјереника Андрије Андријашевића, који се ове године налазио на служби Републике у Новоме, сазнали за састанак на Кумбору. Дан касније (5. јула) Ахмет-ага Хаџаглић се састао са Николом Грбичићем под Бијелом. Све ово дубровачки посланик из Херцег-Новога јавља својој влади „...саопштавам вам да је посљедњи предлог учињен од стране Которана: они ће постати турски харачари попут Дубровчана, а Турци ће у накнаду за то отворити луке у Рисну и Габели. Како неће сам да одлучи, паша ће по овим понудама извијестити султана а до његове одлуке и једна и друга страна уздржат ће се у Боки од сваког непријатељства“.)

Херцеговски Турци су се били толико осилили да су упадали у млетачку и дубровачку територију, пљачкали, робили и убијали. У томе су их помагали и понеки наши људи. Тако Турчин Омер Галијатовић и Грујица Вуковић нападају са шест стотина војника на Конавле, гдје су 23. II 1668. поплијенили осам села. Расул-ага Сулејмановић, брат новског диздара Омер-ага, ишао је 29. II 1668. год. да би измирио Конављане и новске Турке. Са њим је био и Али-паша Бећировић из Новога. Пошто овај умир није био остварен долази до поновног састанка на Груди 29. маја. Од стране новских Турака били су присутни Сулејман-ага, Даут-ага и Фазлур-ага. И сам новски капетан Осман-бег Ибракимаовић извјештава Дубровчане 16. X 1668. о акцијама хајдука на Конавле. Истога дана и Мехмед-ага, јаничарски чорбаџија из Новога, пише Дубровчанима да Грујица Вуковић са својом хајдучком дружином припрема напад на дубровачка села. 18. V 1668. год. погинули су или били заробљени од стране хајдука сlijедећи новски Турци, и то на малом острву пред Цавтатом: заробљени су: Курто Лупуровић, Мустафа Гиљулић, Салхо Чиртаић, Мехмед Касумовић, Суљага Касумовић, Мустафа Курбашић, и Расул Лупуровић, а убијени: Бело Махмут, Осман Краина, Ухадин Јусуфагин, Ђириат Ђагијан.

Новски Турци су тужили чак и босанског везира Сеиди-пашу.“)

²⁾ Као бр. 70, стр. 100, 145, 154 и 305. — Види: Ралован Самарџић — Велики век Дубровника — стр. 305-306.

³⁾ Као бр. 70, стр. 366, 367, 445 и 446. — Види: Велики век Дубровника, стр. 176.

Интересантан је поступак капетана Ивана Буровића априла 1684. год. Он је недобивши натраг дуг од 370 дуката које је позајмио херцеговским Турцима, вршио насилну наплату. Напао је својом групом са 27 чланова посаде три ушћинске „недотине“ са житом намијењеним Херцег-Новом. Трговац Јусуф Прекловић, бродовласник из Херцег-Новога, жали се да му је Буровић у Валандосу отео везане бродове кидајући конопе и узео 500 стара кукуруза и 15 стара пшенице. Друга два брода, које је Буровић напао, била су Мурата Зеферовића, Турчина из Херцег-Новога и Митра Сабљичића хришћанина из Херцег-Новога, који су такође били пуни кукуруза и пшенице.⁵⁾

Већ 20. XI 1685, двије године прије пада Херцег-Новога у Млетачке руке, Расул Мусић из града продао је неке некретнине Ивану Буровићу Гргову из Пераста за 200 реала. Некретнине су се налазиле на Савини.⁶⁾

Мустафа Челебић, трговац из Херцег-Новога, продаје такође земље на Савини за 200 реала, истоме Ивану Буровићу Гргову, 20. XI 1685, дакле истога дана.⁷⁾ Интересантно је да је генерални провидур Јероним Корнер, читавих седам мјесеци прије ослобођења Херцег-Новога (2. II 1687) поставио Ивана Буровића пок. Грга из Пераста за гувернера Херцег-Новог.⁸⁾ Ово је разумљиво, кад се зна да је херцеговска ривијера од Верига до Кумбора ослобођена 1684. год. и да су у овоме подухвату знатну улогу играли Пераштани. Млетачко-хајдучке чете биле су блокирале све комуникације и град је био одсјечен од околине и веза са залеђем. Антонио Зено је помоћу перашког бродовља и хајдука освојио Моринь, затим читаву обалу до Кумборског рта. Пераштани су на кумборском рту, гдје је била тврђава Врбањ, држали дано-ноћне страже за вријеме од три године. 1. септембра 1687. год. почела је здружена офанзива из Кумбора на град. У овој акцији узели су, поред Млечана, учешћа: Пераштани, Паштровићи, Прногорци и околна племена. Ова акција је успјешно завршена 30. септембра 1687. год. и Херцег-Нови је предат Млечанима.⁹⁾

⁵⁾ Милош Милошевић — *Прилике у Боки Которској током припрема за ослобођење Херцег-Новог од Турака (1684-1687)*, Историјски записи, Титоград 1966. год. XIX, св. 1, стр. 9-10.

⁶⁾ Херцеговски архив (у тексту ХА) Политичко управни млетачки архив (у даљем ПУМА), књ. 56, стр. 78, 79, бр. 1.

⁷⁾ ХА—ПУМА, књ. 56, стр. 79-80, бр. 1.

⁸⁾ ХА—ПУМА, књ. 59, стр. 41-42, бр. 1.

⁹⁾ Anton Milošević — *Herceg-Novi u Boki Kotorskoj* — Гласник Народног универзитета Боке Которске — Котор 1937, бр. I-II, год. IV, стр. 9.

Résumé

LES TURCS A HERCEG-NOVI

Maksim ZLOKOVIĆ

Déjà avant 1483, à l'époque où l'Herzégovine est définitivement tombée sous la domination turque, ceux-ci attaquaient les terres de Herceg. Ces attaques étaient organisées par une troupe ou par toute une expédition préméditée et bien armée.

En 1462, avant la chute des terres de Herceg sous la domination turque, les Ragusains sont devenus de exacteurs du tribut turc après quoi ils ont commencé à faire librement du commerce sur les terres envahies.

L'arrivée des Turcs à Herceg-Novî ouvre une nouvelle ère dans l'histoire de cette ville. L'organisation de la ville occupée a été confiée au sandjak-bey d'Herzégovine qui a nommé cadis, châtelains, emires etc. Le commandant du port de Herceg-Novî a été Kabudin pacha (amiral). Les Turcs ont immédiatement organisé la production du sel en réparant les salins dans les champs de Sutorina. Ils ont essayé de faire du nouveau de la ville et du port le dépôt de la marchandise de la Bosnie et de l'Herzégovine. A cette époque là Herceg-Novî a été le principal point d'appui militaire turc dans la partie est de l'Empire. C'est la raison pour laquelle les Turcs entreprennent toute une série de grandes actions pour le fortifier. En 1508 ont été restaurées les forteresses de l'époque de Tvrtko et de Herceg. Les autres existant toujours ont été construites à cette époque-là. Daut-bey Omerbegović a été envoyé de la part de la Porte comme un organ spécial qui devait diriger la construction. Les navires de Raguse transportaient le matériel de la Neretva et des autres régions. Ils ont aussi emmené de leurs briqueteries 10 mille briques. Il est possible qu'en 1509 ils ont fondu des bombes pour cette forteresse. Les fortesses «Španjola» et «Kanli-kula» ont reçu leur forme définitive à cette époque-là.

Après la nouvelle conquête de Herceg-Novî par les Turcs on commence à construire toute une série de nouvelles forteresses et points d'appui le long de la partie nord du golf. Par ses capacités de défense ressortait surtout la forteresse Vrbanje située au sommet du cap du Kumbor. Les Venitiens essayaient par tous les moyens disponibles à empêcher la fortification des domaines turcs dans les Bouches de Kotor. Herceg-Novî, bien fortifié et la forteresse de Kumbor ont paralysé presque tout le commerce avec Kotor et avec l'intérieur du golf. Les Turcs insistaient surtout sur le commerce qui leur rednait de grands revenus des redevances douanières et du commerce de transit. Les douaniers étaient le plus souvent des Turcs et quelquefois des chrétiens.

Pendant la paix les habitants de Perast faisaient un commerce très vif avec les Turcs de Herceg-Novî. Les commerçants de Kotor faisaient aussi du commerce avec eux et ils leur prêtaient même de l'argent.

Du port de Herceg-Novî les navires turcs et ceux de pirates attaquaient les navires marchands venitiens qui transportaient les marchandises à Kotor. Herceg-Novî était aussi un port militaire turc où stationnait une partie de la flotte de guerre turc.

Le chantier de construction navale à Herceg-Novî construisait au temps de la domination turque les caïques et frégates,

Le commerce turc à Herceg-Novî a été empêché par les haidouques qui attaquaient les caravanes aussi bien que les navires au large.

Après la chute de Risan sous les Turcs vient la libération définitive de Herceg-Novî en 1687.

PRILOZI PROBLEMATICI KOPNENE TRGOVINE POSLIJE OSVAJANJA HERCEG-NOVOGA I OKOLINE OD TURAKA 1687. GODINE

U jednom radu sa ograničenim prostorom nije moguće istovremeno arhivski obraditi i komponentu kopnene i pomorske trgovine novonaseljenih ratnika, hajduka i ostalog življa hercegnovskog kraja. Iako bi tek onda bilo potpuno jasno u kolikoj se mjeri radi o najuže povezanim faktorima i po prirodi posla i po ličnostima koji su je nosili. Bilo je neizbježno izdvojiti probleme pomorske privrede¹⁾ i u tim istraživanjima je evidentirano oko 300 ličnosti koje su se tokom I polovine XVIII st. bavili pomorsko-trgovačkom djelatnošću. Među njima se posebno ističe učestvovanje bivših hajduka i njihovog kapitala u pomorskim aktivnostima, što potkrepljuje našu tezu o originalnom razvoju pomorstva ovoga kraja. Tako se moglo utvrditi da preko 30 ličnosti iz porodica bivših hajduka aktivno učestvuju u pomorstvu. Ali ono što nam je u tome bitno važno jeste da se radi o ličnostima koje su ekonomski bile najjače. Posebno su iznijeti neki istaknutiji slučajevi te zaista žive, pa i dramatične pomorske aktivnosti bivših hajduka, što je arhivski sačuvano zahvaljujući krivičnim procesima oko sukoba, krijumčarenja, ubistava i sl.

U ovom radu riječ je o karavanskoj trgovini, na osnovu podataka Kotorskog arhiva. Nije potrebno ni isticati od kolikog je značaja za budućnost Herceg-Novog i njegovog područja mogla biti ova kopnena trgovačka komponenta. Jednom istom snažnom akcijom tih novih doseljenika, koji su odlično poznavali dalje i bliže zaleđe, kao svoj rodni kraj, i primorje, kao područje gdje su ratovali i naselili se, oni su mogli čvrsto povezati veliko gravitaciono područje zaleđa Herceg-Novoga sa sjeverozapadnim dijelom Boke. Tim prije što su oni i ranije ratujući istovremeno i trgovali, a isto tako još za vri-

¹⁾ Miloš Milošević, Trgovačka djelatnost i kapital novonaseljenih hajduka kao glavni faktor razvoja pomorske privrede hercegnovskog kraja u I polovini XVIII vijeka, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XVI, 1968.

jeme hajdučije otpočeli da plove. To je bio momenat u kom su se, dakle, bili stekli bitni elementi da se sa novim stanovništvom formira jedinstveno ekonomsko izvozno-uvozno područje.

Iz čitavog niza razloga to se nije tako odvijalo, pa se ni Mletačka Republika ni pretežni hajdučki živalj nisu mogli oprijeti faktorima koji su sprječavali ovakav razvoj. Mi ćemo se zadržati na onim momentima koji su u neposrednoj ili posrednoj vezi sa kopnenom trgovinom. A kako je hajdučki elemenat na ovom području bio od presudnog značaja, ovom prilikom donosimo i u ranijem radu pominjani popis harambaša i vojnih lica, koji su se sretali u spisima kotorskog vanrednog providura. (Prilog I.)²⁾

Bez sumnje na osnovu kotorskih arhivskih izvora ne možemo u potpunosti rekonstruirati obim i kvalitet hercegnovske karavanske trgovine sa zaleđem. Podaci su sačuvani u daleko manjem broju i manje sistematski, nego oni o pomorstvu. Zapravo među pomorskim putnim dozvolama sačuvan je niz isprava za trgovačka putovanja kopnom (Prilog II). Ti popisi su hronološki nepovezani, sa velikim prazninama i daleko su od toga da izraze u cjelini pravo stanje stvari. Ali i pored svega toga smatramo da nam ti podaci mogu poslužiti kao određena indikacija onoga što se tu događalo. Iako bi nam, naravno, bili dragocijeniji potpuniji neposredni podaci o samoj trgovačkoj aktivnosti, ne smijemo previdjeti činjenicu da je bez sumnje veliki broj ljudi trgovao bez dozvole i kontrole vlasti. A pored toga, najveći broj slučajeva sačuvanih u fondovima kotorskog vanrednog providura je, po prirodi same te funkcije, grada posebnog karaktera, naročito diplomatskog, vojnog i krivičnog. Drugim riječima tu ćemo češće sretati podatke o raznim vrstama otpora normalnim tokovima života, pa i trgovine. Tako ćemo u ovom radu, poslije kratke analize podataka o sačuvanim trgovačkim dozvolama (I), iznijeti i jedan dio tih glavnih otpora razvoju trgovine. A za njih ćemo, makar i posrednim putem i bez bližih neposrednih podataka, opet moći često da osjetimo i utvrdimo postojanje življeg ritma kopnene trgovine. Jer do otpora je dolazilo baš zbog postojanja trgovine i mogućnosti da se ona razvija i jača.

Prve velike teškoće za trgovinu poslije osvajanja Herceg-Novoga bile su dalja vojna orijentacija Mletačke Republike na ovom području, koja je ostala prisutna i poslije oslobođenja grada, a naročito porasla za vrijeme novog rata sa Turcima 1714—1718. godine (II). Zatim tu je veoma jak politički uticaj Dubrovnika, kao i njegovo trgovačko i carinsko favoriziranje (III). Dalje veoma velike teškoće za trgovinu izazivane su nesigurnošću na putevima od strane pljačkaša (IV), ali i od samovoljne zvaničnih pograničnih organa Turske i Mletačke Republike (V).

²⁾ Isto, str. 66, nap. 10.

U svim tim kretanjima ponekad može izgledati da bi bilo izvjesnih osnova za neku određeniju periodizaciju trgovačkih kretanja na kopnu. Ali ipak se u stvari radilo o jednom jedinstvenom i u osnovi uvijek istom procesu, koji se lagano razvijao na sve veću ekonomsku štetu Herceg-Novoga i njegovog područja. Talas trgovine ponekad i raste, ponekad se slobodnije otima, da bi se opet vještački kanalisao i odvodio skoro isključivo za Dubrovnik.

I

Popis dozvola za kopnenu trgovinu (Prilog II) donosimo alfabetskim redom, jer tu nema izrazitijih slučajeva više ili manje brojnih putovanja, koje bi trebalo sređivati po aktivnosti pojedinih trgovaca, kao što je to bio slučaj među pomorcima. A osim toga formirali su se najčešće sasvim male grupe, u kojima obično veoma rijetko nešto znamo o trgovačkim artiklima, a pogotovu ne o međusobnim odnosima i participaciji pojedinaca u grupi.

U periodu od nekoliko decenija poslije osvajanja Herceg-Novog¹⁾ imamo sačuvano nešto preko stotinu od tih putovanja. Prava trgovačkih putovanja se najčešće navodi uopšteno kao »turski kraj«. A kada se bliže određuje onda se najčešće navodi Trebinje, Gacko i Rudine, dok se spominju i Drobnjača, Popovo, Zupci, Nikšići, Nevešnje, Sarajevo i Beograd.

I trgovački artikli se veoma rijetko navode. Izgleda da je to najčešće bila trgovina stokom. Zanimljivije su rijetke primjedbe da Četko Mirković naplaćuje dugove od trgovaca iz Trebinja, ili da Jovo Lazarović i Toman Gojković kupuju 1719. god. 90 komada govedi i nešto sitne stoke u Zupcima, »od hajduka sa turske teritorije«.

Ako uporedimo dva priloga, odnosno popis harambaša i popis trgovačkih dozvola, utvrdićemo petnaestak istovjetnih lica.²⁾ A među njima, kako znamo, ima nekoliko istaknutih pomorskih trgovaca.

Pored toga u popisima srećemo dvadesetak istih prezimena, koji se javljaju i među harambašama i među trgovcima. Istovremeno to su dobrim dijelom ličnosti ili porodice koje smo ranije naveli u radu o pomorcima ovoga kraja. Kada bi izvori bili iscrpniji, uvjereni smo da bi se ta tri faktora daleko više poklapala: hajdučija, trgovina kopnom i trgovina morem.

¹⁾ Dozvole za trgovačka putovanja kopnom obično su pomiješane sa dozvolama za pomorska putovanja, a često i sa onim za hajdučke akcije. Sačuvane su uglavnom za periode od oko 1705-7, 1710-11, 1719, 1724-25 i 1733-35.

²⁾ To su Mitar Adimović, Jovan Dabović Vučeta Dubilević, Trio Duričić, Vuko Kosić, Gavriilo Kvekić, Jovo Lazarović, Prodan Magazinović, Ivan Peršević, Vujat Petković, Petar Špadić, Simo Vitković i braća Vujinović.

Među putnicima i trgovcima srećemo i više sveštenih lica, kao vinkovčanin Savačić, kaluđera Đorđa, Simeona Markovića i Stefana i pop Jovana Šarčevića.

II

Do ostajanja Herce-Novoga govorilo se o ekonomskim koristima nove luke, o trgovini sa bogatim zaleđem, relativnoj plodnosti toga kraja i drugim koristima mirnodopskog perioda koji se očekivao. Ali zauzimanjem grada i njegovog područja nije se u stvari nimalo bitnije izmijenila ratna orijentacija mletačke politike u ovom kraju. Morejski rat zapravo još traje do 1699, a malo zatim doći će do nove četvorogodišnje vojne sa Turcima (1714—1718), koja će opet stalno angažovati domaće ratnike toga područja i njegova zaleđa.

Kotorski vanredni providur donosi već 1. januara 1688. proglas za Perast, Risan, Budvu i druga mjesta u vezi »skandaloznih zloupotreba«, pošto mnogi hajduci idu na četovanja bez »uobičajene dozvole«, nazivajući se harambašama iako za to nemaju »neophodne uslove«. Za buduće predviđa se neophodna pismena dozvola za četovanje, kao i poseban pismeni dokumenat koji ovlašćuje na titulu harambaše.¹⁾ Slična naređenja se tokom godina više puta ponavljaju, naročito u novim ratnim prilikama 1717. godine.²⁾

Naravno da neposredno poslije bitke za Herceg-Novi i dalje ostaje mobilno stanje, u očekivanju turskog protuudara. Sam generalni providur 6. X 1687. javlja Senatu da su bosanski i hercegovački paša sa jedne, a skadarski sa druge strane bili na putu za Herceg-Novi, pa su se saznajući za pad grada zaustavili »ne mogavši postići svoju svrhu«.³⁾

U takvoj atmosferi je još 11. XI 1687. opet došlo do mobilizacije kopnenih snaga u Zalivu, sa zbornim mjestom u Stolivu.⁴⁾

Sa druge strane se pozivaju pomorci Prčanja da svi vlasnici gaeta budu na raspoloženju vlastima sa punom opremom. Slično je i sa glavarima Krtola, Dobrote i Ljute, samo se sada od njih traži izvjestan broj oružanih i biranih momaka.⁵⁾

Početkom 1688. javlja se ponovno veliki strah od napada na Herceg-Novi i providur žurno traži »fuste«⁶⁾, da se na njima prevozi pojačanje a i za koncentraciju okolnog stanovništva. Odmah se oba-

¹⁾ »nostra patente in scritto...«, UP V, 1, 1/t i 20.

²⁾ UP XXXVI, 197.

³⁾ Петар Д. Шеровић, Три извјештаја генералног провидура Корнера након заузећа Херцег-Новога године 1687, ГМК XIII, 50.

⁴⁾ UP V, 44/t.

⁵⁾ UP V, 45, 45/t.

⁶⁾ »...imminente calata dell' inimico...«, UP V, 475/t.

vještavaju Peraštani da budu spremni sa svojim ljudstvom,¹¹⁾ a isto tako se traži i od kotorskog providura pomoć u vojsci »u najvećem mogućem broju.«¹²⁾

Ali ta napeta očekivanja popustila su za kratko vrijeme, jer se 10. II 1688. javlja iz Herceg-Novoga u Kotor da su vremenske nepri- like spriječile bilo kakvu akciju i da su potrošene sve zalihe hrane za vojsku.¹³⁾ Pa ipak je krajem februara generalni providur uputio 6 galija za odbranu Herceg-Novog.¹⁴⁾

U vezi sa tim je mletačka vlast najviše brinula šta namjerava bivša turska posada iz Herceg-Novoga, koja je bila upućena u Al- baniju. Po obavještenju A. Gonema iz Risna (8. I 1688) jedan dio posade od 60 Turaka izbjegao je u Bar, a odatle pješke u Trebinje, da se tamo organizira novi napad na mletačke trupe.¹⁵⁾ Nešto slično tome javljao je i Stj. Bubić iz Budve 17. februara, da se »500 Barana sa onima iz Herceg-Novoga« približavaju granici.¹⁶⁾

Ali čim se steklo izvjesno osjećanje sigurnosti za Herceg-Novi i njegovo područje, glavni je vojni problem bio što bolje iskoristiti postignuti uspjeh i što intenzivnije raditi na proširenju mletačkog posjeda, u dubini zaleđa Herceg-Novoga. A to je praktično značilo nove ratne napore, naročito u vezi Zubaca. Dokumenti kotorskog vanrednog providura uklapaju se i povezuju sa već objavljenim Korne- rovim izvještajem Senatu od 25. X 1687. u vezi mletačkog osvajanja Zubaca.¹⁷⁾ Početkom 1688. javlja se o novoj koncentraciji 800 Turaka za napad na Zupce i o potrebi da se ljudstvo sa hercegnovskih fusta koristi za borbu.¹⁸⁾ Providur Herceg-Novoga predlaže 27. II da i kotorski vanredni providur uputi put Grahova posadu sa galija.¹⁹⁾ U julu 1688. izvještava se da su se Turci opet povukli iz Zubaca, odni- jevši jedan dio žitarica, a uništivši sve ostalo.²⁰⁾ Krsto Zmajević javlja 1. XI 1688. kotorskom vanrednom providuru da je 31. oktobra kre- nula iz Herceg-Novoga vojna pomoć Zupcima. Molí za dvopek, jer nevremena sprečavaju da stignu dva broda koja je uputio generalni providur. Ljudstvo će se sastati kod trebinjskog mosta. Poslije zadr- žavanja u Herceg-Novome i Zmajević će sam ići na trebinjski most.²¹⁾

¹¹⁾ Tadašnji kapetan Perasta Krsto Zmajević tražio je saglasnost ko- torskog vanrednog providura za upućivanje te vojne pomoći Herceg-Novom. UP V, 489.

¹²⁾ UP V, 475/t.

¹³⁾ UP V, 483.

¹⁴⁾ UP V, 537.

¹⁵⁾ UP V, 141.

¹⁶⁾ UP V, 440.

¹⁷⁾ И. И. Шерош, *Три узбјеураја*, n. d., str. 52.

¹⁸⁾ UP V, 537.

¹⁹⁾ UP V, 593.

²⁰⁾ UP V, 310.

²¹⁾ UP V, 510.

Osim Zubaca spominju se i drugi pokreti trupa, kao npr. 1. IX 1688. prema Trebinju. U tim akcijama koristilo se i ljudstvo Krtola, Luštice i Grblja, koje se fustama prebacivalo iz Rosa za Herceg-Novu.²⁵⁾

Svakako prepiska hercegnovskog providura s kraja XVII vijeka, puna je isključivo vojnih problema i brige o turskim kretanjima, a grad postaje neka vrsta mobilizacionog centra i baze odakle kreću vojne jedinice. A koliko je u Herceg-Novom bilo mletačke vojske i ukolikoj je mjeri razumljivo da su brige vlasti bile okrenute vojnim problemima i strahovanjima, kazuje jedan vojni spisak od 14. VI 1689. godine. Tu je navedeno 14 četa, sa ukupno 778 vojnih lica raznih šarža (kapetana, zastavnika, poručnika, desetara i vojnika), obično po 40 na jednu četu. Četa je mjesečno koštala državu oko 2000 lira. Osim četa sa kapetanima Italijanima, bilo je i domaćih četa sa domaćim rukovodstvom, kao npr. sa kap. Nikolom Markovićem, Antunom Podgorica, Markom Dučićem i dva kapetana Zubaca (Vicko Brajević i Ivan Ivanović).²⁶⁾

Kako se, dakle, i borba nastavljala, provodila se i dalje vojna organizacija u vidu novačenja i sistema sakupljanja četa. U tom cilju na hercegnovskom području dolaze i osobe iz drugih krajeva da tu kupe vojnike. Tako Marko Bošković iz Budve dolazi u Herceg-Novu i moli providura da mu dozvoli prikupljanje profesionalnih plaćenika.²⁷⁾ Nije slučajno da se na ovom području velikih migracionih struja relativno lako dolazilo do osoba koje će za platu i odieću formirati vojne jedinice. A krajem 1688 (31. XII) i početkom 1689 (8. II) otpočeo je generalni providur akciju oko mobilisanja novih vojnika «oltremarina». Kao privlačni elementi navode se 12 dukata nagrade za svakog vojnika i odijelo.²⁸⁾

A čete su se krajem XVII i početkom XVIII v. sakupljale i u drugim područjima, kao Kotoru, Paštovićima i Perastu. U tome se angažuje i poznati Vicko Bujović.²⁹⁾ A harambaša Pavo Magazinović se 13. VIII 1695. dobrovoljno javlja sa četom za područje Carina, a knez Miloš Vojnović za područje Popova. Međutim od 6 prijavljenih četa hajduka³⁰⁾ zbog ušteda se stvaraju samo 3 sa biranim ljudstvom. Ivan Dupila je krajem 1701. sa svojom četom bio na straži graničara kod Grahova.³¹⁾

²⁵⁾ UP V, 49.

²⁶⁾ UP VII, 605.

²⁷⁾ «...per colà anche procurare aggiungere alla Compagnia di nova leva ch' ammasso altri soldati...» UP V, 438.

²⁸⁾ UP V, 23/t.

²⁹⁾ UP XX, 419/t.

³⁰⁾ To su knez Vuko Ivanović, Komnen Kov., (?), Vojin Marjanović, Damjan Palikuća, Draško Palikuća i Lazar Kraljović. UP XIII, 847-8.

³¹⁾ UP XX, 401.

Ali u trenutku kada je dovršeno razgraničavanje i utvrđeno da Zubci, Grahovo, Trebinje i Korjenici pripadnu turskom carstvu, čitav sistem mletačkih strateških punktova, straža i pandura morao se mijenjati. Čete su se razbile jer su mnogi njihovi vojni pripadnici ostali sa svojim kućama na turskoj teritoriji, a drugi su prešli na mletački teritorij. U dopisu od 10. IV 1701. za Mletačku Republiku su se izjasnili kap Mitar Ačimović, Mitar Žarković, Dragiša Đurđević, Draško Pavković, Duka Pašić, Đuro Ugurlić i Nikola Kečević. Raspala se četa Čelovića, koji je otputovao za Italiju da tamo sakupi novu četu.²⁹⁾

Ta pojava odlaska naših istaknutih veterana harambaša u Italiju nije usamljena sa slučajem Čelovića. U jednom pismu, u vezi duga i opasnosti od lavne dražbe kuće i zemalja Vuka Sikimića, njegova žena 2. IX 1702. u ćirilskom originalu izjavljuje: «nahodeći se naš domaćin vojvoda Vuko Sikimić svojijem sinom najstarijem, kapetan Simom Sikimićem, s kumpanijom svojom, u Taliji na službi prevedroga Principa».³⁰⁾ Iz jednog naredjenja generalnog providura, s kraja septembra 1701, saznajemo da se bilo odlučilo uspostaviti tri domaće čete pandura koje su trebale da zamijene ranije čete, sada povučene u Italiju. Već 23. X 1701. ovlaštenu su kap. Đuro Ugurlić, Vojin Milošev Vujinović i Nikola Kečević, da kao ratni veterani sakupe i komanduju nad četom pandura. Obaveza je bila da čuvaću granice i da djeluju svuda gdje ustreba, a posebno da paze i hvataju svakog odbjeglog vojnika iz garnizona. Njihova plata je 10 dukata, zastavnika 36 lira, a ostalih po 4 dukata, uz redovitu mjeru dvopeka.³¹⁾

Ali tu su se stvari jako komplikovale, jer je iskustvo ratnih veterana i «novih podanika» već bilo dovoljno veliko. Između mletačkih planova i obećanja, sa jedne, i ekonomskih i organizacionih mogućnosti sa druge strane najčešće nije bilo pravog i realnog odnosa. Ni isplata zaostalih plata, ni podjela obećanog zemljišta nije išla redovito i tačno, a mletačke su se upravne vlasti zbog naraslih finansijskih problema našle u teškim neprilikama.³²⁾ To se nezgodno odrazilo i na ove inicijative oko novačenja. Osmorica od zaslužnih kapetana, poznatih hajduka i bivših pandura³³⁾ odbili su da stupe u nove vojne formacije³⁴⁾, zbog već deset neprimljenih plata i još neprovedene podjele zemljišta. Kompromis se našao 22. X 1701. na taj način što će im se izdati dvopek u iznosu od dvije plate, pa su na to ovi pristali da se založe oko novih okupljanja četa. Jasni znak nepo-

²⁹⁾ UP XIX, 651/1.

³⁰⁾ UP XXIII, 105.

³¹⁾ UP XX, 402/1—405.

³²⁾ «per la scarsezza della pubblica cassa», UP XX, 405/t.

³³⁾ Dragutin Đurđević, Duka Jašić, Antun Burović, Mitar Ačimović, Nikola Kečević, Draško Pavković, Mitar Magazin i Stevan Vujinović. UP XX, 405—6.

³⁴⁾ «che tutti mostrino repugnanza di lasciarsi persuadere il soggetarsi nuovamente al servizio...» Isto.

vjerenja vlasti je stav da im se dvopek ne izda dok se čete stvarno ne formiraju. Poslije toga su se veterani i bivši hajduci nalazili u pandurskim četama na granici.⁵¹⁾ Inače ako možemo vjerovati statističkim podacima iz nedatirane molbe za pomoć Mitra Nikolića, Vuka Nikova i Boška Lučina (vjеровatno iz 1709), od bivših hajdučkih četa ostalo je na području Herceg-Novoga 120 porodica, sa ukupno 630 osoba, od čega je 200 ljudi doraslih za oružje.⁵²⁾

Pritisak vojnih problema godinama jenjava, da bi narastao u novom ratnom periodu 1714—1718, kada opet srećemo jakih analoga sa periodom Morejskog rata, a posebno vremenom oko osvajanja grada 1687. godine. I tu, iako u manjoj mjeri, nalazimo izdavanje posebnih dozvola za četovanje hajduka, kao i zaštitne isprave za neke krajeve (Prilog III). Ponovno dolazi do sistematskog sakupljanja četa, kao i do pojačane samovolje i pljačke. Dodajmo i to da su se na posjedima u Bijeloj Peraštani smatrali kao organizatori četa starosjedilaca. Tako u jednom popisu oko 1713. stoji da Peraštani u Bijeloj imaju 34 osobe sposobne za oružje, 26 žena, 29 djece, 33 djevojčice, 3 starca i 6 oračić volova.⁵³⁾

Sakupljanje četa tokom ovoga rata nije — izgleda — išlo sasvim lako. Svakako, domaći ljudi su rađe pristupali hajdučkim četama. Međutim uslovi za prikupljanje četa u mletačkim formacijama u to doba jasni su nam iz primjera zastavnika Draška Petrovića. On je inače u Morejskom ratu služio na istoku, pa je 6. II 1717. dobio dozvolu da sakupi vojnu četvu od 50 isključivo domaćih vojnika («nationali») od 18-45 godina. Za svakog vojnika dobija se «na poklon» po 10 srebrnih dukata, cjelokupno odijelo i pušku. Čim sakupi 25 vojnika, Petrović ima pravo na platu i dvopek, Kapetan sam određuje oficire.⁵⁴⁾

Krajem iste godine (20. XII) ti uslovi se još i poboljšavaju. Po ovlaštenju generalnog, vanredni providur objavljuje uslove za dobrovoljno formiranje domaćih oružanih četa u mletačkim formacijama («nationali»). Kod same prijave svaki će pojedinac dobiti poklon od 14 srebrnih dukata, 6 lakata tkanine i smještaj dok se ne

⁵¹⁾ Npr. u četi pandura kap. Nikole Kečevića 1705. zastavnik je bio Vuko Kečević, a poručnik Vuko Ponović (UP XXIV, 4/t). Sava Grulica je 1713. vojnik-pandur (UP XXXVIII, 686). Svakako panduri su bili isključivo domaći ljudi. Zanimljiv je samo prividni izuzetak pandura Alessandro Mollina koji je u kafanskim prostorijama krčmarice Kate u tuđi 1702. zadobio ranu. Uz njegovo, zaista čisto talijansko ime stoji «zvan Imbrović pok. Imbra iz Trebinja, nastanjen na području Herceg-Novoga». Može se pretpostaviti da se radi o našem čovjeku muhamedanske vjeroisповijesti, kome je kod prelaza na kršćanstvo kumovao Italijan i dao mu, čisto talijansko ime. Još jedan primjer koliko treba biti oprezan kod donošenja zaključaka, čak i na osnovu imena (UP XXII, 307/t).

⁵²⁾ UP XXVI, 548.

⁵³⁾ UP XXX, 83.

⁵⁴⁾ UP XXXV, 503/t.

upuli generalnom providuru. Mjesečna plata je 21 lira i 40 libara dvopeka. Uslovi su dobra fizička kondicija i 20—40 godina starosti. Onaj ko se prijavi da sam sakupi i organizira četu od 50 ljudi, treba da položi jemstvo za obezbjeđenje državnog novca (poklon i tkanine) za slučaj bjekstva vojnika. Inače organizator dobija istu platu kao i kapetan prekomorskih trupa («oltramarini».)⁸⁾

Da je mletačkim vlastima bilo naročito stalo do okupljanja vojske baš na hercegovačkom području, vidimo iz posebnog proglašenja vanrednog providura od 19. II 1718. On je sam u svetačnim danima bio prisutan prikupljanju i prijavama vojnika, uz uobičajeno bubnjanje tambura. Time se davao svečaniji karakter ceremoniji.⁹⁾

Inače za vrijeme rata vojska se, pored organizovane ishrane naročito dvopekrom, održavala za vrijeme rata i kontribucijama, prikupljenim od okolnih seljana hercegovačkog područja. Burović je kao odgovorno lice imao pravo na to, ali je nailazio na otpor. Providur mu nudi pandure da to postigne i silom.¹⁰⁾

Proglašenja generalnog providura 21. VIII 1718, po završetku rata sa Turskom, energično pokušava prekinuti ratno stanje na granicama,¹¹⁾ pod prijetnjom smrtne kazne i ostalih sankcija. Sve stare ratne razmirice mržnje oko orobljavanja i slično, treba da se riješavaju preko pretpostavljenih viših vojnih lica i na prijateljski način.

III

Ali i pored ratnog stanja i poratnih teškoća svake vrste, trgovina se ipak razvijala, a Dubrovnik se naročito opirao tome, smatrajući da mu se time pričinjava izvanredna šteta. Zato su nam ovdje od značaja one skoro neprekidne intervencije Dubrovačke Republike protiv trgovine Herceg-Novog i Risna, koje su dovođile do zvaničnih turskih ekonomsko-administrativnih mjera. Međutim nije bilo lako zaustaviti prirodna kretanja oživljene trgovine i zahvata novenaseljenog življa oko Herceg-Novoga. Iz tog su razloga turski pravni akti ostajali na papiru, a ekonomski propisi su jednostavno faktički gaženi. Tim prije što ni sami turski izvršni organi u Hercegovini i Bosni, koji su trebali da sprovedu takva naređenja, nikako nisu bili saglasni sa takvim stavom isključivog podržavanja dubrovačkog monopola. Naprotiv vidjećemo da je bilo i neskrivenih pristalica omogućavanja slobodne trgovine i sa bokejskim lukama. A od najvećeg su značaja bili i lični kontakti nadintendanta Ivana Burovića sa turskim vlasti-

⁸⁾ UP XXXVIII, 488/t—490.

⁹⁾ UP XXXVIII, 490.

¹⁰⁾ «di accordarle una squadra de panduri affine con questo braccio possa vincer la contumacia de contadini stessi», UP XXXV, 452/t.

¹¹⁾ «particolarmente proibiti li svaleggj, le spoglie, partite, li danni et ogni altro ben minimo insulto et oltraggio nello Stato e luoghi ottomani», UP XXXVIII, 493.

ma, kao i bivšeg hercegovačkog življa sa svojim krugom svoje, poznanika i prijatelja. Sve će to biti sasvim jasno kada hronološki iznesemo koliko je puta trebalo da turske vlasti ponavljaju svoje ekonomske mišerske. Dubrovčani su se kod svojih zahtjeva oslanjali na ranije stanje. Jer su oni u stvari bili postigli da se proglasi načelo zvanične trgovačke neutralizacije hercegovačke luke još za vrijeme turske vladavine tim gradom i to 1669. godine. Tako se zapravo time samo nastavljala konkurentna tradicija u vezi solana čak još od samog osnivanja grada 1382. godine. Naravno da su takav stav iz 1669. Turci još lakše obnovili 1691, dakle nekoliko godina poslije gubitka grada.⁶⁾ Zatim se niže niz pravnih odluka protiv trgovačkih korišćenja Herceg-Novog i Risna (često uz druge »nove luke« između Solita i Drača, kao Makarska, Omiš, Gabela i Neretva) i to: 1704, 1709 (hatišerif), 1713 (hatišerif), 1720 (ferman), 1723—24 (zabrana), 1727 (ferman), 1728 (hatišerif), 1731 (ferman), 1738 (ferman) i 1742, ferman i buruntija. Ali bilo je i turskih akata u prilog Herceg-Novoga i Risna, iako u daleko manjoj mjeri i najčešće skoro odmah po donošanju formalno ukidanih. Takvi slučajevi su ferman iz 1708, i iz 1739—40. godine.⁷⁾ I u prvom i u drugom slučaju nisu navedeni posebni proglosti lokalnih vlasti.

Zašto je bilo potrebno sve ovo uporno ponavljati, kazući nam jednim dijelom sami dubrovački izvori sa svojim statistikama o prilivu trgovačke robe na Herceg-Novu, kao i izvori o stvarnom stanju trgovine iz kancelarije kotorskog mletačkog providura. Po vjerovatno nešto preuveličanim dubrovačkim globalnim podacima »od leta do kraja septembra 1703. u Novi je stiglo tačno 4000 tovara robe... Više stiže u Novi nego na Ploče.«⁸⁾

Prema istim izvorima hercegovački beg i njegovi ljudi su u Gačkom, Pijevljima, Stocu i Nevesinju »odvraćali trgovce« od Dubrovnika. Čak i poslije intervencije i poslije kažnjavanja trgovaca od strane hercegovačkog sandžak-bega »u leto 1704. ipak karavan od 150 konja, vojske i vune prečao je za Novi«. Na novu intervenciju 1704. luke su, kako znamo, zatvorene, ali je i pored toga 1705. prošlo »u tri dana tri karavana sa 360 konja vune i voska« za Risan i Herceg-Novu. Došlo je ponovno do posredovanja, ali i do nejedinstvenog stava među samim turskim vlastima. Tako jedan hercegovački paša kaže da je sadla mir a »u Dubrovniku so skupa, carina visoka, pa svako ide gde mu je lakše, a caru carevo daje«. I 1708. »trebinjski beg propušta robu, koja se poslije ukrcava za Veneciju«, a bosanski tefterdar na osnovu fermana iz te godine, sasvim legalno slobodno otvara trgovačke puteve za Herceg-Novu i Risan.⁹⁾

⁶⁾ Вук Винавер, *Дубровник и Турска у XVIII веку*, САН, Београд 1960. стр. 83.

⁷⁾ Isto, str. 78—82.

⁸⁾ Isto, str. 78.

⁹⁾ Isto, str. 78.

Poslije toga Dubrovnik postiže odmah 1709. novi carski hatišerif o zabrani novih luka.⁴⁾ O teškim posljedicama tog fermana kazuje 28. VII iste godine F. Zanobini, carinski organ za sol u Herceg-Novome, koji je na tom poslu bio već 9 godina, dakle otprilike od 1700. godine. Količina prodaje soli zavisila je najviše od količine pristiglih karavana. Dosada je nekih godina prodavano do 1500 ili 1300 stara soli. Najviše karavanima, ali nešto i ribarima iz Tople, a poneki put, ali rijetko, pojedincima sa Mula i iz Perasta, u duba sardela. Ali to je veoma rijetko, naročito za one iz unutrašnjeg Zaliva. Najzad se prodaje i seljanima za porodičnu potrošnju. Međutim 1709. nije se došlo ni do 500 stara, iako su u toku dva mjeseca kada bi trebalo da pristiže najveći broj karavana.⁵⁾ Da je takva situacija ostala do kraja godine kazuje nam sam zakupnik monopola soli P. Marćelo, početkom 1709. godine. Tvrdeći da je norma prodaje soli u Herceg-Novome oko 2000 stara, te godine se do novembra uspjelo prodati svega 800 stara. Glavni razlozi su smanjenje broja karavana, krijumčarenje soli iz Ulcinja i pljačke Crnogoraca na karavane.⁶⁾

Pa ipak i pored takve situacije tokom 1710. opet prolazi za Herceg-Novi trgovačka roba kao vosak, gunjevi, gvožđe, a 1711. zvanični turski emin u Sutorini naplaćuje carinu na trgovačku robu koja je upućena za Herceg-Novi.⁷⁾ Da je trgovačka diskriminacija Herceg-Novog pogadala područje Trebinja vidi se i po tome što je tamošnji aga pozivao Hercegovce da oni sami traže korišćenje nove luke, »jer inače nemaju gdje prodati sir i maslo da harač plate«.⁸⁾

Kakvo je bilo nesigurno stanje u trgovini 1714. god. kazuje nam upoređivanje pisma Bećira, hercegovačkog paše, sa usmenom izjavom koju je dao Petar Špadić pok. Vuja iz Savine, poslije putovanja u Pljevlje u maju 1714. godine.⁹⁾ U ćirilskom pismu svečano izjavljuje Bećir paša: »Dajemo vam našu gospodsku reč da je slobodno hoditi našim ljudma po vas i trgovati s vami... da znate za vaše ljudi da im je slobodno hoditi po našoj zemlji i trgovati i uzimati svašto što mu je za potrebu«. Međutim usmeno je izjavio da je zabrana izvozne trgovine sa turske teritorije u Herceg-Novi i Risan naređenje Porte i fermana i da se tu ne da ništa izmijeniti, dok je uvozna trgovina na

⁴⁾ U vezi sa tim promjenama karakteristično je pismo G. Giustinianija upućeno 26. IV 1709. iz Carigrada puk. Ivanu Bući: »Duolmi di veder sospeso il ben incaminato negotio per l'aprimiento delle scalle di Castel Novo e Risano, dall' ordine ultimamente emanato del passa di Bosna per la di lui sospensione«. UP XXVI, 193.

⁵⁾ UP XXVI, 1029/1.

⁶⁾ UP XXVI, 353.

⁷⁾ Вук Винавер, *Дубровник*, n. d., str. 79.

⁸⁾ Isto.

⁹⁾ Špadić je putovao 6 dana konjem i trojicom pratnje, preko Konarala, Ljubinja, Nevesinja, Gacka, Rijeke i Jezera. Za troškove puta traži 3 cekina i 4 srebrna dukata za ukupno 15 dana. UP XXXI, 343, 347/1, 349 i 423.

...⁷¹⁾ On će, međutim, ipak dozvoliti nabavke i Pijerijama, Pivi i Drobnjacima, ali uz uslov da se, zbog fermama, koriste matkovički, a ne trebinjski put. Međutim baš su se na tom putu nalazili teškoće od čestih crnogorskih napada. Spadićevo putovanje sa putovima i poklonima⁷²⁾ baš je uslijedilo kao reakcija na spriječavanje vlasti u Trebinju da trgovci Herceg-Novoga i Risna trguju po turskoj teritoriji.⁷³⁾ Hercegovaćki paša je dao Spadiću i jedno pismo za trebinjskog dizdara, da vrate neku opljačkanu robu Matkoviću, ali osim obećanja nije se ništa stvarno postiglo. Spadić je na prolazu saznao o jakom uticaju Dubrovčana na rukovodeće ljude u Mostaru, Suci, Nevesinju, Počitelju i Ljubuškom da se zatvori put ka Neretvi za Herceg-Novu i Risan, ne bi li tako sve išlo za Dubrovnik. A baš od takvog puta za Dubrovnik i sami turski rukovodeći ljudi imaju materijalne koristi.⁷⁴⁾

Koliko se takvo teško ekonomsko stanje osjećalo krajem 1714. u Herceg-Novom, kazuje nam jedno očajničko pismo zakupca trošarine Nikole Dušića, u kom se žali da bez prihoda nije u stanju državi podmiriti obavezne rate. Njegova je ugovorna obaveza da za svaki artikal posebno uplaćuje tromjesečno po 1725 lira, dok je on za meso u prvom tromjesečju sabrao svega 774,1 lire, u drugom 32,9 a u trećem 51,12 liru. Slično tome je za vino u prvom tromjesečju dobio 726, u drugom 542, a u trećem 299 lira. Za kruh je u prvom tromjesečju dobio 497,15, u drugom 552,14 a u trećem svega 307 lira. Tokom rata 1714—18. mu je ekonomska situacija postala još gora, Dušić navodi prilike od 26. XI 1714. pa do 12. IV 1715, kada plašeći se od korsara nije stigla nijedna dalmatinska barka sa vinom, nijedno zrno žitarica nekim brodom iz Albanije ili iz kakvog drugog kraja. Sličan je slučaj sa mesom i lojem, jer zbog neprijateljskih stavova turskih vlasti domaći trgovci ne mogu da naplate ni svoja ranija potraživanja.⁷⁵⁾ U Herceg-Novom je tada bilo teško stanje, pa kako nije postojalo javno skladište za ishranu siromaha i vojske, niti posebni depozit za vino, Dušić je predlagao da se zatraži pomoć od kotorskog fonda od ubrane desetine. Dušić tvrdi da se zbog prekida trgovine narod izdržavao isključivo dijeljenjem pomoći od strane vlasti pri-

⁷¹⁾ «in quanto al traffico et alle scale di Castel Novo e di Risano non poteva far contro agli ordini dela Porta, e che come era permesso a sudditi del Principe di entrar con ogni genere di marcanzie nel Stato Turchesco, così li era proibito il trasportar dallo Stato cosa alcuna...» UP XXXI, 346.

⁷²⁾ Poklon je bio 6 komada biranih i velikih kuninih koža. Isto, str. 346/1.

⁷³⁾ «perché ai sudditi di Castel Novo e di Risano non fosse lasciata libera pratica et il comercio dentro allo Stato del Gransignore e perché li commandanti di Trebigne facessero fermar con le robbe e merci li sudditi del Principe Serenissimo che con buona fede viaggiano e mercantano...» Isto.

⁷⁴⁾ «perché essi dal passaggio per quelle parti delle merci che vanno a Ragusa, esigono i diritti e pagano se medesimi e pagano le militie delle fortezze...» Isto 347.

⁷⁵⁾ «atterati li poveri mercanti di non poter haver il modo di riscuoter il suo soldo, che tuttavia nelle mani de barbari s'attrova». UP XXXIV, 825.

godom blagdana. On tu navodi primjere Božića 1716. kada se Crnogorcima, Grbljanima, Mainima, Poborima, Braićima, Paštrovićima i Risnu dijelila posebna pomoć.⁴⁵⁾

Po zaključenju Požarevačkog mira 1718. god. mletačke vlasti su sklopile sa turskim komandantima u Hercegovini određene trgovačke konvencije, važne naročito za Herceg-Novu i okolinu. Njihova osnova se sastojala u načelu pune kontrole vlasti i obavezi da svaki trgovac ili putnik koji ide kopnom ili morem neophodno mora da posjeduje pismenu propusnicu, zvanično izdatu od vlasti. Tako da ne samo što niko ne preuzima recipročnu odgovornost za eventualne pijačke trgovaca bez propusnice, nego ovi neće moći ni potraživati bilo kakvu naknadu, a osim toga će još biti i kažnjeni. Taj strogi princip se uspostavio u cilju likvidacije prikrivenih trgovačkih akcija, djelovanja razbojnika i osiguravanja slobodnog trgovačkog prometa. Ali to je kratko trajalo, jer već 1720, kako znamo, dolazi do novog fermana.⁴⁶⁾

Zatim 1728. ponovno dolazi do nekih inicijativa da se srede trgovački odnosi. Poziv na pregovore nailazimo u ćirilskom pismu Ahmed age Rustema upućenom knezu Đuru iz Dračevica da se hercegnovski trgovci kreću za Trebinje.⁴⁷⁾ Aga ih požuruje i poziva na dogovor o carinskim dažbinama, ističući bezbjednost trgovine. Otkad je svrgnut Osman paša, Turci su bili zatvorili trgovačke puteve,⁴⁸⁾ ali sada se obnavljaju veze. U svom komentaru nadintendant Ivan Burović smatra da Turci neće dozvoliti izvoz drugim artiklima, osim stokom i sirom, pa traži instrukcije da li da se odobri dvojici ili trojici trgovaca da se odazovu pozivu.⁴⁹⁾ Ali čitav taj pokušaj je brzo propao. Trgovci koji su išli na pregovore sa hercegovačkim pašom doživjeli su neuspjeh. Prema izvještaju Burovića u prvoj se fazi sve bilo povoljno uglavilo, pa se čak i novac predao. Ali je ovaj naknadno vraćen uz napomenu da je sve poništeno jer je ferman izdat na korist Dubrovnika. Dodato je jedino da će se pisati Porti, kao i da će se propustiti neki risanski prehrambeni artikli, jer tamošnju trgovinu Dubrovnik ne može kontrolisati.⁵⁰⁾

⁴⁵⁾ UP XXXIV, 466—67.

⁴⁶⁾ UP XXXVIII, 497—8.

⁴⁷⁾ «da odeš u Novi da kažeš tujem trgovcem ako će tko izlaziti ovamo u trgovinu neka izide s tobom k meni u Trbine (!)... i nemojte za dugo stati, veće oditi u vrijeme, ako će tko doći neka ide u put ere neću stati». UP XLVI, 643, za interpretaciju vidi str. 676.

⁴⁸⁾ «Sino hora i Turchi hano (!) tenuto chiuse le strade, non permetendo cosa alcuna a questa parte pasl (!), dal tempo che fu deposto Osam-pasa». UP XLVI, 676—77.

⁴⁹⁾ Isto, 676.

⁵⁰⁾ «Che in tanto haveva permesso a Risanoti che andassero robbe cu-mestibili a Risano, sul motivo che la facenda non era tanto in vista de Ragusei». UP XLIX, 395.

Zanimljiv je jedan konkretni primjer s kraja 1728. godine. Mitar Lumbardić iz Tople («Podživine») je sa 15—20 drugova iz Tople, Mojdeža i Mokrina išao na nedjeljni sajam u Mokrinama. On pripovijeda kako je poslije bogoslužjenja, u tamošnju crkvu stupio «zdur», obučen sav u crveno i glasno objavio naredbu dubrovačkih vlasti: da se spriječava prolaz trgovcima za Herceg-Novu, bilo da se radi o stoci ili loju, siru, vuni ili drugim artiklima. Narod se otvoreno potiče na pljačku trgovaca, obećavajući im polovinu.⁴⁾ Lumbardić je čuo da je takav stav plod dogovora sa Turcima o isključivom korišćenju dubrovačke luke i da je čak na Debeli Brijeg dovedena četa Turaka. Ovo je svakako isto indirektno stimuliralo tranzitnu pomorsku trgovinu i u tom je smislu zanimljiva izjava Nikole Vukova Kosića iz Mokrina, koji kaže da oni sada ne mogu više trgovati tim putevima, ali da će im zato «naći najpogodniju naknadu».

Tokom 1729. javljaju se i drugi razlozi opadanja trgovine. Zakupnik monopola soli navodi i veliki pomor sične stoke, tako da je opala proizvodnja slanog mesa i sira. Najzad ulov sardela i ostale ribe bio je tada neznatan. Svjedoci su naveli i trgovačko favoriziranje Dubrovnika.⁵⁾ A 1731. posebno se navode i zarazne bolesti, kada je opala trgovina mesom i sirom. Svjedok Ivan Šabanović pok. Rada, koji je 17 godina živio u Toploj navodi da je «zbog dubrovačkih zamki» prekinuta trgovina sa turskim područjem, odakle je dolazio «beskrajni» priliv trgovačke robe. Već «oko dvije godine» ne dolazi roba, tako da «jadni podanici ne znaju šta više da rade».⁶⁾ Sličnu izjavu kugi kao posebnom uzročniku zastoja trgovine, dao je 1733. zakupnik monopola soli P. Abijatići (Abbiatići) iz Venecije, koji je više od 20 godina proveo u Herceg-Novom. On iznosi faze pogoršanja trgovine, spominje krijumčarenje i dodaje da od prije dvije godine zaista sve ide za Dubrovnik. Dodaje da su trgovci Herceg-Novoga i Boke prisiljeni da idu tamo da bi otkupljivali robu.⁷⁾ Najzad i za 1738. se, osim novog pomora stoke i slabog ulova ribe, navođa još jedan važan razlog zastoja trgovine.. A taj je kretanje vojski povodom austro-

⁴⁾ «non permetter che chi si sia fazzia passaggio per Castel Novo... anzi depredatefi assolutamente, che il beneficio della preda stessa andera la metà a beneficio di quelli che haverano praticato tal esecutione... e la Signoria medesima sarà perciò responsabile». Slično tome izjavljuju i drugi svjedoci. UP XLVII, 172—181.

⁵⁾ UP XLVII, str. 630—639. Nestošću su naročito podvukli svjedoci sa područja Herceg-Novoga Jovo Vukićev pok. Vuka iz Kuta i Mitar Pršutović pok. Danjana iz Poda. Prvi izjavljuje «... non vi sono venute più in Castel Novo le carni... non più formaggi, non più altre robbe comestibili e finalmente non si sono vedute le caravane...» UP XLVII, str. 634 i 634/t.

⁶⁾ «...miserabili sudditi a non saper più cosa fare...». UP LI, 275/t. Malo kasnije će se to izraziti još oštrije: «esser quei abitanti (misli se na Herceg-Novu i Risan) ridotti in un'estrema calamità, per non aver più modo di vivere...». Isto, str. 276.

⁷⁾ «...ma da più di due anni va tutto a Ragusa, costretti i mercanti e di questo Borgo e delle Bocche di andar colà a comprarne per negozio...». UP LI, 1002/t.

-turskog konflikta. Ta su kretanja faktički spriječavala dolaženje trgovačkih karavana, »koje su zbog zabrane upotrebe trgovačke luke kriomice silazile i nabavljale sol«. Tako se u Boki osjetila prava oskudica prehrambenih artikala i za osnovnu ishranu.⁶⁾

Od značaja je i da posebno osvjetlimo prilike koje su nastajale kada bi turske vlasti, istina uvijek za kratko, odlučile da dozvole rad Herceg-Novome i Risnu i uputile tamo svog carinskog organa — emina. Arhivskih podataka za to imamo za period s kraja 1712. godine pa sve do objavljivanja negativnog hatišerifa 1713. Tada je u neko malo pogranično mjesto u Sutorini stigao emin Ibrahim-aga. Po terminaciji generalnog providura od 19. X 1712, preko Sutorine je trebalo da prolazi glavni put za Herceg-Novu, a za Risan »uobičajeni putevi.«⁷⁾ Utisak koji se stiče jeste da je stav turskih carinskih predstavnika bio samouvjeren, nepopustljiv i pun zahtjeva, znajući, vjerovatno, da ta misija neće biti dugog vijeka. Istina njemu se odmah u početku, dok se bio smjestio u nekom malom pograničnom selu u Sutorini, desila teška neprilika. Tamo je jedva spasio glavu od napada Gavriela Cupkovića, bivšeg narednika kapetana Paprenice, koji je pod ruskim uticajem sa grupom vojnika dezertirao iz redova mletačke vojske.⁸⁾ Ali i kad je prešao u Herceg-Novu, i pored izvanredne ljubaznosti vanrednog providura, pošto je Mletačka Republika očekivala veoma mnogo od tih promjena u ekonomskim odnosima sa Turcima,⁹⁾ emin se osjećao jačom strankom. On je za bokeljsko tržište postavljao uslove, znajući svakako da u slučaju neuspjeha uvijek ima alternativu dubrovačke luke. Pa kada mu se u svemu nije izašlo u susret, on je čak i bez kurtuaznog obavještenja vanrednom providuru, odmah na početku 1713. demonstrativno odmah napustio Herceg-Novu.¹⁰⁾ Ali ono na čemu je emin naročito insistirao, a vanredni providur je bio voljan da mu djelimično izade ususret, bilo je prikupljanje carina za trgovačke poslove ranije od 1712. god., na osnovu čega bi se mogli ocijeniti globalni prihodi protekle trgovine. Ali u tome

⁶⁾ »...impedirono non solo l'accesso a queste parti dele robbe, che prima per impedimento delle scale usavano furtivamente introdursi da insalarsi per negozio, ma furono causa che si penurio nelle Bocche di ciò eziandio, non già per traffico ma che esisteva necessario per il giornallero sostentamento...«. UP LVII, 262—63.

⁷⁾ UP XXXII, 76.

⁸⁾ »...diversi soldati disertatisi per seguir la voce moscovita...«. UP XXXII, 273/t. Ibrahim-aga je tom prilikom izgubio i neku svoju robu. Inače o prilikama u Boki na početku jačeg širenja ruskog uticaja i dezertiranja iz vojske, vidjeti: Славко Митјушковић, *Догађаји у Црној Гори од појаве Милорадовића до Нуман-пашиног похода (1711—1714)*, Историјски записи 1955/1—2, стр. 195 и др.

⁹⁾ U terminaciji generalnog providura stoji: »goiva credere che habbia a riaprirsi più florido che mai il comertio con li Paesi Ottomani«. UP XXXII, 76.

¹⁰⁾ »Hora senza farmi tener alcun' istanza o avviso si è allontanato da Castel Novo.. siamo certi che non sarà da noi lodato questo modo di partenza...«. UP XXXII, 247.

se nisu složili. Dok mu je u tom cilju vanredni providur omogućavao ubiranje sume od oko 500 dukata,¹¹⁾ emin je tvrdio da nenaplaćeni dug trgovaca prelazi sumu od 1500 reala. Prije odlaska iz Herceg-Novoga, emin je u ćirilskom pismu ljutito priječio tužbom na carigradskog elčiju (balla), jer »ni po jedan način ne more carevo blago poći.«¹²⁾

I sa drugih strana imamo za taj period potvrda o krupnijim trgovačkim poslovima koji možda više otkrivaju potencijalne mogućnosti tog područja. U našem primorju iz 29. VIII 1713. patrolun Matija Petkov iz Prčanja dobija dozvolu da nakrca 40 volova. Isti broj od 40 volova ukrcao je na tartanu i patrolun Stjepan Lukin iz Perasta.¹³⁾

Slične su situacije nastajale i između dva negativna fermama 1728. i 1731. kada se opet pokušalo oko 1730. srediti trgovačke odnose. Tako iz pisma Jeronima Buće od 15. IV 1730. vidimo da je bosanski Ahmed-aga dao nalog o ponovnoj uspostavi trgovačkih veza sa lukama Herceg-Novog i Risna. Ali to isto nije postignuto sa hercegovačkim pašom. Iz pisma možemo zaključiti da je mletačka osveta Dubrovniku bila zamišljena u vidu nagovaranja Crnogoraca da napadaju dubrovački teritorij. Ali ovi na to nijesu pristajali.¹⁴⁾

Slično se ponovilo 1733. god., iako ni ovoga puta nije došao ferman, nego se efikasnim pokazalo dubrovačko mito. O tome nas izvještava hirurg Mihailo Grubaš iz Perasta, koji je početkom 1733. liječio po Bosni i Hercegovini. Po njegovom utisku Turci u stvari žele uspostavljanje trgovačkih veza sa Herceg-Novim i rađe bi tuda trgovati nego preko Dubrovnika.¹⁵⁾ Tamo je, naime, tada prolazio neki izaslanik balla Ema, koji je, navodno, donio vijest o predstojećoj ponovnoj uspostavi trgovačkih veza. Ali istovremeno se tamo nalazio i dragoman (prevodilac) iz Dubrovnika, koji je novcem pokušao da spriječi ferman o slobodnoj trgovini, dodajući da oni inače neće moći isplaćivati svoj uobičajeni harač. Dragoman iz Dubrovnika je još jedanput dolazio sa poklonom od 1000 cekina, poslije čega je koman-

¹¹⁾ «oltre li correnti ha esatto de' diritti pretesi sopra quanto prima della sua venuta e doppo lo stabilimento della quiete al Confine fu trasportato dallo Stato Ottomano in questi territori dai nostri sudditi... nò è cost poeca (!) la summa, trattandosi di passate, incerte e dubbie nei creditori e nella quantità delle merci». UP XXXII, 247. Inače trebinjski kapetan Osman Resulbegović posebno navodi da su trgovali Dobročani, Rišnjani i Novljani. UP XXXII, str. 239—40.

¹²⁾ »poći« u smislu : propasti. UP XXXII, 239—40.

¹³⁾ »per esser estratti per Regno«. UP XXXII, 536/t.

¹⁴⁾ »Per quante diligenze abbia altresì praticate, non trovo disposti li Montenegrini all'amasso per attaccar nuovamente le torre di Ragusa... neppur esser caduto in pensiero a Montenegrini un tale disegno«. UP XLIX, 374/t.

¹⁵⁾ »Turchi bramano che sia istradata la scala di Castel Novo, dove più volentieri, che a Ragusi, mostravano di condur le loro mercanzie«. UP LI, 87.

dant obećao da će i dalje upućivati robu za Dubrovnik, spriječavajući trgovačke veze sa Herceg-Novim.³³⁾

I pred kraj perioda koji ispituje, 1739. god. opet je počela da oživljuje trgovina sa Trebinjem i Banjanima,³⁴⁾ da bi se 3. juna 1740. objavio i proglas o otvaranju luka Herceg-Novog i Risna. U početku se odmah ističe da je to uslijedilo poslije tolikog vremena i kao posljedica državnih intervencija.³⁵⁾ Za svako putovanje predviđale su se putne isprave i novčani залог.

Što se tiče politike carinskih dažbina, cijena soli i sl., ova pitanja nisu u cjelini imala veći značaj pored otvorenih zabrana trgovine, raznih prinuda i samovolje. Pa ipak i o tome treba voditi računa. Naročito su Dubrovčani privlačili hajduke za svoje snabdjevanje stokom, oslobađajući ih od carine. U stvari dok su za stoku nabavljenu u Herceg-Novome i na Grahovu, hajduci još 1693. plaćali izvoznu carinu, za onu koju bi stekli u hajdučkim akcijama na turskoj teritoriji nije se plaćala carina, osim one obavezne hajdučke desetine na sve što je zarobljeno prilikom četovanja.³⁶⁾ To znači da su na ovaj način hajduci bili praktično stimulirani da stoku koju su stekli u hajdučiji vođe u Dubrovnik. Time su se naročito bavili hajduci na službi u vojnoj stanici Carine: Milutin Milinović, Ivan Mirčetin, Vojo Mandić i Simo Ukropina.³⁷⁾ Nemamo veći broj ovakvih sačuvanih primjera, ali nam često sugestivne indicije kazuju jasno put u spomenutom pravcu. I trgovci iz Gacka, koji su inače ranije dolazili u Herceg-Novu, pričali su 1701. o izričnom naredenju da se ide u Dubrovnik, ali su pritom Dubrovčani još i nešto spustili cijenu soli.³⁸⁾

Teškoće oko mletačke soli su se 1700-1701. povećale i stoga što su se još pojavili austrijski brodovi sa solju između Budve i Bara. A sol se za Dubrovnik, Bar i Albaniju još izvozila i iz Trapana i Barlete.

³³⁾ «...con danari per maneggiarsi appresso il bassa di Bosna suddetto, acciò non desse esecuzione al reggio Firmano che comandava di lasciar in libertà li mercanti che scendessero con le loro mercanzie ai lazzaretti di Castel Novo stesso... Parti così il Dragomano di ritorno a Ragusa, la dove cinque giorni retrocesso a Travnich, si presentò al predetto bassa ...il Governo di Ragusa li aveva mandato mille cecchini sul qual regalo promise il comandante che, a esclusione della scala di Castel Novo, lascierebbe continuare l'affluenza del negozio a quella di Ragusa», UP LII, 87/t.

³⁴⁾ UP LVIII, 525/t-526.

³⁵⁾ «...dopo tanto tempo, in forza di pubblici maneggi.» UP LVII, 284.

³⁶⁾ To su izjavili: harambaša Lazo Mirčetin, Komnen Kovačević, Damjan Palikuća i Miladin Jezerović, svi na službi pri vojnoj stanici Carine. Desetinu ubira guverner, a ako je hajduci ne uplate, providur im oduzima od plate. Inače carina za stoku kupljenu u Herceg-Novom je za krupnu stoku 7,5, a za sitnu 1,5 groš. UP X, 590-592.

³⁷⁾ U zvaničnom popisu o carini od 26. V 1693. nalaze se još osim pomenutih, kao izvoznici mesa iz Herceg-Novoga za Carine od 1690-1693. godine: Mitar Nunković iz Carina, braća Milčić, Nikola i Vojin Mandić, Abram Zubac, kap. Sava Anđelić, knez Vuko iz Carina i Drasko Narančić.

³⁸⁾ UP XVIII, 220.

Dakle ne samo da nije bilo nade da će Mletačka Republika, zbog prodora dubrovačkih i austrijskih brodova sa teretima soli, prodavati taj artikal Turcima, nego se i okolno područje, po mišljenju zvaničnog predstavnika mletačkog monopola soli D. Nerija, sve više orjentiralo na nemletačke izvore.⁴⁵⁾

U doba rijetkih formalnih dozvola slobodne trgovine, kao što je to bio ferman iz 1708. godine, kotorske vlasti su preduzimale inicijativu. Iz već spomenutog ćirilskog pisma Alije-bega, gospodara Lemri grada i područja Popova i Trebinja, od 18. XII 1708, vidimo da je k njemu dolazio »gospodičić Vrano Paskalović, vaš mudri dragoman i zakonac« i razgovarao o carini. Uglavili su načelo istih uslova Dubrovnika i Kotora, ili kako tamo stoji »da trgovci od vaše strane i od ostaliye turskiye, koji će dođiti i prolaziti kroz te skale, da više nijesu držani davati za dumruk carev više onoga koji daju trgovci na dubrovačku skalu.«⁴⁶⁾ Ali to je bilo daleko od stvarnosti. U tom periodu slobodne trgovine, još prije fermana iz 1713. god., a prema analizi nadintendanta Burovića iz 1712. god., u carinskim davanjima je postojala puna prevaga turskih i dubrovačkih interesa. Jer za sol koja se izvozi iz Risna i Herceg-Novoga, turski carinski organi traže trećinu soli. Pa ako se to upoređi sa položajem trgovaca u Dubrovniku, bokeljske luke nemaju nikakvih uslova za razvoj, jer dubrovački trgovci nisu obavezni na tu trećinu.⁴⁷⁾

Inače se carinska služba povjeravala četama po brdskim prolazima, pa su se Mleci nadali da će uspjeti da se protiv Dubrovnika izbore za hercegnovski trg. Ali proglaš generalnog providura Moćeniga 1697. konstatuje da na nekim graničnim sektorima, naročito u plemenu Nikšića, sami mletački podanici prolaze preko mletačkih teritorija da bi nabavili vina, soli i ostalih svojih potreština u Dubrovačkoj Republici i Konavlima. Tamo vode svoje karavane sa voskom, kožom i drugim artiklima, uz veliku štetu državne carinske službe. Zato se posebno zadužuju guverneri svih položaja, a naročito Carina, Zubaca i Trebinja, koji se nalaze na glavnom putu, kao i svi harambaše, kneževi i kapetani na granicama, da bilo kome od podanika ne dozvole prelaz na teritorij Dubrovačke Republike. Njih treba prisiliti ili da se povrate, ili da na hercegnovskom trgu nabave soli, vina i ostalih neophodnih stvari. Prijeti se kaznom gubitka slu-

⁴⁵⁾ Isto, 218—219.

⁴⁶⁾ UP XXXV, 370/t.

⁴⁷⁾ «...il terzo de sali, che passa nel loro stato, con una pretesa di eccessiva contribuzione alli nostri mercanti, tanto dell' entrata, come dell' uscita». UP XXXII, 237. Inače Burović je ponekad preduzimao direktnu prepisku i nastupao je otvoreno i oštro, a to je ljutilo kotorskog vanrednog providura. Zato u pismu bosanskom tefterdaru čitamo: «scrivate a dritura a noi, che teniamo la maggior autorità a queste Bocche, poichè il cavalier Burovich non tiene autorità alcuna e niente può deliberare, ma il tutto dipende dal nostro comando». UP XXXII, 243.

žbe onim guvernerima i kapetanima, koji ne bi brižljivo vršili nadzor, a pogotovo ako budu u dogovoru sa trgovcima, A podanici koji bi se upućivali za Dubrovnik, ili na tursku carinu, izgubiće službu i biće teško kažnjeni, bez obzira da li se uhvate na polasku ili na povratku.⁶⁾ Ima i sačuvanih konkretnih primjera o akcijama hvatanja krijumčara, kao npr. slučaj Matije Slavčevića iz Grahova, koji je uhvaćen na Carinama 30. XI 1699. sa voskom i lojem. To je on prekrilo i kamuflirao kupusom.⁷⁾

A da bi carinici bili potaknuti da strogo paze na krijumčare, dijelili su zaradu. Tako vanr. providur upućuje guverneru Markoviću u Carinama preko kurira 63,6 lire, koji novac treba da se podijeli onim vojnicima njegove čete koji su zaplijenili krijumčarsku robu i vosak. Radilo se o jednom pokušaju prebacivanja preko granice onih artikala koji su dekretom generalnog providura bili zabranjeni za izvoz.⁸⁾

Inače se, prema tadašnjem sistemu, carina davala pod zakup. Tako npr. 22. IV 1700, Kuzman Popov, zvan Knežević, iz Zubaca, i Ivan Kijač («Chiaz»), zastavnik kap. Mitra Ačimovića, kao punomoćnici spomenutog kap. Ačimovića i kap. Mitra Magazinovića, nude solidarno 70 srebrnih dukata za zakup carine na krupnu i sitnu stoku, koja ide preko granice. To bez obzira na bilo kakve promjene prilika, uz garanciju njihovih plata, a sa obavezom isplate o idućem Božiću.⁹⁾

IV

Nesigurnost na putevima bila je ozbiljna kočnica u trgovanju. Ona je zapravo jednostavno posljedica iz kvasca dugih ratnih sukoba s kraja XVII i početka XVIII vijeka. Arhivski izvori nam otkrivaju niz pojedinosti na ovom terenu.

a) Napadi na karavane i pojedine trgovce dolazili su sa raznih strana. U prvom redu izvori spominju Crnogorce, i to najčešće iz Dvorsna i Zaliufa. Tako u prvim primjerima s kraja 1700. napadnut je karavan Sladoja Tomaševića i drugova. Radilo se o 27 konja natovarenih voskom. Na udaljenju od oko 4 sata od Herceg-Navosa, i to na dubrovačkoj teritoriji, oko 30 Crnogoraca otelo je 19 (na drugom iskazima 23) konja, a Sladojev sarajevski ortak Marko Đurić koji je vodio karavan, bio je ranien. I vlasti i sam Tomašević reagovali su veoma brzo. Otposlali su odmah oružane liude iz Risna i Perasta da, po mogućnosti, spase otete, dok su raznim četama i odredima na granici upućena pisma o napadu. Vitalni bivši harambaša Sladoje, odmah je o događaju obavijestio komesara za rezgraničenje Grima-

⁶⁾ UP XVII, 971.

⁷⁾ UP XVII, 968—9.

⁸⁾ UP XVII, 972.

⁹⁾ UP XVII, 258.

nja, a sam otkasao na lice mjesta. Tamo je našao rasuti vosak i utvrđio da mu nedostaje 70 oka, i to 20 oka njegova vlasništva, a 50 oka trgovca Rađa iz Trebinja, nastanjena u Sarajevu. Polomljene su jedne bisage i pokradeno sve osim 8 para čizama¹⁾ i 20 para papuča. Povodom ovog slučaja vođena je duga istraga i prepiska, čak se pribjeglo i otimanju crnogorskih žena, u cilju prinudnog dobijanja iskaza. Na kraju je sve to ipak djelimično uspjele, jer je vraćeno 12 konja i privedeno u Bijelu. Osim toga ponovo su se, još sa strožijim naređenjima, postavili panduri na kritičnim mjestima, naročito kod Ubala i Vrbanja, a određivala se i pratnja karavanima. Inače vijesti o nemirima na granici i opasnostima od napada Crnogoraca krajem 1700. su stalne.²⁾

b) I u ćirilskom pismu Alije bega od 18. XII 1708, gospodara četiri grada (Banjvir, Klobuk, Onogošt i Ključ) i drugih »država, palanka, aliti agaluka«, za razbojstvo se okrivljuju Crnogorci. Pismo se završava sa preporukom »nego vi se veoma molim da srčano nastojite da Vaši ljudi unaprijeda s našijema s mirom živu i da zla ne čine.«³⁾

c) Koliko su i same mletačke pandurske čete mogle biti neopuzdane, iako formirane od okolnog domaćeg stanovništva, i u koliko su mjeri one same mogle doprinositi pljačkanju karavana i kočenju razvoja trgovine, kazuje nam ubjedljivo jedan primjer iz 1709—1710. godine.⁴⁾ Slučaj je pouzdan jer ga je iznio sam pandur i očevidac kod Grkavca. Tužbu je podnio Nikola Starović iz Gacka, koji se početkom avgusta 1709. god.⁵⁾ vraćao iz Risna u Gacko sa karavanom soli. Tada su ih napali Crnogorci u blizini Krivečija i opljačkali im 21 konja natovarenih solju iz Risna. Jedan drug mu je ranjen, oduzeto mu je oružje, odijelo i novac u iznosu od 7000 asori. Ponovno iduće godine (izgleda 1710) Starović je u isto doba krećao za Gacko, pa je opet opljačkan od Crnogoraca i nagnan u bjekstvo u blizini Lupoglava. Odvedeno mu je 40 konja sa solju iz monopolskog stovarišta. Tom prilikom je Starović i ranjen. Tu je on izrazio sumnju da je između napadača i pandurske čete Mitra Aćimovića bilo došlo do pismenog dogovora, pa su čak panduri dobili i dio pljačke. To je saznao preko Laze Baltića iz Rudina, koji je odmah saslušan. On je za prvi slučaj otvoreno optužio gubernera pandurske čete Aćimovića da je omogućio pljačku. Za drugi slučaj zna posredno, prema nekim vijestima iz Gacka i Pive. Kada je karavan prošao pored Grkavca

¹⁾ Zanimljivo je da su dvoje pari bili naručeni za komesara Grimanija.
²⁾ UP XIX, 527—669. Važniji momenti su izloženi na stranicama 564/t. 550/t, 554 i 647.

³⁾ UP XXV, 370/t.

⁴⁾ Godina u dokumentu je potpuno oštećena, ali se daje rekonstruirati na osnovu drugih akata, UP XXVI, 1199.

⁵⁾ Vjerovatno 1709, a datum se daje odrediti po tekstu »sollenità di S. Elia alla vecchia« (2. VIII). Isto.

da se spusti u Risan. Aćimović je napisao pismo glavarima Zaljuta i Vukodola i uputio im ga preko dva vojnika, pandura. Nato je sišlo 70 Crnogoraca. U šumi kod Lupoglava sakrili su se 40-torica, a ostali 30 su sa Aćimovićem jeli dvopek i pili vina. Idućeg jutra je još prije zore Aćimović poslao u Risan dvojicu pandura da ispitaju koji će pravac uzeti karavan. Kada je javljeno da su se uputili na Krivošije, Crnogorci su krenuli put Crkvice i tu je izveden napad. Od opljačkanih konja, deset su dobili oni iz Dvrsna, jer su se spojili sa grupom iz Zaljuta i Vukodola. Stijepo Mitrov, zvan Katurić donio je i jednu hačvu vina. Najzad u prisustvu Aćimovića, samog svjedoka i pandura došli su Rišnjani i počeli pregovore o otkupu konja. Ali kako nije moglo doći do pregovora, grupa Crnogoraca je prenoćila i tek sutradan krenula na put. Svjedok smatra da je Aćimovića rukovodilo koristoljublje. Činjenica je da su mu iz Zaljuta i Vukodola uputili 9,5 srebrnih dukata. Novac su mu donijeli panduri Nenad Gaćanin iz Mokrina i Tripko Remetić iz Kamena.

d) U prepisci providurovoj sa Turcima 1712. riječ je o otimanju 300 grla stoke, a zatim 60 goveda trgovcima Jovu Lupeškovu i Simu Kujačiću, pa se tu spominju stanovnici Dvrsna.⁷⁾ Trgovci su stoku gonili u Tursku i prilikom pljačke izgubili svoje oružje, japundžu i ječermu.

e) Krajem juna 1713. opet dolazi do pljačke, pa se tim povodom optužuju oko 50—60 Crnogoraca iz Zaljuta i Dvrsna. Po podacima nadintendanta Ivana Burovića, na Prapratnu («Kunci»), kod Zubaca, poslije puškaranja opljačkani su konji, a djelimično i sir, a neki pastirci su ranjeni. Po iskazu glavara Tople kneza Prodana Magazinovića pok. Vučina, tada je bilo 46 konja sa teretom sira i voćka iz Rudina, Bišća i Gacka. Ta je roba bila upućena većem broju Topliana, a naročito samom Magazinoviću (11 konja natovarenih sirom), Miji Bjelopavlovu, Dragu Jankovu, Vučetić Dubljeviću i Živku Matkoviću. Spašeno je po zemlji nešto malo sira i poneka japundža.⁸⁾ Burović napominje da Zaljućani i Drvšnjani silaze u Risan, Perast i Kotor i da ih treba hapsiti. On naglašava ogromnu opasnost od takvih postupaka tvrdeći da Herceg-Novi sa turskog područja dobija glavne prehrambene artikle, pa kada bi to prestalo, čitav kraj bi se našao u najvećoj oskudici.⁹⁾

Slučaj je bio posebno kompliciran zato što opljačkani konji nisu bili vlasništvo Novljana. U intervenciji trebinjskog Osman-kapetana srećemo podatak o praksi trgovaca iz Herceg-Novoga da pozajmljuju

⁷⁾ Tom se prilikom spominje Vukadin Samardžić i Radule Šaranović. **UP** XXXII, 243 i 243-a.

⁸⁾ **UP** XXX, 736—7.

⁹⁾ «essendo che dall' Ottomano calano a questa parte le maggiori provisioni, e quando queste non cessino, cesserà l'incaminamento a questa scala e chiusi tutti li passi, riduranno il paese nelle maggiori ristrettezze». **UP** XXX, 735.

konje za prevoz robe, uz obaveznu vraćanja.¹⁰¹⁾ Na to je kotorski providur odmah odgovorio, žaleći događaj i naglašavajući da je već intervenisao kod crnogorskih glavarara i naredio hapšenje onih koji silaze u Risan ili neko drugo mletačko naselje. On poziva Osman-kapetana na dalju saradnju, u želji da trgovački putevi i dalje budu sigurni, na obostranu korist.¹⁰²⁾

Inače se među arhivalijama sreću još i druge razmirice sa Dvrsnom i mirenje preko izabranog suda.

f) Dalje je nesigurnost na putevima dolazila i od strane nekoliko običnih razbojnika, koji su prelazili čas na tursko a čas na mletačko područje i profesionalno se bavili pljačkom i prodajom opljačkane robe. Još 1708. nalazimo iskaz trgovca iz Herceg-Novoga Vasilija Vučetina Spadića u kom odbija da je otkupljivao vosak od pograničnih pljačkaša. Znaju se i njihova imena. Tokom 1713. kao vođe se naročito spominju Ilija Kesedžija i Jovan Kurteš.

Kesedžija je u avgustu 1713. dolazio i u oružani sukob sa Jovom, sinom pok. Nikole Kečevića i Popovićem iz Moideža. Niima su pritekli upomoć panduri, pa je bilo ranjenih i mrtvih.¹⁰³⁾ Sličan je napad Kesedžija izveo i sredinom oktobra 1713. godine.¹⁰⁴⁾ Burović je na intervenciju age iz Onogošta, odgovorio da Kesedžija («Ilija-harambaša») nije sa mletačke teritorije i da se stalno protjeruje kada na nju stupi.¹⁰⁵⁾

Kao drugi opasni pljačkaš smatran je Jovan Kurteš. I žena mu je bila protjerana iz hercegnovskog S. Stefana, ali se opet vraćala. O tom pljačkašu najviše saznatemo kada je bio uhvaćen i kada ga Burović naziva Bijelom Kurteš, inače iz Rudina. Zbog njegovog djelovanja bio je navodno «potpuno zatvoren ulaz u Tursku i Dubrovačku Republiku». A postojala je opasnost da se Kurtešu priključe i neki mletački podanici, naročito zbog neplodne 1714. godine.¹⁰⁶⁾ Na vijest o hapšenju pljačkaša pozitivno su reagovale i turske vlasti, tražeći smrtnu kaznu, ili ekstradiciju, kao Bečir-paša hercegovački i Hasan-aga, dizdar Trebinja.¹⁰⁷⁾ Mlečani, međutim, ne samo da to nisu prihvatili, nego su uhvaćenom Kurtešu predložili da sa zastav-

¹⁰¹⁾ «certi suoi mercanti che havevano portar robbe dalle nostre bande dal Stato Ottomano et havevano tolto sotto volto i cavalli nel nostro terren e li havevano detto che li sarà sicuro et andar e tornar e così con loro havevano stabilito, e poi li hano (!) sorpresi gl' infedeli Montenegrini e li hanno preso li cavalli.» UP XXX, 452.

¹⁰²⁾ «si strugge il comercio et è danno degli uni e degli altri sudditi. Cooperate anco voi acciò le strade siano sicure.» UP XXX, 453.

¹⁰³⁾ UP XXXII, 37.

¹⁰⁴⁾ UP XXXII, 37.

¹⁰⁵⁾ UP XXX, 444/t.

¹⁰⁶⁾ «il che indebitatamente succederebbe col beneficio della stagione de boschi, massime per la sterilità dell'anno corrente.» UP XXXI, 673/t.

¹⁰⁷⁾ Isto, str. 667, 672.

nikom Palikućom, i još nekim drugima, ođe sa mletačkom vojskom na Istok. On je i pristao, ali pod uslovom da mu se poredica skloni na mletački teritorij. I sam Burović ga brani, smatrajući da je bitno Kurteša istrgnuti iz ove sredine.¹⁰⁷⁾ Ali za nas je još važniji komentar u vezi teškoća trgovanja sa turskom teritorijom. Burović smatra da su za nastalu situaciju krivi sami Turci i da je u stvari favorizuju više turske vlasti svojim zvaničnim proglasima. Prema tome bespredmetno im je bacanje krivice na pljačkaše.¹⁰⁸⁾

U vezi te odbrane nama poznatog harambaše Kurteša (Prilog I) treba dodati kako su za njega, kada je bio uhapšen, položili jemstvo vrlo istaknuti jemci, vjerovatno njegovi bivši ratni drugovi: Knez Luka Iakšić i Stevan Palikuća iz Trebesina, knez Mitar Adimović, nastanjen u Sasovićima i knez Vujat Petrović, nastanjen u Miočevićima.¹⁰⁹⁾

Kao pljačkaši još se spominju Radoje Mihanović¹¹⁰⁾ iz Krivosija i neki Konavljani.¹¹¹⁾

Tokom rata 1714—18. opet su stvoreni povoljni uslovi za akcije, a Kurteš se ponovno ističe. Glavar sela Kapavice Petar Vrtikapić optužuje harambašu Jovana Kurteša da je 5. X 1717. upao u to selo mletačke teritorije, zapalio jednu kuću i odveo oko 350 komada što sitne ili krupne stoke, u vrijednosti od 7 cekina. Na kraju Vrtikapić duhovito dodaje da se baš u tom opljačkanom dijelu nalazi i ona suma koju su inače stanovnici trebali da dadu državi. Još ranije (1713) je generalni providur izdao zabranu da se nanose štete hercegovačkim selima.¹¹²⁾

Pored toga 1718. dato je naređenje za hanšenje hajduka: Jovana Kurteša, Adima Ponova, Dimitrija Baltića, Marka Perjesa i Mihaila Bozavčevića. Hanšenje je trebalo da sprovede serdar Kuzman Danilović, komandir položaja na Zubcima, a ako to bude izbjegavano prijetilo mu se gubljenjem tog položaja, kao najlakšom sankcijom.¹¹³⁾

Sačuvano je i ćirilsko pismo kneza Miloša Vujićinovića (Voinovića), sa originalnim potpisom, u kom se Kurteš tereti za pljačke u Ljubinju.¹¹⁴⁾

¹⁰⁷⁾ »...snidarlo da queste parti...« isto, 675.

¹⁰⁸⁾ »S'aggravano li Turchi il fatto per l'interrompimento delle scale, e lo adossano a predetti malviventi; questo però non li noto di coloa alcuna, mentre gl' ordini de loro supremi ebbero le stesse con pubblici proclami, come è noto a Vostra Eccellenza«. UP XXXI, 677/l.

¹⁰⁹⁾ UP XXXII, 43/a.

¹¹⁰⁾ UP XXXII, 152.

¹¹¹⁾ Kap. Nikola Kečević (Kecojević) žalil se da su mu Luka i Ivan Taras iz Mrcina preoteli 9 ovnova, koje je trebalo da dobije za naknadu svog potraživanja iz Zubaca. UP XXXI, 495.

¹¹²⁾ Sela koja se navode su: Zvica, Grablje, Kruševice, Zabica, Vođeni, Dubočica, Zrvani, Kanavica, Rankovci i Vulakovići. UP XXXVIII, 99.

¹¹³⁾ UP XXXVIII, 100.

¹¹⁴⁾ UP XXXVIII, 105.

Najzad, tragom konfidenata, Kurteš je 10. XII 1718. uhapšen u svojoj kući u Sv. Stefanu.¹⁰³⁾

Ono što nam je u ovom materijalu od izvjesnog interesa je opis i »metodika« u provođanju pljačke na selu. Glavar Ljubinja, pop Miloš Ivanović, tražeći poslije pljačke Kurteša u Kapavicama punu naknadu štete, opisuje tok događaja. Hajduci bi se smjestili po kućama, tu hranili i sistematski, lagano pljačkali. U stvari, iako žive na turskoj teritoriji, seljaci Kapavica su se bili izjasnili za Mletačku Republiku, pa su od nje dobili i zvanični zaštitni dokument. Ali Kurteš sa družinom¹⁰⁴⁾ je to ismijao, tvrdeći da ih nikakav papir ne može spriječiti u akcijama.¹⁰⁵⁾ Posebno je zanimljivo mletačko zvanično stanovište, izraženo u pismu upućenom Milošu Vujinoviću. Tamo stoji da vlasti, istina, imaju namjeru da pruže i naknadu za opljačkanu stoku iz Kapavica, ali istovremeno ipak ne žele da se to tursko područje sasvim neutralizira. Jer kršćanske porodice, koje su u manjini, mogle bi i da se sklone na mletačko područje Popova. Tako je prava namjera vlasti da se akcije hajduka pojačaju, a nikako da se favorizira to područje na kome većina stanovništva ipak živi i radi na korist Turaka, a samo verbalno i iz koristi izražava svoju odanost Veneciji.¹⁰⁶⁾

Od interesa je i šta kaže sam Jovan Kurteš pok. Milutina iz turskog Ljubomira, a nastanjen u Sv. Stefanu kod Herceg-Novoga.¹⁰⁷⁾ On priznaje razne napade, pa i onaj u Kapavicama, samo smatra to opravdanim zbog navodnog neprijateljskog raspoloženja stanovništva protiv Republike i navodi daleko manji broj odnesene stoke. On dalje tvrdi da je tokom rata postojala samovolja i veliki nered u izdavanjima dozvola za četovanje, pa čak iznosi da nije ni bio običaj da se takve dozvole i traže.¹⁰⁸⁾ Priznaje da ni porez desetine nije platio i navodi svoje drugove.¹⁰⁹⁾

I ovoga puta je hapšenje Kurteševo izazvalo veliki broj ljudi, koji su davali garanciju i predavali zaloge za njegovo puštanje iz zatvora. Tako su serdari Kuzman Danilović i Nikola Kečević doni-

¹⁰³⁾ Isto, 103—104.

¹⁰⁴⁾ Najviše se optužuju za pljačke: Mihailo Bogavčević, harambaša Damjan Budeč, Marko Pariez, Vukašin Vukašević, Nikola Kumribalić (Kolumbarić ?), Jovan Proročić i Stjepan Ninković. UP XXXVIII, 117.

¹⁰⁵⁾ »...loro in onta di tutte quelle pubbliche carti (passaporti e le feddà ridendo han risposto che questo non li deve tenir in freno e che i partitanti non hanno riguardo a carta niuna«. UP XXXVIII, 115/r.

¹⁰⁶⁾ UP XXXVIII, 119/r.

¹⁰⁷⁾ O svojoj profesiji on kaže: »mia professione è di servire il Prencipe con la spada alla mano, e d'andar tal volta con altri aiudici in partita«. UP XXXVIII, 106.

¹⁰⁸⁾ »...non era in costume di venir a prender licenze.« UP XXXVIII, 108 r.

¹⁰⁹⁾ Sa njim su išli harambaša Nikola Kolumbarić »turco fatto christiano« (nastanjen u Cetnici?), Aćim Mandić, nastanjen u Svrčugama, Drakula Bonetić, nastanjen u Mokrinama i Stjepan Dabović iz Kruševica. UP XXXVIII, 108/r.

30 lakata skrletne i 30 lakata zelene tkanine, 29 komada malih lisićjih koža i po dvije kože mlade lisice i jagnjeta. Oni obećavaju da će donijeti još dragocjenih predmeta za naknadu štete.¹¹¹⁾ Tražeći da se Kurteš uz jemstvo pusti iz zatvora, serdari podvlače da će se na taj način lakše doći do hvatanja ostalih hajdučkih učesnika. Sa time se složio i arhimandrit Ljubibratić, kao zastupnik kneza Perševića.¹¹²⁾

V

Najzad i djelovanje po naređenju viših vlasti, ili samovolja građanskih oružanih organa, bilo turskih bilo mletačkih, isto su znatno mogli uticati na razvoj trgovine. Pogotovo često mijenjanje zvaničnih turskih stavova i neslaganja pojedinih izvršnih organa stvarali su krajnje nepovoljnu atmosferu nesigurnosti u trgovanju. Dok su važne formalne zabrane trgovanja sa bokelejskim lukama vojnom se prinudom postiže da trgovci skreću za Dubrovnik, i to se više puta spominje kao oblik legalizovanog nasilja. Tako npr. Ivan Milošević govori kako je 1700. dao novac nekom turskom trgovcu da mu donese voska, ali je ovaj na trebinjskom mostu »bio prisiljen da ide u Dubrovnik«.¹¹³⁾ Trgovac mu se javlja i traži način da mu vosak dostavi. U to doba rijetko ko može da rizikuje da krene za Herceg-Novi. Tako pišu turski trgovački partneri trgovcu Mijatju Simoviću, koji živi na području Herceg-Novog. Slično tome, trgovac i krojač sa područja Herceg-Novoga Milutin Ninković tvrdi da postoje turske straže, koje fizički spriječavaju silazak u Herceg-Novi.¹¹⁴⁾ Sladoje Tomašević početkom 1701. navodi da je došlo do posebne zabrane trgovanja od strane bosanskog paše, a poslije proglašena hercegovačkog paše, stigli su samo dva konja sa voskom i to »po neprohodnim i skrivenim stazama, da ne bi bili uhvaćeni od Turaka«, i poneki pješak sa vrećicom na ramenima. Tomašević je imao više trgovačkih veza sa Turcima i sada mu je zabranjen svaki izvoz, uz negodovanje i štetu čak i samih turskih trgovaca.¹¹⁵⁾

Slično stanje je i sredinom 1714. kada Ivan Buća i Špadić iznose slučaji Nikole Vukova iz Pčepova Polja. On se tokom zime doselio u okolicu Herceg-Novog i, iako po zanatu papučar, bavio se trgovinom. Unajmio je 10 konja, natovario ih solju i sa Špadićem, Lazarom Milinom i Gavrilom Kujačićem (vlasnicima konja) krenuo preko

¹¹¹⁾ Tako se početkom 1718. donijelo u ime Mihalla Bogavčevića 5 lakata zelene i preko 1 lakat crvene tkanine, zatim 31 lakat crvenog, 18 lakata zelenog platna, 1 snop zlata i vještačkog srebra u koncima i 9 lisićjih koža. U ime Stevana Surbata donijeto je još 18 lakata tkanine, isječene u manjim komadima. UP XXXVIII, 120.

¹¹²⁾ Isto.

¹¹³⁾ UP XVIII, 220.

¹¹⁴⁾ UP XVIII, 221.

¹¹⁵⁾ Isto, 219.

Trebinja za Popovo. Njih je poslije Zubaca presrela četa Turaka i oduzela im konje i sol. Na pitanje zašto tako rade odgovorili su »da ih je tako volja i nek idu dodavola«. Burović je znao za ferman iz 1713, ali on ipak revoltirano komentira da je drskost Turaka nepodnosiva, jer ferman jedino zabranjuje izvoz trgovine iz Turske za Herceg-Novu i Risan, ali ne i obrnuto. Tim prije što mletačke vlasti odobravaju izvoz soli, pa čak i do 400 i više konja žitarica. Zato predlaže da se protestira kod novog paše Čuprilića.¹²⁹

Samovoljna tumačenja fermāna i raznovrsna praksa dolazi do izražaja i u jednom pismu Franje Buće iz Risna sa početka 1714. godine. On konstatuje kako je neki transport svinja bio napadnut između Ledenica i Nikšića, uz tvrdnju da je takva trgovina zabranjena,¹³⁰ ali je istovremeno trgovina svake vrste iz Gacka i dalje priticala. Buća zaključuje da se radi o samovolji vojnih vlasti na bazi lične koristi.¹³¹ Ta tzv. »manjarina« i podmićivanje određuje posebnu crtu spomenutoj samovolji vlasti i ona se u dokumentima dosta često sreće, što je uostalom dosada i napominjano. Navedimo još iskaz Ivana Trojana koji poslije 30 godina života u Herceg-Novome. iznosi 1721. god., da je poslijeratna trgovina neznatna i da, pored neprijateljstva okolnog naroda, »turski komandanti traže krupne i česte poklone.«¹³² Stevan Svetloča pok. Vučete iz Herceg-Novoga naročito napada trebinjskog bega Resulbegovića, koji zabranjuje trgovinu sa Herceg-Novim i Risnom ako mu se ne daju »pretjerani pokloni.«¹³³ I nešto kasnije, 1728. godine, prisilio je trebinjski paša Iliju Biełopavlića da sa teretom od 20 konja ikre, dovedenih »preko carskih zemalja«, čak iz Smedereva, umjesto u Herceg-Novu siđe u Dubrovnik.¹³⁴

Nepravilnosti nije bilo samo na turskoj, nego i na mletačkoj strani. U tom smislu nam naročito karakterističan izgleda sadržaj jedne terminacije generalnog providura od 14. IX 1717. godine. Iako se za »skandaloznu zloupotrebu« trgovačkog bavljenja na granici navode razna mjesta, ipak se posebno podvlače Zupci. Tamošnja odgovorna vojna lica još na putu otkupljuju stoku koja stiže »iz stranih zemalja«, a upućena je za Herceg-Novu. Kasnije oni je prodavaju zakupnicima i mesarima po višim cijenama. Kako to ide na štetu

¹²⁹) UP XXXI, 680/t.

¹³⁰) »alcuno non ardischa vender ne condur dal Statto Ottomano (!) in Statto Veneto alcuna sorte di marcanzia, tenendo talle (!) ordine dall Gran Signore.« UP XXXI, 83/t.

¹³¹) »credo questa sia magnaria di ouelli comandanti.« Isto.

¹³²) »commandanti turchi che vogliono esser riconosciuti con grossi e frequentí regali.« UP XXXIX, 355/t.

¹³³) »con esorbitanti regalli (!)«. Isto.

¹³⁴) Biełopavliću je Herceg-Novu udaljen od Smedereva »net dana hoda«. UP XLVII, 272. Još dva trgovca iz Tople 1728. i 1730. trguju sa Beogradom. To su Ivan Petrović »sa nekoliko konja voska« i Josip Bošić Petrović. Oni šalju robu na splitski lazaret, pa vodičem za Veneciju. UP XLVII, 286/t.

stanovništva¹⁴⁹⁾ i vojske generalni providur izrično zabranjuje komandirima graničnih postaja, čete i samim vojnicima da bilo šta smiju otkupljivati ili sklapati bilo kakve druge ugovore. Trgovci se opet obavezuju da ravno prosljeđuju u grad na tržnicu. Sankcije za mletačke službenike su gubljenje službe i novčane globe.

Na kraju da spomenemo i pojavu falsifikovanog novca u Toploj, što je svakako izazvalo još više neprilika na trgovačkom polju.

Iz presude vanrednog providura od 5. V 1719. vidimo da je Jovo Stojanov Košević (Kosević) sistematski ubacivao na ovo tržište krivotvorene cekine u znatnom broju, a veoma lošeg kvaliteta. Bilo je osnova sumnji da ih je i sam izrađivao. Osuda je bila progonstvo sa teritorije Republike, ali je Košević već bio pobjegao. Ako se uhvati trebala mu je biti otkinuta desna ruka, a nakon toga bi se izvršilo vješanje. Denuncijant ili ubica trebalo je da dobije nagradu od 1000 lra. Cijelo lmanje osuđenog bi se konfiskovalo.¹⁵⁰⁾

PRILOG I

POPIS LICA OZNAČENIH KAO HARAMBASE ILI VOJNA LICA

- 1) har. Abramović Grile
- 2) Abramović Komnen
- 3) Abramović Ostoja
- 4) har. Abramović Savo
- 5) kap. Aćimović Mitar
- 6) Antov Đuro iz Krtola ?
- 7) knez Azarijević Duka
- 8) Babović Vicko
- 9) har. Bakočević Panta
- 10) Baltić Dmiatar
- 11) har. Benetić Drakule (nast. u Mokrinama)
- 12) Bogačević Mihailo
- 13) har. Bokanović Miho (iz Sasovića)
- 14) har. Bakonić Miho ?
- 15) har. Bokanić Petko
- 16) har. Brajović Vuko (iz Mojdeža)

¹⁴⁹⁾ „di venderle poscia a più caro prezzo a gl' appaltadori e becheri del presidio, a grave danno e pregiudizio degli abbitanti e delle militie...“ UP XXXVIII, 485.

¹⁵⁰⁾ „alla cupida, ardente brama di protervi e scelerati vantaggi, habbia ardito con infamme (!) et abominevole studio contribuire ogni sua applicatione per rendere infetta questa Provincia di cechini di falsa imprenta, composti d'una pasta abietivissima e velle, somministrandone in non poco (!) numero e con quei patti che dal processo risultano, specialmente a persona nominata in processo contro cui et non senza evidente e forte sospetto di esser egli stato l'auttore ed artefice di compositione così detestabile...“ UP XXXVIII, 513.

- 17) har. Budeč Damjan
 18) har. Buljubaša Luka
 19) Bumpulović Vuko
 20) Burević Duka
 21) har. Carogradan Vučić
 22) Crnić Božo
 23) har. Čurčije....
 24) har. Dabović Jovan (1719)
 25) har. Dabović Stjepan (iz Kruševica)
 26) serdar Danilović Kuzman
 27) har. Draganić Milutin
 28) har. Drašković Jovica iz Risna
 29) Drašković Marko (1727)
 30) kap. Drašković Petar
 31) har. Drljanović Vučur
 32) knez Dubljević Pavo
 33) har. Dubljević Vučeta (iz Tople 1717)
 34) har. Dušić (Đučić ?) Draško
 35) har. Daja Marko
 36) har. Đak Nikola (iz Nikšića)
 37) knez Đurašević Petar
 38) kap. Đurđević Dragiša
 39) har. Đurić Jovan
 40) har. Đuričić Bogdan
 41) har. Đuričić Jovan iz Risna
 42) Tripkov Jovo, zvan Đurišić iz Sasovića, 1722)
 43) har. Đuričić Tripko
 44) knez Fazinović (?) Božo
 45) har. Grozdanić Sova (?)
 46) Grujica Ivan (pok. Miloša — Topla)
 47) har. Grujičić Vuko
 48) har. Ilin Petar
 49) har. Ivanović Vuko
 50) knez Ivanović Vojin
 51) knez Jovanović Duka
 52) knez Jovanović Tomo
 53) serdar Kečević (Kečojević) Nikola
 54) har. Kolumbarić Aleksa
 55) Kolumbarić Miho
 56) har. Kolumbarić Mitar
 57) har. Kolumbarić (Kolumarić, Kumribalić?) Nikola
 58) har. Kolumbarić Sladoje
 59) har. Kosić Vuko iz Mokrina
 60) Kosijer Andrija
 61) har. Kraljević Lazar
 62) har. Kujačić (Kuljačić, Kuljović) Sava, 1705.

- 63) har. Kurteš Jovan
 64) Kvekić Gavriilo, iz Poda
 65) har. Kvekić Jovan, iz Poda
 66) zast. Lazarović Jovo
 67) har. Lučić Boško
 68) har. Lučić Patar iz Sv. Stefana (Sušćepana, 1722)
 69) har. Lučić Tomo, iz Sušćepana
 70) har. Lukov Rade
 71) knez Magazinović Dragutin
 72) har. Magazinović Pavo
 73) knez Magazinović Prodan
 74) har. Mandić Aćim, nast. u Svrčuge
 75) har. Mandić Jovan
 76) har. Mandić Komnen
 77) har. Mandić Periša iz Kruševica, 1686.
 78) knez Marić Marko
 79) har. Marjanović Vojin
 80) Markov Krsto iz Spiča
 81) har. Matković Milija
 82) har. Matković Niko iz Perasta
 83) har. Matov Stjepan, 1719.
 84) Mikić Jovan
 85) Miloš Novak
 86) zast. Milošević Nikola
 87) knez Milošević Sava
 88) Milutinov Petko
 89) Mišitić Jovan iz Risna
 90) Mitovirović Petar iz Herceg-Novog, I 1689.
 91) Mršić Marko iz Lastve (iznad Zelenike)
 92) har. Mustur Tomo
 93) har. Nikolić Bajo
 94) har. (Nikolić) Bajov Mitar
 95) har. Ninković Stevan
 96) har. Obradović Vuko
 97) har. Otašević Sladoje
 98) har. Ozdrinić Vučić, iz Kazimira
 99) har. Ožegović Božo iz Kuta. 1722.
 100) har. Ožegović Jovan
 101) har. Ožegović Pavle iz Kuta
 102) har. Palikuća Aleksa
 103) har. Palikuća Draško
 104) har. Palikuća Damjan
 105) Paprenica Andrija
 106) har. Paprenica Vuko
 107) har. Pariez Marko
 108) kap. Povković Draško
 109) Pavović Pavo, ubijen 1687.

- 110) kap. Pašić Duka
 111) knez Peršević (?) Ivan
 112) knez Peršević Vojin
 113) har. Petkov Niko
 114) har. Petković Vučur
 115) knez Petrović Vujat
 116) har. Pisač Sava
 117) har. Popović Aćim
 118) har. Popov Jovan
 119) Popovičić Stevan
 120) har. Proročić Jovan iz Prijedora
 121) har. Radojev Stanko
 122) har. Radović Aleksa
 123) har. Radović Pero iz Kamena
 124) Riđan Miho
 125) har. Sabličić Draško iz Ratiševine, 1722.
 126) Savov Aleksa
 127) har. Savović (Sabović ?) Radojica
 128) har. Sekulović Vučin (1719)
 129) har. Sikimić Jovo
 130) kap. Sikimić Simo (sin)
 131) vojv. Sikimić Vuko
 132) har. Skarame(n)ta Radule
 133) knez Slavojević Milutin
 134) Stjepčev Marko
 135) Stjepčev Petar
 136) nared. Stojanović Petar
 137) har. Stojko Đuro iz Tople
 138) har. Šare Pero iz Ubala
 139) har. Šerebet (Šeremet) Vučin
 140) Špadić Petar iz Tople
 141) har. Stjepanov Sava
 142) har. Tomašević Sladoje
 143) har. Tomov Komnen
 144) kap. Ugurlić (Ogurlić) Đuro
 145) Vidaković Stevan
 146) knez Vitković Šimun
 147) poruč. Vasilj Vučetin
 148) har. Vujadinov Laza
 149) har. Vojnović (Vujinović) Miloš
 150) knez Vujinović Jovan
 151) zast. Vidić Vučić
 152) har. Vukajlović Vukašin
 153) har. Vukov Miho
 154) Vuković Milutin
 155) har. Vukov Niko iz Jošica, 1687.
 156) har. Vukov Stevan

- 157) knez Vukov Todor
 158) Vulović Janko iz Ridana
 159) har. Zloković Nikola, 1717.
 160) knez Zubac Ivan
 161) zast. Zubac Milan
 162) zast. Zupković Gavriilo, iz Kazimira, 1722.
 163) kap. Zarković Mitar
 164) Živković Stevan, Topla
 165) har. — — — Novak
 166) har. — — — Sekule
 167) har. — — — Stanoje iz Prčanja

PRILOG II

TVANIČNE DOZVOLE MLETAČKIH VLASTI ZA ODLAŽENJE NA TURSKI TERITORIJU U CILJU TRGOVANJA

- 1) Abram AČIMOVIĆ, kapetan, ali nije više aktivan («riformato»), sa Pavlom RADOJČIĆEM iz Kazimira, za Drobnojake, 9. VI 1735. (UP LIII, 1076).
- 2) kap. Mitar AČIMOVIĆ, za Tursku, 28. V 1705, UP XXIII, 1059.
- 3) Isti, za Tursku, 3. X 1706, UP XXIII, 1048/t.
- 4) Mitar AČIMOVIĆ, sa Stjepanom i Ljubom Bjelovom, za Tursku 21. V 1735, UP LIII, bez broja.
- 5) Laketa AZARIJEVIĆ, za Tursku, 31. V 1705, UP XXIII, 1059.
- 6) Isti, sa drugom 7. IX 1710, UP XXVIII, 2/t.
- 7) Mitar BERONJIĆ sa tri druga, za Tursku, 16. XI 1706, UP XXIII 1050.
- 8) Ilija BJELOPAVLIC, sa drugom, 2. V 1705, UP XXIII 1058.
- 9) Stanoje ČERANIĆ, sa drugom, 15. X 1706, UP XXIII 1049/t.
- 10) Petar ČURADINI (?) i Đuran LAKMIĆ (?), 5. X 1710, UP XXVIII, 3.
- 11) Jovan DABOVIĆ, za Gacko, 19. VII 1724, UP XLI, 782/t.
- 12) Alojzije DANILOVIĆ sa Lazarom Vukom, 5. IX 1734, UP LIII, 658.
- 13) Krsto DAVIDOVIĆ, 23. VII 1706. UP XXIII, 1074.
- 14) Jakša DUBLJEVIĆ, 16. V. 1711, UP XXVIII, 6/t.
- 15) Isti, iz Tople za Rudine, 21. VIII 1729, UP XLVIII, 643/t.
- 16) Isti, za Rudine, 27. X 1729, UP XLVIII, 649/t.
- 17) Vučeta DUBLJEVIĆ, i Simo STJEPČEVIĆ, 6. V 1719, UP XXXVIII, 536/t.

- 18) Kaluđer Đordije iz Savine sa dva druga, 6. X 1710, UP XXVIII, 3.
- 19) Tripo ĐURIČIĆ, 14. XI 1706, UP XXIII, 1050.
- 20) Isti, 23. VII 1710, UP XXVIII, 1/t.
- 21) Tripo i Pavo ĐURIČIĆ, i Draško JOVANOVIĆ, 2. XI 1710, UP XXVIII, 4.
- 22) Jovan GOJKOVIĆ i Jovan ILIN iz Kuta za Gacko i Rudine 1711, UP XXVIII, 7.
- 23) Mitar ILJAŠIĆ (?), Tomo RAJKOVIĆ i Jovan LAZAROVIĆ, 1710, UP XXVIII, 3.
- 24) Mitar JAKŠIĆ, za Trebinje i Gacko, 1706, XXIII, 1048.
- 25) Drago JANKOV i Gavrilo MILUTINOV u cilju dogovora, preporučuje se komandantima, a posebno begu Trebinja, 1719, UP XXXVIII, 536.
- 26) Drago JANKOVIĆ iz Tople za Trebinje, sa drugom, 1728, UP XLVI, 530/t.
- 27) Drago JANKOV, Jakša DUBLJEVIĆ iz Tople, Šimun LAKETIĆ iz Poda i Nikola KOSIĆ iz Mokrina, za Gacko, 1728, UP XLVI, 536/t.
- 29) Vačina (?) JANKOV, 1711, UP XXVIII, 6/t.
- 30) Rajo JOVANOV iz Tople, 21. V 1719, UP XXXVIII, 537.
- 31) Vuko KEČEVIĆ (Kecojević), 1705, UP XXIII, 1058/t.
- 32) Isti, za Trebinje i okolinu, UP XXIII, 1061/t.
- 33) Filip KEČEVIĆ i Simo SABLJIČIĆ iz Ratiševine za Sarajevo, 1730, UP XLVIII 667/t.
- 34) Vuko KOČIĆ i Vujica RADANOV, 1710, UP XXVIII, 3.
- 35) Niko KOSIĆ za Gacko i Rudine, 1711, UP XXVIII, 7/t.
- 36) Nikola KOSIĆ, Đuro MATKOVIĆ i Nikola PAŠKOV za Gacko, 1723, UP XLI, 369.
- 37) Gavrilo KVEKIĆ, za Gacko, 1724, UP XLI, 780.
- 38) Simeon LAKETIN iz Tople za Trebinje, 1728, UP XLVI, 528.
- 39) Laketa KREŠEV, 1706, XXIII, 1048.
- 40) Simo KUJAČIĆ, 1706, UP XXIII, 1041/t.
- 41) Simo LAKETIN iz Poda, sa drugom, 1723, UP XLI, 369/t.
- 42) Jovan LAZAROV, sa drugom, 1714, UP XXXV, 524.
- 43) Jovo LAZAROVIĆ i Toman GOJKOVIĆ kupili su 90 govedi i nešto sitne stoke u Zupcima od »hajduka sa turske teritorije«, 1719 (?) UP XXXVIII, 625.
- 44) Juro LUPESKOV zvan Mustafagić pok. Mustafa iz Trebinja, drži trgovinu u zajednici sa Francescom Zanchi, 1704, UP XXII, 152.
- 45) Knez Prodan MAGAZINOVIĆ i Ilija CVLJETOVIĆ, 1706, UP XXIII, 1049/t.

- 46) Prodan MAGAZINOVIC i drugovi (Negomer, Zanković (?)) 1706, UP XXIII, 1042/t.
- 47) Kaluđer Simeon MARKOVIĆ iz Savine sa drugom za Nikšić, 1729, UP XLVIII, 679.
- 48) Staniša, Milutin i Đuro MILIN, 1710, UP XXVIII, 3.
- 49) Petar MILIN za Gacko, 1710, UP XXVIII, 1.
- 50) Jovan MILUTINOVIC, Sladoje TOMASEVIC, UP XXIII, 1042.
- 51) Sime MILUTINOVIC s adrugom, 1714, UP XXXV, 524.
- 52) ... MIRKOVIĆ, 1710, UP XXVIII 2/t.
- 53) Cvjetko MIRKOVIĆ, 1734, LIII, 403.
- 54) Petar MIRKOVIĆ, 1706, sa drugom, UP XXIII, 1049/t.
- 55) Isti, 1711, sa drugom, 1711, UP XXVIII. 7/t.
- 56) Četko MIRKOVIĆ iz Tople, da naplati dugove od trgovaca iz Trebinja. 1725, UP XLI, 817/t.
- 57) Nikola NIKIĆEVIĆ sa drugom za Trebinje, 1705, UP XXIII, 1061
- 58) Knez Nikola NIKIĆEVIĆ i Stojan NIKOLIN, za Trebinje, 1710, UP XXVIII, 1/t.
- 59) Jovo NIKOVIĆ, 1710, UP XXVIII, 1/t.
- 60) Knez Draško PAJKOVIĆ i Slavijo JANEKOVIĆ, za Gacko, Rudine i Nevesinje, 1711, UP XXVIII, 7/t.
- 61) Vujadin PAVKOVIĆ, 1705, sa 3 druga, UP XXIII, 1059.
- 62) Knez Jovan PERSEVIĆ, da preveze trgovačku robu iz Trebinja u Herceg-Novi, »za potrebe ovog grada«. Zabranjuje se hajducima da ga ometaju, 1718, UP XXXVIII, 526.
- 63) Milija PERUSKOVIĆ sa 2 druga, 1706, UP XXIII, 1046.
- 64) Vučić PETKOV, sa drugom, 1706, UP XXIII, 1047/t.
- 65) Knez Vujat PETKOVIĆ, Jovan ZUBAC, i Laketa AZARIJEVIĆ, 1711, UP XXVIII, 6/t.
- 66) Vujat PETKOVIĆ i knez Laketa AZARIJEVIĆ za Gacko i Rudine, 1711, UP XXVIII, 7/t.
- 67) Bogić PETROVIĆ i Vojin BOGIĆ za Beograd, 1729, UP XLVIII, 643.
- 68) Jovan PETROVIĆ za Trebinje, 1729, UP XLVIII, 648/t.
- 69) Petar POMISOLO (?) i Jovan PETKOV, 1710, UP XXVIII, 3.
- 70) Vuko POPOVIĆ, 1705, UP XXIII, 1059.
- 71) Andrija RADMILOVIĆ, 1705, UP XXIII, 1059/t.
- 72) Zastavnik Sava RADMILOVIĆ 1706, sa dva druga, UP XXIII, 1049/t.
- 73) Jakov Prodanov RADUTOVIĆ iz Tople i Boško SAROV iz Brajkovine, za Trebinje, 1729, UP XLVIII, 650/t.

- 74) Draško RAKOVIĆ i Stijepo, njegov drug iz Herceg-Novoga, 1710, UP XXVIII, 2/t.
- 75) Nikola RATKOVIĆ, 1706, UP XXIII, 1046/t.
- 76) Milutin ROSIĆ, sa 4 druga, 1706, UP XXIII, 1046.
- 77) Episkop SAVATLJE, sa 4 druga, 1707, UP XXIII, 1054.
- 78) Kaluder STEFAN, za Gacko, UP XXIII, 1059, 1705.
- 79) Pop Jovan SARCEVIĆ, Ilija JOVOV i Đuro ILIN, 1719, UP XXXIII, 536/t.
- 80) Petar SUNDRAK, sa drugom, 1719, UP XXXVIII, 536/t.
- 81) Petar SUNDRAKOVIC iz Tople, 1724, UP XLI, 780/t.
- 82) Simo ŠISUN i drug za Trebinje i Rudine, 1710, UP XXVIII, 4.
- 83) Petar ŠPADIĆ, 1706, UP XXIII, 1048/t.
- 84) Petar VIOVIĆ zvan ŠPADIĆ i Petar LUČIĆ, za Trebinje, 1710, UP XXVIII, 1.
- 85) Simo TERZIĆ, 1710, UP XXVIII, 3.
- 86) Petar TERZIĆ, za Gacko i Rudine, 1711, UP XXVIII, 7/t.
- 87) Simo TERZIĆ sa dva druga za Rudine, 1711, UP XXVIII, 7/t.
- 88) Petko TERDIĆ (?), 1710, UP XXVIII, 3.
- 89) Šišun TOMASEVIĆ, 1711, UP XXVIII, 6/t.
- 90) Knez Simo VITKOVIĆ i zastavnik Joka ZUBAC, za Gacko, 1710, UP XXVIII, 1.
- 91) Vujčić VIDIĆ, sa drugom 1710, UP XXVIII, 3.
- 92) Aćim UGURLIĆ sa 4 druga za Rudine, 1723, UP XLI, 368.
- 93) Jovan VLADOJEVIĆ i Jovan SAVOV, 1710, UP XXVIII, 3.
- 94) Matija VLAISEVIĆ (?) iz Herceg-Novoga, za Gacko, 1728, UP XLVI, 538.
- 95) Matija PAVLOVIĆ zvan VLAISALIĆ i Vujin BOGIĆ, preporučuju se turskim komandantima da ih ne ometaju, obećavajući pun reciproitet. Na povratku su dužni da se obrate sanitarnim organima, 1733, UP LIII, 161.
- 96) Braća VUJINOVIĆ trguju stokom i sa turskom teritorijom, 1726, UP XLIII, 487.
- 97) Stijepo VUJOVIĆ, 1706, UP XXIII, 1046/t.
- 98) Petar VUJOVIĆ i Vuko MILINKOVIĆ, za Trebinje i Popovo, UP XXVIII, 4.
- 99) Simo VUKOVIĆ, 1710, UP XXVIII, 1/t.
- 100) Knez Mitar ZUBAC, 1710, UP XXVIII, 3.
- 101) Jovan ŽARKOV iz Poda i Vučina JANKOV iz Tople, za Rudine i Trebinje, 1723, UP XLI, str. 369/1.
- 102) Jovan ŽARKOVIĆ, sa drugom iz Herceg-Novog, 1725, UP XLI, 806.
- 103) Jovan ZIVKOVIĆ iz Tople uputio je Milutina BABIĆA da mu nabavi soli iz Gacka, odakle je on sam. Napao ga je Vuko Koprivica iz Grahova. UP XX 830, 1700. godine.

PRILOG III

POPIS DOZVOLA ZA HAJDUČKE AKCIJE TOKOM RATA 1714—1718. GODINE

- 1) Andrija PAPRENICA i Aleksa SAVOV, za Hercegovinu 20. XII 1714. sa 5 drugova, UP XXXV, 526.
- 2) Stefan POPOVIČIĆ, za Banjane, 23. XII 1714, sa 5 drugova, UP XXXV, 526.
- 3) Draško POPOVIĆ iz Poča, za tursko područje, sa 5 drugova. 3. X 1715, uz zabranu nanošenja štete Turcima, UP XXXV, 521.
- 4) Novak MILOŠ, doseljen iz Korjenića, nastanjen u Kruševicama, za Rudine, ukupno 10 drugova, 8. XI 1715, UP XXXV, 521.
- 5) Tomo LUČIĆ iz Sv. Stefana, za Trebinje, 8. XI 1715, ukupno 6 drugova, UP XXX, 521/t.
- 6) Harambaša Jovica DRAŠKOVIĆ iz Risna, za Rudine, ukupno 9 drugova, 24. XI 1715, UP XXXV, 521/t.
- 7) Harambaša Vučić CAROGRADAN iz Risna, za Rudine, 24. XI 1715, ukupno 6 drugova, UP XXXV, 521/t.
- 8) Petar ŠPADIĆ iz Tople, za Popovo, 26. XI 1715, ukupno 20 drugova, UP XXXV, 521/t.
- 9) Komnen MANDIĆ iz Mokrina za «tursku državu», 28. XI 1715, ukupno 15 drugova, UP XXXV, 522.
- 10) Marko MRŠIĆ iz Lastve, za tursko područje, 4. XII 1715, ukupno 7 drugova, UP XXXV, 522.
- 11) Knez Petar STJEPČIĆ iz Kamena, za tursko područje, 13. V 1716, UP XXXV, 522.
- 12) Marko PARIŠ iz Trebinja, za tursko područje, 19. V 1716, ukupno 20 drugova, UP XXXV, 522.
- 13) Marko MARIĆ za Gacko, ukupno 6 drugova, 28. V. 1716, UP XXXV, 522/t.
- 14) Tripko ĐURIČIĆ, za tursko područje, 8 drugova, 28. V 1716, UP XXXV, 522/t.
- 15) Knez serdar Miloš VOJNOVIĆ, za tursko područje, sa 100 drugova, UP XXXV, 522/t.
- 16) Knez Marko MARIĆ, za Gacko, ukupno 6 drugova, 23. VI 1716, UP XXXV, 522/t.
- 17) Harambaša Tripko ĐURIČIĆ, ukupno 8 drugova, za tursko područje, 8. VII 1716, UP XXXV, 522/t.
- 18) Knez Marko MARIĆ, za Gacko, ukupno 10 drugova, 11 VII 1716, UP XXXV, 522/t.

- 19) Knez Vojin PERŠEVIĆ, za Trebinje, ukupno 15 drugova, 18. VII 1716, UP XXXV, 523.
- 20) Petar STJEPČIĆ, za Rudine, ukupno 10 drugova, 30. VII 1716, UP XXXV, 523.
- 21) Knez Vojin IVANOVIĆ, za Carine, ukupno 16 drugova, 12. VII 1716, UP XXXV, 523.
- 22) Knez Dragutin MAGAZINOVIC, ukupno 16 drugova, za Carine, 12. VIII 1716, UP XXXV, 523.
- 23) Marko MARIĆ, za tursko područje, ukupno 8 drugova, sa napomenom da smije »nanositi štete ili smetnje« samo turskim podanicima, 28. V 1717, UP XXXVI, 191.
- 24) Jovan KURTEŠ, za tursko područje, ukupno 100 drugova, 21 VII 1717, UP XXXVI, 193.
- 25) Panta BAKOČEVIĆ, harambaša, za tursku teritoriju, ukupno 130 hajduka, 22. XII 1717, UP XXXVIII, 524.
- 26) U Risan je 27. XII 1717, upućeno 8 dozvola za četovanje, bez oznake imena, UP XXXVIII, 524/t.
- 27) Harambaša Lazo VUJADINOV, ukupno 12 drugova, 29. XII 1717, Up XXXVIII, 524/t.
- 28) Nadintendantu BUROVIĆU upućeno je u Herceg-Novu 8 dozvola za četovanje, bez oznake imena, 4. II 1718, UP XXXVIII, 524/t.
- 29) Aćim POPOV, iz Herceg-Novoga, ukupno sa 30 drugova, za Hercegovinu, 8. II 1718, UP XXXVIII, 526.
- 30) Jovan KURTEŠ, ukupno 40 drugova, 12. II 1718, UP XXXVIII, 526/t.
- 31) Jovo PROROČIĆ iz Prijedora, ukupno 12 drugova, 13. II 1718, UP XXXVIII, 526/t.
- 32) Kapetan Petar DRAŠKOVIĆ, ukupno 25 drugova, 21. II 1718, UP XXXVIII, 527.
- 33) Harambaša Panta BAKOČEVIĆ, Tripko ĐURIČIĆ i Jovan DABOVIĆ, za Nevesinje, da se tamo spoje sa 100 hajduka harambaše KURTEŠA, 27. III 1718, UP XXXVIII, 528.
- 34) Harambaša NOVAK sa 5 — 6 hajduka, 2. IV 1718. UP XXXVIII, 528.
- 35) Harambaša BAKOČEVIĆ za 30 hajduka, 12. IV 1718, UP XXXVIII, 528/t.
- 36) Više puta je slat u Risan i Herceg-Novu veći broj dozvola za četovanje, ali bez naznake imena.
- 37) Aćim MANDIĆ sa 10 drugova, 28. V 1718, UP XXXVIII, 528/t.

Résumé

LES SUPPLÉMENTS DES PROBLÈMES DU COMMERCE CONTINENTAL APRÈS LA PRISE DE HERCEG-NOVI EN 1687

Miloš MILOSEVIC

Avant d'abord examiné le commerce maritime de Herceg-Novl et de ses environs après l'expulsion des Turcs, dans ce texte l'auteur étudie le commerce continental de cette même région à la même époque. En faisant dans les deux études une comparaison et analyse des permis de voyages pour les commerçants et d'autres cas exceptionnels, il remarque qu'il y a un nombre considérable de même personnes qui apparaissent comme marins, commerçants sur le continent et les haidouques immigrés. Il est aussi sûr que, si les sources étaient plus épuisables, les trois facteurs de temps seraient encore mieux identifiés: vie de haidouques (sorte de brigands), commerce continental et commerce maritime. Car c'était en fait le moment historique où tout menait à la formation de la zone unitaire économique pour exportation et importation. D'une même grande action des immigrés, qui connaissaient l'arrière pays au moins éloigné comme leur pays natal, la côte comme la région où ils avaient fait la guerre et qu'ils avaient habitée, ils avaient des conditions réelles pour bien unir le grand territoire de gravitation de l'arrière pays de Herceg-Novl avec le nord-ouest des Bouches de Kotor. D'autant plus qu'avant aussi ils faisaient du commerce en faisant la guerre aussi bien qu'ils avaient commencé de naviguer lors du brigandage.

Mais comme cela ne s'est pas produit, l'auteur cite les facteurs qui ont empêché ce procès. C'était en premier lieu l'orientation militaire de la République de Venise qui est restée présente même après la libération de la ville, mais qui a surtout gagné des forces dans la nouvelle guerre contre les Turcs (1714-1718). Ensuite l'influence politique de Raguse se faisait bien sentir en favorisant le commerce et les douanes. Enfin il y avait de grandes difficultés pour le commerce à cause du manque de sécurité en raison des brigands et du fait des caprices des organes officiels des frontières aussi bien turcs que vénitiens.

A part une quantité de nouveaux détails puisés dans les Archives historique de Kotor concernant les questions traitées, l'auteur ajoute une liste de 167 personnes indiquées dans les documents comme chefs des haidouques ou comme militaires.

Parmi les pièces jointes on trouve les autorisations officielles des autorités vénitiennes pour pouvoir aller sur le territoire turc afin de faire du commerce et la liste des autorisations pour les actions de haidouques au cours de la guerre de 1714 à 1718.

БОКЕЉСКИ УСТАНАК 1869/70. ГОДИНЕ (Поводом стогодишњице)

Када славимо стогодишњицу бокелског устанка из 1869/70. године, ми се са дивљењем сећамо, у првом реду, наших бокелских сељака који су се голоруки дигли и борили против Аустрије да би сачували своја права. Против Аустрије они су дизали 3 устанка: 1848, 1869. и 1882. године.¹⁾ Свакако, устанак из 1869/70. био је најјачи, а по свом успеху и одјеку у југословенским крајевима и у европској јавности, најпознатији. Било је много узрока који су изазвали ове устанке, али, у суштини, главни узрок био је мржња против Аустрије коју је Бечки конгрес (1814/15) наметнуо Боки и Бокелјима против народне воље. Зато, у народу, аустријски режим сматрао се као силом наметнут и туђ. Да би се схватило психичко стање које је покрећало наше људе на оружане устанке, потребно је да се укратко осврнемо на недавну прошлост.

Почетком XIX века десила су се крупна политичка збивања у нашој Боки. Она су наметнула битне промене у животу Боке и изменила стара схватања наших људи. То су биле нове идеје француске револуције, Наполеонови ратови и ликвидација Млетачке Републике која је суверено владала овим крајевима преко 350 година. У релативно кратком периоду од 17 година, тј. од пада Млетачке Републике до Бечког конгреса (1797-1814/15), Бока је променила 5 политичких управа које су биле потпуно опречне једна другој.

После Наполеонових победа у Италији, Наполеон је ликвидирао обнемоглу Млетачку Републику и по кампоформиском миру (1797) он је поделио њезине поседе. Далмација и Бока до-

¹⁾ Hugo von Czeschka — Die Aufstände in Süddalmatien in den Jahren 1869/70 und 1881/82. Heft IX — Wien, 1912.

Ђуро Суботић — Bokeljski ustanci 1869. i 1882. — Нова Европа — књ. XXVII, Загреб, 1934.

Аустрији. Тако је настала прва аустријска окупација Боке. Аустрија је увела крути војнички и бирократски режим, надржала најгоре млетачке забране и задржала италијански језик као званични. Српски језик био је потиснут свугде. Разуме се такав режим изазвао је снажно народно негодовање па чак и познату грбальску буну из 1802. године. Мало касније, после Наполеонове победе код Аустерлица (Austerlitz) и мира у Братислави (1805) Аустрија је била приморана да уступи Боку и Далмацију Французима. Русија није признавала тај мировни уговор и зато је руски адмирал Димитрије Сењавин, на позив многих Бокеља, тловно својом флотом у Боку, крајем фебруара 1806. године. Природно је да су Бокељи одушевљено поздравили долазак Руса из чисте словенске љубави, а то најбоље сведоче осећања Митрополита Петра I, који је као духовни старешина Бокеља поздравио у манастиру Савини руске и бокељске представнике овим речима:

„...Ваша се жеља испунила храбри Славјани. Ви видите по сриједи нас давно очекивану вами по роду, вјери, храбрости и слави браћу вашу. Благословени монарх руски прима вас у число дјете своје. О, да буде благословена промисао Господа, да буде вама у памети овај радосни дан...”

Бока је остала под руском управом 17 месеци, од фебруара 1806. до августа 1807. У том периоду укинута су све аустријске забране, српски језик завладао је свуда, управу су преузели угледни домаћи људи и Бокељи су самостално управљали својим ужим завичајем — под руским протекторатом. Наш народни и словенски дух, који је Венеција дуго и лукаво умртвљавала, био је тада нагло оживио и снажно је букнуо у излицима словенских осећања и солидарности. То је била најбоља управа коју је Бока до тада имала.

После Наполеонове победе код Фридланда (Friedland) и миром у Тилзиту (Tilsit) (1807), било је одлучено да се Бока уступи Французима. Дошли су нови француски окупатори који су одмах завели присилну регрутацију бокељских помораца и разне реквизиције. Те су мере изазвале опште негодовање и отворену буну у Папштровићима коју су Французи силом угушили.

После Наполеонове пропасти у Русији, удружени Бокељи и Црногорци протерали су Французе из Боке. Митрополит Петар I образовао је заједничку владу од 9 Бокеља и 9 Црногораца која је прогласила уједињење Боке и Црне Горе (1813). Ова заједничка влада упутила је свога изасланика Александру I и тражила је његов протекторат. Међутим, Бечки конгрес одлучио је да се Бока уступи Аустрији. Тако је почела друга аустријска окупација (1814) која је трајала све до свршетка I светског рата (1918).

Дакле, у овом бурном и несталном периоду од 17 година, при промени разних и опречних режима, битно се променио политички менталитет наших предака који су били сити туђих господара. Наши поморци, који су увек били носиоци либералних идеја, тада су, занесени руском сарадњом и словенском солидарношћу, стварали и ширили нова схватања о судбини Бокеља. Национална искра која је у овом периоду букнула, нарочито после Карађорђевог устанка, неће се више гасити него ће пламсати све јаче до коначног уједињења свих јужних Словена. Према томе, аустријски режим који је опет увео италијански језик као службени за све јавне послове, који је довео туђе, надмене и неприступачне чиновнике, а који су се понашали као у некој освојеној колонији, вређао је мушки понос наших помораца и старих Бокеља који су волели слободу и били надахнути либералним идејама. Они се нису могли мирити са новим окупатором и његовом управом.

Да би се боље схватио политички положај Далмације у бившој Аустро-Угарској монархији, треба имати на уму да је бечки двор политички и административно прикључио Боку Далмацији. Далмација је била проглашена „краљевином“ и уведена у састав хабсбуршке круне; Задар је био проглашен главним градом Далмације и њоме је из Задра управљао генерални гуверниер који је био постављен из Беча и директно одговоран Бечу. Административно и политички, Далмација није имала никакве везе са Хрватском, која је опет по свом уређењу, припадала мађарској круни св. Стевана и била потчињена Будимпешти.

Свакако, када се говори о Боки треба је увек сагледати у њезиној читавој територијалној целини. То је нарочито потребно данас када неки писци — махом новинари — који не познају довољно прошлост Боке, ограничавају се само на опис њезиног унутрашњег залива. За њих је Бока само ужи бокељски залив! Такав опис је погрешан. Бока обухвата читаво територијално подручје од херцеговске до паштровске општине, или како се то од најстаријих времена у народу укоренило: „од Дебелог бријера до паштровског куфина“. Такву територијалну целину прихватили су сви Бокељи и читаву ту област сматрали су и сматрају данас својим завичајем. Уосталом, такав је класичан опис Боке који су дали Вук и Љубиша, па и остали наши писци који су познавали Боку као Његош, Матавуљ, краљ Никола, Шантић, Накићеновић и други.

Треба имати у виду и посебне прилике које су онда владале у Боки, а које су биле условљене географским положајем појединих места. Наши мали градови Херцег-Нови, Тиват, Пераст, Рисан, Котор и Будва, били су средиште власти, жандармерије и малих аустријских гарнизона, па према томе у немогућности

да активно с пушком у руци учествују у устанку; тако исто и мала приобална места чији су мештани били махом поморци и већином отсутни на мору. Сасвим друге прилике владале су у крајевима који су били удаљени од мора. То су била наша бокелска села. Услед слабих путева сељаци су ретко долазили у град, живели су посебним патријархалним животом и окупљали се приликом црквених и народних свечаности око домаћег гуслара који им је певао о старој слави Немањића, о јунаштву Милоша и Марка, старог Вујадина и Пивљанина Баја. То им је онда била једина душевна разонода. Паштровићи и Грбљани имали су своје самоуправе које су поштовали и Млечки па су водили своје домаће послове и судили својим људима по обичајном праву и „староставницама“ тј. статутима који су имали своје правне корене у Душановом законнику. Иако им је Аустрија укинула самоуправу ове су општине још увек живе „по старом адету и обичају“. Најудаљенији крајеви били су тзв. „три комуна“ Побори, Брајићи и Маини који леже у брдовитом пределу изнад Будве дуж старе црногорске границе. Удаљена су била и разна села изнад Херцег-Новог и најзад Кривошије, у кршевитом крају изнад Рисна.

Кривошијска села налазе се у тешко приступачним и беспутним брдима и сачињавају Леленице, Горње и Доње Кривошије. На северу, граничили су, онда, са турском Херцеговином и Приом Гором, а чињеница да је та граница стално била отворена, ојачала је њихов непомирљиви став у овом устанку. Од најстаријих времена волио је вијугави пут од Рисна преко Леленица за Грахово и Никшић. То је био стари каравански и трговачки пут који је везивао Рисан са својом далеком позатином. Одмах после грбљског устанка 1848. г. Аустрија утврђује своје војне положаје у Кривошијама; она изграђује јако утврђење у Драгаљу, утврђену касарну у Црквицама и још неколико мањих стражара. Истовремено, изградила је још један пут из Рисна који води преко Црквица у Драгаљско поље до тврђаве Драгаља. Кривошијани су се бавили махом сточарством и силазили су ретко у Рисан. Више су излазили рисански трговци да купују сир, коже, сушено месо, рјевинч и стоку, а државни службеници уопште нису тамо одлазили. Често се дешавало да неко изврши злочин у неком приморском месту и чим би успео да побегне у Кривошије, он би приметно сваки траг јед гз тамо нико више није тражио. Кривошијани су живели у брдима својим патријархалним животом, у епизи народне песме и у честим борбама са херцеговачким Турцима.

Поменути удаљени крајеви леже на обронцима Ловћена и Ориена у граничном појасу Боке. Иако је постојала политичка граница, било млетачка, турска или аустријска, она је на терену била потпуно отворена и неодређена. Становници ових удаљених

они живели су са својим пограничним суседима из Црне Горе или Херцеговине потпуно слободно, у живом неометаном саобраћају тамо-амо, без икакве забране или контроле, као да граница није ни постојала. Разуме се, етничких разлика уопште није било, штавише, стални међусобни саобраћај, бракови, кумства и побратимства, славе и народне свечаности створиле су једну истоветну целину јер стварне границе није ни било. Тек, много касније, после устанка 1869, а нарочито 1882. г. аустријске војне власти прецизирали су граничну линију и ангажовали јаке и честе жандармериске патроле које су исту држале под строгим контролом.

Овде ћемо навести још једну чињеницу од посебне важности, а то је да је цетињски владика био духовни старешина свих православних Бокеља за читаво време млетачке и турске управе. Он је рукополагао бокељске свештенике и калуђере, он је вршио духовну јурисдикцију у Боки и, у оно доба, он је био врховни арбитар коме су се обраћали Бокељи за све своје важније послове. Његов утицај био је велик и у спорним случајевима одлучујући. Баш због тога Аустрија је укинула (1820. г.) његову духовну власт у Боки и пренела црквену јурисдикцију на православног далматинског епископа који је столовао у Задру. Међутим, бокељски калуђери и свештеници и даље су признавали цетињског митрополита Петра I и Петра II (Његоша), јер нису имали поверења у друге. Тако нпр. скупштина бокељских свештеника и калуђера која се одржала у Грбљу, Сутвари, 3. јула 1869. г., баш уочи самог устанка, удаљила је задарског епископа Стефана Кнежевића и раскинула сваку везу с њим.⁵⁾

Привредне везе Боке са Црном Гором биле су такође врло јаке. Преко Котора, Рисна и Будве вршила се обимна трговачка делатност. У овим градовима били су стални „пазарни дани“, а њихове многобројне занатске радње и радионице вршиле су разне услуге а нарочито у продаји и оправци оружја.

Иако је, дакле, учити међусобну повезаност Црне Горе и Боке, а нарочито утицај црногорског митрополита, поготово онда када је Петар I својим државним радом и мудро политиком загло уздигао углед Црне Горе, а Његош, као велики песник, постао барјак српске, југословенске и словенске идеје. Разуме се да је Аустрија упорно покушавала на све могуће начине да парира тај утицај.

Од првог дана када је Аустрија окупирала Боку, власти су биле свесне да су непожељне у овим крајевима и да немају ослонаца у народу. Уместо да су увеле либерални поступак и српски

⁵⁾ Д. Миковић — Српско православно бокохоторско владичанство — Дубровник, 1907.

језик за све јавне послове, да су поштовали стечене повластице и дале власт угледнијим Бокељима, да су поштовале обичаје и традиције овог краја, оне су поступале баш обратно као да се налазе у некој поробљеној колонији. Прве аустријске власти биле су много горе од млетачких, јер док су млетачке власти, при крају своје егзистенције, биле либералне, аустријске су биле кроз реакционарне. Једина изнимка био је краћи период од 1859. г. до 1862. г. када је за команданта Боке био постављен генерал Гаврило Родић који је, као Србин православне вере, одмах схватио карактер Бокеља, увидео њихове жеље и потребе, био врло увиђаван, сусретљив и свакоме приступачан, а нарочито нашим сељацима. Али, његова управа била је кратког века и чим је он био смењен ствари су пошле још горим путем.

Главни повод за устанак био је нови аустријски закон о општој војној обавези. По овом закону Бокељи су морали да служе у аустријској војсци где је командни језик био немачки. Почетком августа, 1869. г., стигла је у Котор царска наредба да се изврши попис свих војних обвезника у свим парохијама и да регрутација почне 6. октобра. У првом реду то је била груба повреда старих и стечених повластица, јер Бокељи нису никада пре тога служили у било чијој редовној војсци него само као народна одбрана у Боки, у свом ужем завичају. Даље, закон је предвиђао забрану ношења народног оружја и предају истог аустријским властима. То је нарочито вређало бокељске сељаке и то је за њих била увреда и морално понижење. Бити без оружја, у оно време, била је за њих највећа срамота, јер су се људи заклињали оружјем и ценили по њому. Зато се свуда узвикивала крилатица: „*Чувајмо своје оружје и не дајмо своје синове у солдате*“. Економски, ова одредба је нарочито погађала Кривошијане јер су стално ратовали са херцеговачким Турцима и пленили њихову стоку. Закон је предвиђао војну униформу која је била омрзнута у народу и нико није хтео да је носи, а поред тога закон је такође забрањивао да се војни обвезници до 24. године живота удаљују од свога места. То је опет погађало младе бокељске поморце, нарочито морнаре, који су по старом обичају одлазили да плове, а то је спутавало поморску привреду и одузимало њихове зараде. То је одмах побудило мештане из поморских места Прчања, Доброте и Пераста да се одлучно изјасне против војног закона. Овај протест одмах се прочио по свим местима Боке и дошло је до спонтане одлуке да се бојкотују регрутне комисије. Према томе, свештеници су спалили регистре рођених и људи су се почели договарати за оружани устанак.

Овде наводимо још једну врло важну чињеницу за оно доба: то је свечано обећање које је било дато Бокељима 1797. г. (приликом прве аустријске окупације, одмах после пада Мле-

тачке Републике) да ће бити ослобођени од војне дужности и да ће се поштовати њихова стечена права. Касније, после пропасти Наполеона у Русији 1812. г. удружени Црногорци и Бокељи, уз помоћ мале енглеске ескадре под командом В. Хостеа (sir William Hoste),¹⁾ протерали су Французе из Боке (1813), образложили су заједничку владу, тзв. Централну комисију од 9 Бокеља и 9 Црногораца под председништвом митрополита Петра I. Ова заједничка влада одлучила је да се Бока и Црна Гора уједине и ставе под руску заштиту. Петар I упутио је у том смислу поруку руском цару Александру I који је тада био у Паризу. Александар је одговорио митрополиту да је одлучено да Бока припадне Аустрији, али, „... да ће се Бокељима очувати њихова стара права и повластице“.) Свечано обећање које је у овом писму дато Бокељима, почива на обећању које је аустријски цар дао Александру I, па према томе, увођење војне обавезе у Боки ништио је ова царска обећања, а то се сматрало као велика и недопустива обмана.

Из свих горе поменутих разлога одржана су у септембру 2 састанка народних представника, један у Котору, а један у Рисну. Било је одлучено да се узму поменути разлози у обзир и да се одложи војни закон, па да се таква молба упути гувернеру Далмације, див. генералу фон Вагнеру (von Wagner) у Задар (преко среског начелства) с тим да је овај достави цару. Срески начелник у Котору, Емил фон Франц (Emil von Franz), био је непопустљив, арогантан, примио је молбу, али није утврђено да ли је иста достављена цару.

Постојала је такође и млађа, радикалнија струја Бокеља, „народњака и славјанофила“ који су били такође непопустљиви и подстицали грађане и сељаке на отпор. Они су формирали и илегални Устанички одбор који је издао следећи проглас:

„Јунаци, соколови наших гора!

С врха Ловћена је кудруо убојни час и огласио непријатељима нашим да су на оружје скочиле горе наше. Непријатељи нам погазише права наша и запријетише нам пролићем крви браће наше, ако им не дамо у руке синова својих. Али је вила планина далматинскијех одлетјела к јунаку Иву Црнојевићу који дријема испод развалина бијелог града Обода и који ће се смјеста пробудити да поведе своје вјерне соколове на нове побједи.

На ноге, витешка Боко Которска, гнијезде соколова у јеловим гранама. Ти си трипут надбила Турке, ти си одољела Млечићу и Французу и свакоме непријатељу који се је усудио уда-

¹⁾ П. В. Ковачевић — Историја бокељског поморства — Котор, 1967.

²⁾ Др Лазар Томановић — Догађаји у Боки Которској од 1797-1814. — Дубровник, 1922.

рити на те. На ноге јунаци, скидајте пушке са чивија, задијевајте за појас пиштоље, маче и ханџаре, наспремајте праха пушчаног. Почујте како вам оружје весело звони и одјекује. Стаји наши мачи који су се тако често тупили на костима непријатељским, још се спомињу доба када су бранили слободу нашу, оштрице им пожељеле крви угњетача наших. Нека у крви њиховој мачи наши до корица огрезу.

Са висина ће гора наших пушке наше разашилати смрт у врсте непријатеља наших, а виле ће наше сваљивати на њих камење кршева.

Црна Горо, чујеш ли узвик нас за слободом? Браћо Херцеговци, чујете ли убојиту вику? Знајте да нас је много и да смо сви заточници. Ви знате браћо да војујемо за свету слободу, војујемо за своју независност која нам је дража од живота. Хоћемо да будемо слободни и нећемо положити оружје док право наше не надвлада.

Напријед дакле соколови бокелски и дубровачки. Напријед за свети рат за слободу!

Устанички одбор".³⁾

Да би се боље схватиле политичке прилике у којима је устанак почео и у којима се водио, потребно је указати на политички режим који је тада владао у Бечу.⁴⁾ Пре почетка бокелског устанка, 1867. г., била је образована нова влада: председник владе био је гроф Тафе (Taaffe), министар спољних послова гроф Бајст (Beust), унутрашњих послова Др Гискра (Giskra), министар рата генерал фон Кун (von Kuhn). За гувернера Далмације био је постављен њихов човек генерал Вагнер (Wagner), који је столовао у Задру. После нагодбе са Угарском 1867. г. ова влада је повела у својој половини државе, тј. „у земљама хабсбуршке круне“, врло јаку антисловенску политику. Позната је била Бајстова парола: „Словене треба притиснути уза зид“. У том погледу његове колеге Гискра, Кун и Вагнер нису били ништа бољи. У погледу политичког врења у Боки, влада је била непопустљива. Гискра и Кун упорно су подржавали Вагнера који је тврдио да је бокелски покрет заражен идејом панславизма и „... да православни прваци у Боки желе да се одметну од Аустрије и сједине са Црном Гором“. Следствено, Кун је захтевао да

³⁾ Не зна се тачно ко је писац овог прогласа. Вероватно прота Јован Сундечић који је у то време био секретар кнеза Николе.

⁴⁾ Dr A. S. Dabinić — *Pozadina bokeljskog ustanka god. 1869.* — Rad Jug. akademije znanosti i umjetnosti — Knjiga 237 — Zagreb, 1929.

Dr Ferdo Hauptmann — *General Rodić i politika austrijske vlade u krivošiskom ustanku 1869/70.* — Godišnjak društva istoričara BiH. — Godina XIII — Sarajevo, 1962.

се бокелски устанак војнички угуши и да се Црна Гора казни. То се уверење још више појачало нарочито после мисије руског кнеза Николаја Долгоруког који је боравио на Цетиње 1869. г. и који је кумовао као изасланик руског цара при крштењу четврте ћерке кнеза Николе. Том приликом он је уручио кнезу Николи сабљу краља Милутина — дар Александра II. На крштењу је присуствовао и српски изасланик Филип Христић, а тако исто и многи Бокелџи. Аустријски званични кругови сматрали су да је Цетиње постало центар субверзивне делатности против Аустрије и режимска штампа оптужује кнеза Николу да је он главни подстрекач немира у Боки, иако је он давао изјаве о својој неутралности.) Штавише, када је већ букнуо устанак кнез Никола понудио је Вагнеру своје добре услуге и жељу да посредује за умирење устанка. Вагнер је то одбио тумачећи да је довољно јак да сам угуши устанак, да су му непотребни посредници, а сем тога да Црна Гора није међународно призната као суверена држава. Са своје стране он је у Бечу доказивао „... да ц. к. влада мора овом бутовничком народу показати силу, те због последица за будућност не сме показати никакаву колебљивост“. Узалудна је била и интерпелација С. М. Љубише, народног посланика Боке, који је тражио у Царевинском већу (Reichsrat) да се војни закон одложи.

У тим критичним данима, непосредно пре устанка, бокелски устаници одржавали су сталну везу са угледним Црногорцима и били су охрабрени ставом кнеза Николе који их је тајно подржавао. Угледнији домаћини у Кривошијама: Милан Радојичић, Буко, Ђето и Петар Самарцић, Тодор Лазовић, Илија Вучуровић, Јово и Анто Суботићи, Никола Одаловић, Стеван Поробић, Андрија Драгојловић и други договоре се тајно да ће дићи Кривошије на устанак и да неће дозволити примену војног закона нити регрутацију својих синова. Своју одлуку потврдише строгом заклетвом коју је извршио поп Тришко Самарцић у цркви св. Покрова у Драгаљу. Станко Којов Самарцић долази у Грбаль ради договора о заједничком оружаном отпору.) Он посећује попа Митра Ковачевића у Пријевору, а затим одлази у Поборе, Мајине и Брајиће и преко Цетиња враћа се опет у Кривошије. На Цетињу борави делегација устаника: Иво Бајковић, Ђуро Зец, Михаило Клаћ, Ђуро Самарцић и Стеван Поробић који су молили кнеза Николу за помоћ, а тако исто и да дозволи породи-

) Др Коста Милутиновић — Бокелски устанак и Вагнерова афера, Историјски записи — Година XI — Књига XIV — Цетиње, 1958.

) Ђорђе Самарцић — Кривошијски устанак 1869. — Гласник Нар. универзитета Боке Которске — Котор, 1940.

цама устаника да се склоне у Црну Гору, а то им је кнез свечано обећао.)

Положај кнеза Николе био је заиста врло деликатан. Он је стварно саосећао са устаницима, помагао их је тајно, прихватио је све избјеглице и њихове породице, сместио их је по разним селима и давао им је редовну опскрбу. С друге стране, он се морао држати строге неутралности, јер је постојала могућност — а то је он најбоље знао — да се Аустрија и Турска удруже против Црне Горе и да заједничким нападом угрозе њезину егзистенцију, у толико пре што су Турци заиста појачавали своје положаје на црногорској граници. Иако је Вагнер извештавао да Црна Гора помаже устанике, ц. к. влада се уверила, по многим извештајима, да је кнез Никола био и остао неутралан. Током ратовања, ту су неутралност осетили и устаници и зато је њихова борба била много тежа. Пошто су аустријске власти убацивали свуда своје доушнике, било је природно да су се коначне одлуке држале у највећој тајности, а устанак био је везан тешком заклетвом да један другог издати неће.

У „Гласнику Нар. универзитета Боке Которске“ за 1939. г. Марко Зец, који је учествовао у овом устанку као младићак, у свом чланку „Манастир Стањевих у свијетлу бокељског устанка 1869. г.“ наводи следеће:

„... Августа месеца 1869. г. Аустрија је одлучила да силом спроведе закон о општем регрутовању. То је био знак да сви родољубиви Бокељи одговоре оружаним отпором и да бране своја права. Све сеоске општине решише да се оружјем бране, а нарочито Кривошије, Грбљ, Маине, Побори и Брајићи. Једног јесенског дана речене године састају се у Грбљу, у старом манастиру Подластва, најчешћеји домаћини Грбља, Побора, Маине и Брајића на договор о заједничком отпору. Пошто су се сви сложили да ће бранити своје име и своје светиње против мрске Аустрије, то их је парох манастира Подластве или Митар Ковачевић окупио око иконе мајке Божје, која се у овом крају особито поштује, и сви скупа, по старом народном обичају, зајачу се да ће се јуначки бранити и да један другога издати неће“.

Бокељски историчар и писац Нико Луковић у свом делу „Бока Которска“, Цетиње, 1951. г. каже следеће:

„... Грбљани су први у Боки подигли оружани устанак против Аустрије 1848. г. а исто тако и 1869. г. скупа са Кривошијанима. Том је приликом поп Митар Ковачевић из Пријевора заклео Грбљане да остану вјерни својим народним идеалима и да буду неустрашиви у народном устанку.“

У Радоман Јовановић — Црна Гора и устанак у Боки Которској — „Побједа“ од 21. II 1970.

A. von Pacor — Die Operationen in der Bocche di Cattaro under GM Graf Auersperg, Wien, 1870.

Заклетву је извршио у манастиру Подластва по старом обичају. Наиме, за налој, на којему је читво јеванђеље, био је привезан дуги мушки појас. Сви присутни држали су се за појас и послеје прочитаног јеванђеља понављали су тешку заклетву, ријеч по ријеч, да ће до краја издржати у борби. Поп Митар био је један од водећих људи у Грбљу, који је и сам био рањен приликом напада Грбљана на аустријско утврђење Горажду. Доцније, он је проширио своју родољубиву дјелатност и на Војводину и Београд, гдје је водио револуционарну пропаганду код тамошњих родољуба за помоћ бокељским устаницима²¹.

Имајући у виду раније побуне, а нарочито устанак из 1848. г., те да би Боку, а нарочито граничне крајеве, стално држала под контролу, Кривошије, Грбљ, Брајићи и Побори били су поседнути мрежом јаких утврђења. Посаде су се редовно смењивале из Котора, Рисна и Будве. То је постало сада ризично, па је срески начелник фон Франц настојао да смењама обезбеди слободан пролаз и догур хране и муниције. Једва је успио да у Рисну, 6. октобра, са Кривошијанима уговори за једну патролу од 5 војника да може редовно саобраћати из Рисна до тврђаве у Драгаљу. Међутим, противно овом договору, следећег дана, 7. октобра, кренуо је један вод од 46 војника из Рисна за Драгаљ под командом оберлајтнанта Ладислава Ринека. На путу, у Леденицама, Кривошијани зауставише овај вод и захтевали су да се поврати натраг, осим 5 војника како је било уговорено. Изазван овим дрским захтевом, Ринек је наредио воду да отвори ватру на устанике. У насталом окршају Ринек је погинуо, а његов вод, у сталној борби, враћен је у Рисан. Тако је пала прва крв и то је почетак овог устанка.²²)

Морамо стално имати у виду да су за време устанка била два устаничка подручја, два ратишта и то: северно од Котора у Кривошијама и јужно од Котора у Грбљу, Поборима, Брајићима и Маинама. Услед специфичног географског положаја и теренске неповезаности (аустријски бродови господарили су морем) оба подручја била су у овом устанку потпуно одвојена, била су без веза и договора и није се могла формирати јединствена команда, тако да устаници нису могли ујединити своје снаге против заједничког непријатеља него су се морали борити одвојено, свако на својем ратишту. За Аустријанце то је била огромна предност јер су према тренутним приликама могли одмах координирати своје акције, а својим ратним бродовима пребацити трупе и артиљерију са једног ратишта на друго.

Пошто је својом неспособном управом створио безизлазну ситуацију, гувернер Далмације, дивиз. генерал фон Вагнер, проглашује опсадно стање у Брки, а у Котору — да би утерао страх свим Бокељима — подиже вешала и јавно веша 3 ухваћена Чуч-

²¹) Н. Czeschka — а. д., стр. 13.

ковића, Митра, Крста и Матију, из Рисна, јер су помагали устаницима.

Вест о јавним вешањима устаничких пријатеља и осумњичених лица усред Котора изазвала је јако огорчење широм читаве Европе, а нарочито у свим словенским земљама. Чешки опозициони листови били су први који су стално алармирали јавно мњење против националног угњетавања и економског поробљавања јужних Словена. Угледни лист „Полистика“ од 24. X 1869. г. из Прага писала је следеће:

„... Први посао г. Вагнера када је стигао у Котор био је да украси Котор са вешалима. То је био темељ операцијама, којему је приписивало његово генералско знање и вештина. Ако је чета могла бити, што би већ и онако незадовољно становништво до крајности раздражило, то је ово подизање вешала. Поглед на вешала, који су отличавала ужас и бесрамност смрти, изазвао је безумну храброст код устаника, који су више волели јуначки погинути него срамно умирати и пасти шака таквом благом и хришћански цивилизованом противнику. Вешала у Котору постала су ускоро сигнал устаницима. Што ниједан позив и ниједна ватрена реч ради измирења није могла учинити, то је урадила рука целатова“.

У таквој напетој ситуацији и на позив војних власти из Котора, долази у Боку, средином октобра, лично генерал Вагнер. Он се зауставио у Херцег-Новом. Он разговара са народним послаником и председником општине Ђорђеом Војновићем. Војновић, који је добро познавао локалне прилике, бранио је став устаника па саветује Вагнеру крајњу умереност и попуштање. Вагнер је остао упоран и није био вољан за икакво попуштање, јер га је уверавао срески начелник Франц, који га је дочекао и стално пратио, „да су се побунили само сељаци и нико други и да ће оштре мере уратумети те бунтовне дивљаке“. Заиста, и поред општег и великог негодовања, треба додати и чињеницу да је било Бокеља који су били против оружаног отпора; они су веровали да ће паметним разлозима и оправданим аргументима утицати на пол. власти и на самог Вагнера и да ће га склонити на попуштање. Они су били против оружаног устанка „... јер што ће шака сељака против силне царевине и накрају крајева све ће то народ скупо платити“. У почетку, такав је био и С. М. Љубиша, који је заступао Боку у Задру и Бечу. Из Херцег-Новог, Вагнер је кренуо бродом за Будву, јер се бојао да прође преко Грбља који је био у бунтовном расположењу. На будванској обали он је угледао велику масу наоружаних сељака, Грбљана, Побора, Маина и Браића, који су га хтели дочекати да изјаве своје жеље. Вагнер не излази из брода него позива неколико представника на брод и каже им сурово и оштро да се закон мора поштовати а срески начелник Франц додаје „... ове сељаке и варваре треба силом покорити“.

После ове краће инспекције на лицу места и после вешала усред Котора, Вагнер је увидео да је устанак захватио читаву Боку. Он је затражио од ц. к. владе у Бечу хитна војна појачања. У почетку утсанка он је имао 12.000 војника, а пошто је сматрао да је тај број недовољан, исти се стално повећавао до 25.000 када се устанак завршио. Ратни бродови: »Streiter«, »Santa Lucia«, »Taurus«, »Reka«, »Habsburg«, и »Andreas Hoffer« били су стално на расположењу ратног штаба, а трговачки бродови служили су за транспорт војске, муниције и осталог ратног материјала. Разуме се, то је била регуларна војска, модерно наоружана, опремљена са свим модерним техничким и санитетским средствима и војска коју су водили генерали и виши официри. Против такве војске борили су се устаници, искључиво сељаци, о свом руху и круху, наоружани старим пушкама кременачама, без икакве артиљерије и осталог војног материјала и једва да их је било, све скупа, 1500-2000 бораца. Заиста, у тој неравној борби обистинила се она стара народна пословица: „бој не бије свијетло оружје, већ бој бије срце у јунака“.

Да би угушио устанак у самом зачетку, Вагнер одмах наређује генерал мајору Дормусу (Dormus) да изврши казнену експедицију против Кривошија и да ослободи опседнута утврђења у Црквицама и Драгаљу. Наступање је почело зором 19. октобра у 3 колоне, и то: десна колона под командом пуковника Фишера (Fischer), из Ораховца преко Леденица; главна колона под личној командом генерала Дормуса, из Рисна преко Кнежлаза до Црквица; лева колона под командом мајора Томса (Toms), преко Мориња на линији Липци—Убли и даље. Прве 2 колоне водиле у борбе од Црквица на путу за Драгаљ и испод брда Силволика. Својим сталним нападима устаници спречише њихово продирање за Драгаљ и примораше Дормуса на повлачење. Осакаћена и морално понижена војска се вратила у Рисан, а да није извршила задатак. Ова прва експедиција, од 19. до 23. октобра, свршила се поразно, а то је увелико подигло морал и самопоуздање устаника.⁵⁾

Истовремено, а у намери да осујете овај напад на Кривошије, на другом ратишту, Грбљани покидаше све телеграфске везе и протераше аустријске жандармериске патроле из Грбља и опседнуше одмах утврђења *Грабовца*, *Горажду* и *Тројацу* која доминирају Грбљем и бране цесту Котор—Будва. Браићи и Маини удареше на јако утврђење *Космач* и држали су га стално у опсади. Побори јуначки освојише стари манастир *Стањевић*, 21. октобра, који су Аустријанци много раније били, претворили у врло јако утврђење. Побори запалише аустријску заставу и дигоше

⁵⁾ Н. Czeschka — и. л., стр. 16.

крсташ барјак на врх освојене тврђаве. За новог команданта одредише Ника Баконова Зеца, бившег писара владике Рада. У Зечевом селу, на гробљу св. Недеље, свечано сахранише мртве аустријске војнике и њиховог команданта оберлајтнанта Вајса (Weiss), где им кости и данас почивају.¹²⁾ Одмах затим, Побори, Брајићи, Маини и Грбљани нападосе Будву у намери да је освоје. Они би је били сигурно освојили да у последњем часу није стигла, морским путем, појачана помоћ. Ратни бродови »Streiter« и »Andreas Hoffer« осули су ватру својим топовима на устанике и приморали исте да напусте напад и опсаду.¹³⁾

Вест о заузећу Стањевића и о нападу на Будву изазвала је запрепашћење у Бечу, Франо Јосиф који је већ био кренуо за Египат да присуствује свечаном отварању Суецког канала задржао се у Будимпешти и намеравао је да одустане од пута и да се поново врати у Беч.

Следећег дана, 23. октобра, Грбљани извршише напад на Горажду и Тројицу. Усред бела дана јуришали су на оба утврђења и сигурно да би се посаде биле предале да у последњем часу нису стигла јака аустријска појачања са артиљеријом, и то: два свежа батаљона војника, пуна брдска батерија, 6 картечних топова и још две чете „народне страже“, тј. оружаних људи из Шкаљара и Котора. Командант ове трупе, мајор барон Пител (Pittel), отворио је брзу топовску и картечну ватру на устанике и у најкритичнијем тренутку ослободио оба утврђења од очевидне пропасти.¹⁴⁾

У свом „Животопису“, Митрофан Ван, онда млади игуман манастира Подластве, касније митрополит Црне Горе, описује напад на Горажду:

... Ми погледасмо на Горажду и видјесмо гдје из тврђаве пуца топ и пушка... Војска из Котора дође и ми је дочекасмо. Жестоки бој настаде. Поп Митар, човек паметан и јунак, уређиваше и соколаше своје на јуриштво. Ја и поп Јово Радановић, иако није кавалерски хаалити себе, јуначки смо се држали у својим позицијама и нијесмо се један од другог раздвајали. После је 3 сата жестокога боја, наша војска што бијаше око Горажде, нападнута од једног дијела војске што уз Пипољевац бијаше изашла из Котора и обасута топовском ватром, поче да одступа од тврђаве. Наш губитак тог дана бијаше приближно велик.¹⁵⁾

У Кривошијама, после прве неуспеле експедиције, претила је поновна опасност да Кривошијани освоје форове у Црквицама

¹²⁾ Марко Зец — Манастир Стањевић у свијетлу бокелског устанка 1869. г. — Гласник Нар. универзитета В. К. — Котор, 1930.

¹³⁾ Н. Czeschka — и. д., стр. 19.

¹⁴⁾ Н. Czeschka — и. д., стр. 20.

¹⁵⁾ Митрофан Ван — Мој животопис — (у поседу породице Ван у Грбљу).

и Драгаљу. Зато је Вагнер наредио бригадиру Јовановићу да снажно продре у Кривсшије и да протера устанике преко границе. Ова друга експедиција, јача и суровија, почела је зором 25. октобра. Крилним одељењима и артиљеријом командовали су пуковник гроф Фетер (Vetter) и пуковник Кајфел (Kaiffel), а команду читаве трупе водио је лично бригадир Јовановић. Ова друга експедиција свршила се такође неуспешно. У сталној борби са устаницима, нарочито код Дворничког ждријела, у Ханском теснацу који води за Драгаљ, био је тешко рањен сам Јовановић који је био изнесен из борбе. Команду је преузео пуковник Фетер, али, и он је био приморан да се срамно поврати у Рисан, касно у ноћи 26. октобра.¹⁰⁾

Да би опрао љагу која је пала на аустријско оружје и да би повратио свој пропали углед у Бечу, Вагнер је сада преузео општи и обухватни напад на другом ратишту против Грбља, јер је постало императивно да се ово централно подручје по сваку цену одржи и да остане чврсто у аустријским рукама и тиме осигура директна копнена веза са Будвом и Паштровићима. Операције је сада преузео и лично водио див. генерал Вагнер. У својој диспозицији он строго наређује да се концентричним нападом опколе и заточе грбљански устаници по сваку цену. У овим операцијама које су трајале од 1. до 7. новембра учествовао је лично генерал Вагнер и његов штаб, затим бригада генерала Дормуса, јака одељења пуковника Финцера и новоприступеле трупе из Трста под командом пуковника Шенфелда (Schoenfeld). Читаво ова трупа употребила је пољску артиљерију којом је гањала устанике. Поред тога, неколико ратних бродова испред Јаза помагали су ову акцију својим топовима. Нападнути са свих страна, Грбљани су прихватили борбу и у тешким окршајима који су трајали 7 дана и ноћи, пружали су живава отпор. Аустријанци су палили све што им је било на путу, тако да је читави Грбљи био у пламену, у којем су изгорела села Дуб, Сутвара, Наљежићи, Пелиново, Шишићи и Пријерали.¹¹⁾ Аустријски капетан Карл Врбанић, који описује ове борбе, каже дословно: „... ако се промисли да су ова села удаљена једно од другог само неколико километара и да су се та одстојања морала прећи у току једног читавог дана, може се само замислити о изванредним тешкоћама које су наше трупе морале савладати.“¹²⁾ Аустријанци су запалили 5. новембра и манастир Подластву, то „бунтов-

¹⁰⁾ Н. Czeschka — и. д., стр. 22.

¹¹⁾ П. В. Колачевић — Грбљан — Котор, 1964.

А. von Rasog — и. д. Рисан наводи да су ови појаци изазвали велико негодовање и зато су били забрањени царском наредбом.

¹²⁾ Karl Vrbanic — Geschichte der Boesche di Cattaro mit besonderer Berücksichtigung der beiden Insurrections-Kriegen in den Jahren 1869 und 1881/82. — Agram — 1887.

ко гнездо устаника" и тек после 7 дана Вагнер се пробио кроз Грбаль, ушао „победоносно" у Будву и ослободио тај градић од сталне опасности. У току ове седмодневне борбе устаници су пребацили све своје рањенике и мртве другове у Црну Гору тако да нико није био заробљен. То је био завет који су један другоме били дали да нико, па чак ни мртав, не падне у руке непријатеља. Са своје стране, за време овог похода, Побори, Брајићи и Маини разбише једну аустријску трупу на Јанковом ждријелу, која се једва спасила у јако утврђење Космач.

Вести из Боке деловале су у Бечу крајње непријатно, од зла на горе. Опозициона немачка штампа грдила је ц. к. владу, писала је о неспособностима гувернера Далмације див. генерала Вагнера, који није успио да умири устанике него их је још више подјарио и тиме је „потпуно потамнио аустријско оружје". Словенска штампа била је још жешћа. Главни дописник из Боке био је др Лазар Томановић, доцније председник владе Црне Горе. Новосадска „Застава" доноси његове чланке из Боке у којима описује тешке борбе и злодела ген. Вагнера. У свом допису у „Застави" (од 12. XI 1869) он описује борбе у Грбљу:

„... Па шта веле званични извештаји? Кличу да царска војска напредује, да је цео Грбаль спаљен, да су Побори и Маини претворени у прах и пепео, да су Брајићи до темеља разорени, да „храбра" војска топовима и ракетама брише са лица земље и људе и села, да је код Тројнице после боја нађено мртвих жена које су ишле да похупе рањенике".

Његови дописи били су тачни и стварно за време ових борби у Грбљу погинуло је 9 жена: Гордана Антоновић, Маре Вујковић, Ивана Вукадиновић, Маре Вука Вукшића, Ивана Антоновић, Таде Бојановић, Маре Зец, Маре Филипа Вукшић и Кате Тујковић.)

Бечка влада сместа је сменила Вагнера и именовала генерала грофа Ауершперга (Auerberg) који је добио наређење да одмах крене за Боку и да свакако ликвидира овај устанак војним и политичким мерама. И заиста, да би иронија била већа, истог дана, 7. новембра, стигао је Ауершперг ратним бродом у Будву и одмах, на лицу места, сменио Вагнера и преузео са својим новим штабом команду. Смењени и понижени Вагнер кренуо је исте ноћи, истим ратним бродом, са својим штабом у Задар.

Ауершперг је одмах посео Грбаль, тачније цесту Котор—Будва која пролази средином Грбља, са врло јаким војним и жандармерским одељењима, па је званично објавио да је „пацифицирао" то „бунтовничко гнездо". Истовремено, он је предузео врло строге пол. мере у читавој Боки. Био је уведен преки суд. Саслушања и хапшења вршила су се стално, дању и ноћу, па су сломила многе карактере. Нико више није био сигуран за свој

*) Види белешку 27.

живот. Он је чврсто решио да одмах покори и Кривошије и да поврати пропали углед аустријског оружја. Са свим расположивим снагама и новим трупама које су стигле из Далмације он је лично преузео трећу и најјачу експедицију. Имајући у виду две раније и неуспеле експедиције, потпуно је природно да је генерал Ауершперг планирао свој поход са највећом пажњом и предузео све мере да крунише свој успех. Ништа није оставио непредвиђеном случају.

У намери да покори читаве Кривошије до границе, Ауершперг је одредио наступање у 4 колоне: а) источна колона — под командом пуковника Кајфела, наступа преко Ораховца, Убала и Леденица; б) десна средња колона — под командом пуковника Фишера, из Рисна за Леденице; в) лева средња колона — под командом пуковника Симића, из Рисна преко Кнежлаза за Црквице; г) западна колона — под командом мајора Уршица (Urschitz), преко Мориња, Убала за Црквице. Трупe генерала Дормуса остају у Рисну као резерва за сваки непредвиђени случај. Главни штаб са ген. Ауершпергом наступа у колони пук. Симића. Наредбена је најстрожија тајност, јер је изненађење морало да буде одлучујући моменат. Ратни бродови помагале својим топовима овај поход. Наступање је почело у саму зору 16. новембра, а ратни бродови засули су ватром читави предтерен, тако да је Ауершперг у току наредних дана дубоко продро у Кривошије. Међутим, 19. новембра после подне, Кривошијани изненадно ударе из Лупоглавског кланца тако снажно да се Ауершперг, само благодаревши мраку, једва спасио да не буде лично заробљен. У касну ноћ он је побегао у утврђење Драгаљ. Следећег дана, 20. новембра он је неславно напустио бојно поље, побегао у Рисан, укрцао се одмах на брод и заноћио у Котору. Напуштена од свог команданта војска се почела повлачити у неред, а у сталном одступању, гоњена од устаника, једва је стигла у Рисан, касно у ноћ 23. новембра. Устаници су запленили велику количину хране и осталог материјала, операционе планове, па чак и ратну шифру ген. Ауершперга. Тако се завршила ова бедна и последња експедиција, а изморена и деморалисана војска упућена је одмах на зимовање. (ins Winterquartier).²⁵⁾

Бечка влада коначно је увидела да се силом не може ништа постићи. Заиста, ни Дормус, ни Јовановић, ни Валнер, ни Ауершперг нису успели да војнички покоре устанике и поред своје огромне надмоћи. Војни успех овог устанка одјекнуо је у свим југословенским крајевима, а најјаче у Војводини где је Бока постала „гнездо соколова“; словенски народи, а нарочито Руси и

²⁵⁾ Н. Czeschka — и. д., стр. 30.

А. von Pacor — и. д., стр. 48-53.

Чеси били су одушевљени успехом, а Црногорци су сматрали да је ово и њихов сопствени успех. Бура Јакшић посвећује устанку своју дивну песму „Стража“:

... У гори је чета мала,
Сто јунака, сто горштака,
Од умора, од мегдана
И од бола и од рана
На то камен падала...

Тамо опет на висини,
У планини, ближе Бога,
Близу Неба високога
Стоји стража...

На оружје, на злотворе,
Беж'те Немци, беж'те вуци,
На вас горски лави стреме.
Већ падају главе мрске,
Те нечистом крвљу својом,
Ваљајућ се с стрмог стења
По граниту приморскоме.
Силног цара војска бежи
Ал' је мучан пут спасења
Преко крша,
Преко стења...

Да би притајио свој војнички пораз у Кривошијама, Ауершпег је јављао да је свуда завео мир и ред, да је пацифицирао Грбаль и да је приморао Брајиће да положи оружје. Међутим, то је била проста обмана. Он је издао и јавни проглас, афиширан у свим местима Боке 28. децембра, у којем позива Бокелје да се предају и положи оружје, обећавајући свакоме царску амнестију и милост. У вези са овим прогласом, Котор је био свечано илуминиран и војна музика свирала је увече испред општинског дома и кроз цео град.¹⁹⁾ Међутим, устаници су остали непопустљиви, али, вољни су да преговарају само са човеком којег цар одреди и који носи „царско писмо“.

Наступио је стварно моменат који је понижавао Аустрију и у својим границама и у Европи. Под притиском чињеница ц. к. влада је наизад одлучила да преговара са устаницима. Међутим, сама помисао „преговарати са ребелима“ (*Unterhandlungen mit Rebellen*) била је у очима реакционарних војних кругова недопустива. Зар је Монархија пала тако ниско!? Али, реална ситуација била је таква да није било друге алтернативе. Цар је био

¹⁹⁾ Neue Freie Presse — Wien (од 10. I 1879). — Фотокопија у поседу писца.

сит лажних извештаја, и... требало је пронаћи такву личност која ће преговарати лично — без тумача. Цар је одредио генерала Родића да доврши „*тај непријатни устанак*“ и дао му је широка овлашћења. Родићев избор није био случајан. Он је био Србин, човек исте вере, крви и језика као и устаници, човек који је у очима цара најбоље познавао прилике у Боки.

Родић је био познат Бокељима још из 1859. г. када је био војни командант Боке. Његов анонимни биограф помиње да је и онда имао широка политичка овлашћења, да је својим тактом и праведношћу стекао велику популарност и да је био свуда поштован и вољен. Истиче његове заслуге као организатора народне страже (Landmiliz) и човека који је утврдио Боку на врло деликатној граници, на крајњој периферији Монархије. Цар му је лично одао признање за његов успешан рад и доделио му племство и титулу барона (Freiherrstand). Према томе, његов поновни долазак у Боку, баш у времену једне тешке политичке кризе био је срдечно поздрављен од стране свих Бокеља — закључује његов биограф.²⁵⁾

Родић је знао да су Бокељи, још под млетачком управом, били ослобођени војне обавезе и да су били дужни да чувају и бране само свој ужи завичај. Знајући осећање Бокеља и њихову љубав према своме оружју, он је онда, 1859. г., задржао ту традицију и установио тзв. „*барјаци*“, војне одреде, које су водили домаћи ратници. Многи Кривошијани и Бокељи били су старешине у овим одредима. Онда, он је био именовао Ђура Самарцића као капетана, Тома Самарцића као сердара, Ђура Радловића као барјактара, Тома Одаловића као харамбашу, Ђура Зеца из Побора, као капетана, итд. Ови исти људи који су га добро познавали, стицајем околности, преговараће сада с њим у Кнежлазу ради умирења устанка.

Ц. к. влада није била наклоњена Родићу, јер је знала да је Родић био Словен, да је био југословенски оријентисан, да је био за федералистичко уређење Аустрије, тј. за слободну заједницу равноправних народа, или, како се то онда говорило за „*словенску Аустрију*“. Родић је врло добро знао, да не ужива подршку ц. к. владе, па је тражио чисту ситуацију, јер „... *иза својих леђа не могу трпети злобне смицалице*“. Родић је врло пажљиво пратио устанак у Боки, читао је дневне извештаје у штампи и дошао је до закључка да постоје само два решења: или наставити рат до истребљења устаника, или, крајње попуштање. Он се одлучио за ово друго решење. Морамо овде напоменути да су неке појаве, а тако исто и бокељски устанак, приморале ц. к. владу

²⁵⁾ Анонимни биограф — Feldzeugmeister Gabriel Freiherr von Rodich (у поседу писца).

да промени свој непопустљиви став према устаницима. Већ током новембра почело се увиђати да круте мере никуда не воде и да рађају рђаве последице. Чланови владе били су подељени по питању заједничке политике. Једни су били непопустљиви и доследни у оштром курсу, а други су били за компромис и попуштање. Родић је наслутио овај преломни моменат па је у приватној аудијенцији изложио цару своје мишљење и своје уверење да је устанак резултат лоше локалне администрације. Он прихвата задатак за папификацију Боке, али тражи радикалну промену политике у Далмацији, односно у Боки и битне персоналне промене. Под другим условима он не би могао да делује. На седници крунског већа од 8. децембра, на којој је председавао лично Фрањо Јосиф, Родић је одлучно поновио и бранио свој став. Цар је уважио Родићеве разлоге, иако се министар унутрашњих дела, Гискра, упорно оштрао. Цар је дао Родићу одрешене руке да ликвидира устанак који је у тим данима био усковитлао све политичке факторе у Монархији и постао државни проблем првог реда.

Родић је стигао у Котор 30. децембра и почео је са преговорима истог дана. Иако је раније разговарао са М. М. Љубишом, он је сада позвао све угледније Бокеље, а нарочито Војновића, кап. Марка Ђурковића, Марка Ђеловића, старије свештенике, а посебно оне који су могли успешно посредовати и преговарати са устаницима. Све војне мере које је генерал Ауершперг био планирао за пролеће биле су суспендоване као да је рат већ био завршен. Укинута је преки суд. Хуго фон Чешка (Hugo von Czeschka), аустријски официр и војни наставник који подробно описује све војне операције у овом устанку, мора констатовати неславан свршетак јер „... крутни политички разлози довели су овај устанак до неочекиваног свршетка, а да његово апсолутно угушење није било постигнуто — свршетак свакако није задовољио нашу војничку осетљивост“.) Родић је лично кренуо за Кривошије, 3. јануара. Устаници су захтевали своје првобитне услове који су Родићу већ били познати, тј. а) Бокељи неће служити у редовној војсци и регрутације се неће вршити у Боки, б) Бокељи ће и даље носити своје народно оружје, в) потпуна амнестија за све устанике и г) помоћ за обнову погорелих кућа и остале ратом оштећене имовине. Родић је прихватио ове услове, али, он је тражио да устаници јавно изјаве да се кају за оружане побуне, да јавно изјаве своју верност цару и да положе оружје, јер само под тим условима може им изаћи у сусрет. Све се могло прихватити али, услов да се положи оружје био је неприхватљив. Ипак,

*) Н. Czeschka — и. д., стр. 33.

нашла се срећна и компромисна формула: устаници ће привидно положити оружје на земљу, и, опет ће га прихватити и носити даље ради личне безбедности.

Не желећи да ради потпуно на своју руку, Родић је истог дана, после договора са устаницима, тражио сагласност од министра председника грофа Тафе (Taaffe).

„... Мислим да служим истинским државним интересима ако Вас најусрдније замолим да најтоплије препоручите код Њ. Величанства да милостиво подели ову амнестију. Истоодно молим телеграфским путем што брже овлашћење да смем изручено оружје поново предати народу, јер му је, како се зна, потребно. На крају молим позитивно одлагање спровођења домобранског закона до даљњег, јер би се без ове највише концесије једва могле избећи далекосежне последице“.

После 2 дана, 5. јануара, примио је Тафеов одговор и сагласност. Али, услед непрецизности текста о обустави војног закона он депешира опет и тражи да може изричито објавити обуставу војног закона. Када је 7. јануара поново примио сагласност, Родић је решио да закључи дефинитиван мир са устаницима.

Коначно, у уторак, 11. јануара, 1870. г., Родић је опет дошао са својом пратњом у Кнежлаз и том приликом закључио дефинитиван мир. Устаници су изјавили верност цару па су привидно положили оружје на земљу, и то само пушке, док су мало оружје и ножеве држали као обично за пасом, а Родић је у том тренутку званично објавио царску амнестију и помиловање и прихватио њихове услове, које ће привремено држати у тајности.

Том приликом Родић је саставио званичан Записник који су потписали Родић и 17 чланова његове пратње. На овом састанку, у име „*друге стране*“ били су присутни Ђуро Баконов Зец и Лазо Марков Зец, оба из Побора. Њима је Родић саопштио да ће за неколико дана и са њиховим људима склопити исти мир.

Заиста, у понедељак, 17. јануара 1870. г., кренуо је Родић са својом пратњом из Будве и дошао после подне у Горње Маине. Ту је на исти начин као у Кривошијама склопио мир са Поборима и осталим устаницима са другог ратишта. И овом приликом Родић је саставио званичан Записник који су потписали Родић и 10 чланова његове пратње. Симптоматично је приметити да су на оба састанка присуствовали гроф Бонда, лични повереник царев и кап. Густав Темел (Theemmel) из војне царске канцеларије, дипломатски представник за Црну Гору.²⁾

²⁾ Фотокопије Записника у Кнежлазу и у Горњим Маинама (у поседу писца).

Наравно, ови званични записници послужили су Родићу као доказ о обављеној мисији у пацификацији Боке. Записници приказују наше устанике као покајнике који су једва чекали да изјаве своју покорност, да измоле свевршњу милост, итд., итд. Разуме се, Родић је морао саставити ове записнике само тако да би опрао себе и ц. к. владу, а истовремено да спаси престиж Аустрије као велике силе и сјај аустријског оружја. Али, то је била пука дипломатка формалност да би се спасио аустријски образ. Међутим, у суштини, реалан резултат склопљеног мира у Кнежлазу и у Горњим Маинама био је следећи: рат је у Боки био завршен, војни закон био је одложен, Бокељи су се и даље слободно кретали и носили своје оружје, сва политичка гоњења и парнице биле су суспендоване, презрени гувернер Вагнер, срески начелник Франц и 23 омражена чиновника били су сместа смењени, устаници су били помиловани, а они који су се били пребацили у Црну Гору и Херцеговину да не би били заробљени и кажњени као одметници, вратили су се слободно натраг, истина — на своја попаљена огњишта! Дата је мања новчана помоћ за обнову погорелих кућа, али не свим. Дакле, Аустрија је стварно капитулирала и та је чињеница свакоме била јасна и очевидна.

Михаило Полит-Десанчић, најближи сарадник и суборац Светозара Милетића, дао је ову карактеристику и оцену бокељског устанка („Народ” — бр. 35/1870. г.):

„Бечки Рајхсрат и немачки доктори мисљаху да са Бокељима као са „гомиллом барбара имају посла, па да у име „културе и цивилизације” имају право узалтати крв варварску у интересу и у корист немачке Аустрије, те хтедоше увести тзв. „одбрамбени закон” и у Боки... И крв би проливена, али се „одбрамбени закон” не могаше увести... Испрва бунтовници, ребели и велеиздајници — за које губилишта беху приправљена — постаху Бокељи уговарајућа странка са Аустријом — готово уникум у међународном праву! Но, шта је побудило Аустрију као велесилу европску да са ребелима, сопственим поданицима, као ратујућом странком уговара? Она није могла бокешки устанак угушити. Јунаштво бокешко беше дивно, величанствено”.

Руски аутор В. Н. Коидратјева каже следеће:

„... Услови мира који су значили потпуну и неодложну капитулацију аустро-угарске војске и владе нису се могли, разуме се, јавно објавити. Устанак у Боки понизио је престиж Аустрије. Невоља Монархије била је очевидна за све. Царске трупе нису могле да покоре шаку устаника. Аустријска влада претрпела је огромни морални ударац. Бокељски устанак показао је словенским народима у Аустрији да се могу бранити оружјем против аустријске тираније. Устанак је продубио народно-ослободилачки покрет у читавој Далмацији и ојачао борбу за ослобођење од турског

јарма у Босни и Херцеговини. У томе је велики историски значај бокељског устанка 1869. године“.)

Као што смо већ поменули, велики успех овог устанка и јуначке борбе у Грбљу, Машинама, Поборима, Брајићима и Кривошијама изазвало је велико одушевљење код Руса и Чеха и у свим југословенским крајевима. Светозар Милетић, вођа Срба у Војводини, био је највећи поборник бокељског устанка. Његова „Застава“, као опште гласило националне мисли, величала је ову борбу из дана у дан и давала [о] је блиставу славу правог херојства.

Др Коста Милутиновић, наш познати историчар, говорећи о Св. Милетићу и бокељском устанку каже ово:

„Овај рођени револуционар је одмах инстинктивно осетио какву је елементарну снагу скривао у себи тај бунтовни устанички елемент у Боки и са каквом херојском упорношћу се хвата у коштац чак и са редовном војском, још увек моћне хабсбуршке царевине. Не данима и седмицама, него месецима писала је Милетићева „Застава“, скоро из дана у дан о надчовечанској борби шаке устаника са добро извежбаним и модерно наоружаним аустријским и мађарским регуларним трупама, које нису биле у стању да сруше устанички отпор, упркос свим наређењима бечког двора. „Застава“ је била прва која је забиљежила да су у оружаном сукобу између устаника и царске војске активно учествовале и жене, да су се херојски бориле и јуначки гинеле, и то чак у отвореном јуришу, приликом отимања зржаве Горажде“.)

Са своје стране, Родић је био срећан што је прекинуо ово крвопролиће и народне патње, па уписује ћирилицом у свој иначе немачки вођени дневник:

„Светоје Богојављеније, Хвала Богу да се стим даном мир у Боки Которској сачинио и са милости Божјом и његовог величества, као што желим препород постојашњег реда у будуште појавио — нико срећнији него ја“.)

Разуме се, Родић је имао великих непријатности у очима министара ц. к. владе, нарочито Гискре и Куна. Поред осталих пакости и увреда, он је био стална мета режимске штампе и реакционарних политичара. Међутим, цар га је штитио од разних интрига и када је пала ова реакционарна влада, цар га је именовao за генералног гувернера Далмације (22. авг. 1870. г.) и тиме му је јавно указао своје признање.

¹⁵⁾ В. Н. Кондратьева — К истории восстания в Боке Которской в 1869 г. Академия наук СССР — Ученые записки института Славяноведения — Том XVI — Москва, 1938.

¹⁶⁾ Др Коста Милутиновић — Црна Гора и Приморје у Омладинском покрету — Ист. записи — Књига IX — Цетиње, 1933.

¹⁷⁾ Dr F. Hauptmann — и. д., стр. 83.

Успех бокелског устанка имао је такође посебан значај за читаво наше јадранско приморје. Он је снажно деловао на све народне слојеве и пробудио је народне масе у Далмацији из дуге политичке учмалости. Од 1861. г. аутономашка странка (која је фаворизирала италијански језик и коју је штитила бечка влада и далматински гувернер Вагнер) имала је стално двотрећинску већину у Далматинском сабору у Задру. Народна странка, која се борила за српскохрватски језик и штитила југословенске интересе, била је немоћна и безначајна. Од свега 41 посланика, 27 били су аутономашки, а 14 народњаци. Колико је изборни закон био наказан најбоље показује чињеница да су народњаци представљали 470.000 Југословена, а аутономашки тек око 15.000 свих осталих становника Далмације. Међутим, после бокелског устанка и под утицајем његовог успеха, на новим изборима од 1870. г. та се снага из основа мења. Народна странка добила је 25 посланика, а аутономашки 16. Од тада, та ће се већина стално одржавати па чак и стално повећавати. Од тада, италијански утицај у Далмацији почиње нагло да слаби, а југословенска идеја да расте, а нарочито код универзитетске и средњошколске омладине, будућих јавних радника који ће ту борбу наставити до коначног уједињења свих јужних Словена.

У Далматинском сабору и Бечком парламенту, С. М. Љубиша као народни посланик Боке, био је врло активан и борбен. Он је упорно бранио Родића као јединог човека који је успео да постигне најбоље решење. Оштро је нападао чланове ц. к. владе, а нарочито Вагнера. Он је изразио жаљење да влада није раније прихватила његов помирљиви меморандум приликом претреса војног закона и што није прихватила мирно посредовање кнеза Николе. У једном од својих многобројних говора рекао је ово:

„...Ви сте запалили и разорили 16 напуштених села без икакве стратешке потребе, ви сте уништили целокупну летину једне покрајине, храну, вино и маслине, разорили сте 17 цркава, спалили сте 3 манастира, црквене ствари и ризнице оскрнавили сте продавајући их јавном ликвидацијом у Котору и Будви. Љешеве људске сте оставили 14 дана прождрљивости паса! Хиљадама жена, дјече и старца хука данас на пепелу својих домова...“²⁾

У својој опширној студији „Позадина бокелског устанка“ проф. Дабиновић подробио анализира читаву политичку позадину бокелског устанка на међународном плану. Он устанку даје нову димензију и подвлачи улогу Бизмарка (Bismark). Он подробио описује активност кнеза Николе и Свесловенског одбора у Москви који су свесрдно помагали устанак. Он описује путовање и посету кнеза Николе, почетком 1869. г., Москви и Петрограду, а затим Берлину, где је имао дужи разговор са Биз-

²⁾ Dr A. S. Dabinić — и. д., стр. 87.

марком. Писац описује велику дипломатску акцију коју је раније водио Бизмарк у очитој намери да понизи Аустрију увек у циљу да пруски утицај буде преодоминантан у свим немачким земљама. Он је зато и напао Аустрију 1866. г. и постигао циљ после победе код Садове. Доследан својој политици, он анонимно упућује исте године (1866) два своја агента кнезу Николи на Цетиње, опрезно позива кнеза Михајла и кнеза Николау на рат против Аустрије и тајно настоји да се упути већа количина оружја „херцеговачким устаницима“. Он је покушао да задобије и Чехе и Игалију против Аустрије. У том смислу, Бизмарк тајно и преко своје дипломатије и штампе помаже бокељски устанак, јер му је политички конвенирало да умањи међународни углед Аустрије. Бизмарк се заноси идејом да Пруска и Хоенцолерни (Hohenzollern) изврше уједињење Немачке, а не Аустрија и Хабсбурзи, и то му је коначно и успело. Проф. Дабиновић долази до вероватне претпоставке:

... да је бокељски устанак замишљен као карика у великом ланцу политичких зајера против опстанка Аустро-Угарске монархије, као попутну појаву великог европског рата, који је имао да бујне у октобру 1869. године, али није започео јер је то запријечила енглеска интервенција“²⁷⁾

Аустријски и антисловенски кругови примили су свршетак бокељског устанка са највећим негодовањем. То најбоље сведочи велики уводни чланак у »Neue Freie Presse« од 20. јануара, 1870. г. Овај велики бечки дневник сматрао се као „независни гласник јавног мишља“ који стоји изнад политичких странака. Из дугог уводника „Мир у Кнежлазу“ (Der Frieden von Knezlaz) дајемо овде у слободном преводу неколико карактеристичних извода:

... Реч је о тзв. пацификацији Кривошија. Владини листови су веома резервисани у вестима и о начину како је у том крају поново повраћен државни закон. Можда зато имају и својих добрих разлога, али, по свему што нам је до сада познато, то није закон већ права анархија, и то конституисана државним актом од 11. јануара о. г... Чињеница је да у Кнежлазу нису били присутни сви устаници да изразе своју оданост већ само 300 (према другим вестима једва и 150). Чињеница је такође да и ових 300, или 150 присутних, уопште нису ни положили своје оружје већ су извели унапред договорену комедију: они су га само спустили на земљу и одмах га прихватили и опет припасали! Истина је да је представник ц. к. владе брзо искористио тих пар минута да би устаницима саопштио милостиву дозволу да опет прихвате оружје. Али, зар не би они то и сами урадили да им је наредио, супротно ранијем споразуму, да га ту оставе?... Питање је сада, да ли су се Кривошије покориле Аустријском царству, или се Аустријско царство покорило Кривошијама! Свакако, морали би

²⁷⁾ Dr A. S. Dabinić — и. д., стр. 89.

веровати да се уз ову тешку жртву за државну чист успоставила мирно стање у тој забаченој и пустој области. Међутим, по свежу што из тих крајева сазнајемо, морамо супротно веровати. Данас су, као и пре месец дана, само Кривошијани господари у Кривошијама; од њихове воље зависи да ли наши службеници цркве власти могу ући у ову потпуно несигурну област... Ми питамо овде ово: ако устаници нису положили своје оружје, ако нису дали видног доказа о свом покоравању, ако нису дали тачне, ако није успостављен ред и закон у том подручју, ако државне службенике пуштају само по својој милости, па ако треба још да им се богато надокнади штета из државних средстава, онда са којим образом може се тврдити да се акт од 11. јануара означи као потчињавање и пацификација?... У име ц. к. владе нико није тражио да се преговара као са неком стравом државом, већ једноставно да се тражи безусловно покоравање. И док су наше трупе све биле припремиле да се устанак угуши у најужем обручу и зада последњи ударца у срце Кривошија и док је закон већ стегао гвозденим кљештима главу змије отровнице, наједном, у Бечу, све се то вишти и све се мена! Удућује се Југословен Југословенима, православац православнома, дозвољава му се, или можда и наређује, да устанике призовије не силом и строгошћу, већ по цели државне части и закона! Царско оружје које се управо било претећи подигло, морало се спустити и одиграла се једна позоришна игра која не допушта пародију, јер је сама по себи пародија. Зар да се овде не поверује да су наши велики државни уметници овога пута потпуно батајили и упали у замку јужних Словена, Чеха и Руса? Шта би за њих могло бити поразније него да је овај први процес пансловенског сазревања сломила својом моћном снагом ц. к. влада? И обрратно, шта може боље раширити устанички пожар који тиња на стотину страна, него када ц. к. влада при првом додиру са противником испољава своју слабост и моралну немоћ на тако жалостан начин?!...^{*)}

Види се да из овог уводника провејава очита тенденција да се устанак у Боки огреничи само на најужи терен, тј. искључиво на Кривошије, или још боље само на село Драгаљ. Тобоже, читава Бока била је потпуно мирна и одана, а само је у Кривошијама букнуо устанички пожар. Ова провидна тенденција била је корисна за Аустрију јер је сужавањем устанка само на једно мало место умањила не само важност овог устанка него и свој пораз. Наравно, чињенице говоре супротно. Чињенице говоре да је читава Бока била у пламену, да је читава Бока била криво ратиште, да је свуда био заведен преки суд и владао полицијски терор. У устанку су ратовали и гинули Грбљани, Побори, Брајићи, Мајни, Кривошијани и многи мештани из Ораховца, Убала, Мокрина, Каменог и осталих планинских села херцеговске општине. Сви родољубиви Бокељи помагали су устанички покрет речју, делом и прилозима — сваки на свој начин. Начелник Херцег-

*) Neue Freie Presse — Wien — од 20. I. 1870. (Фотокопија у поседу писца).

-Новог, Ђорђе Војновић, бранио је праведну ствар бокелског устанка код Вагнера и осталих политичких власти; познати пом. капетани Лука Трипковић и Паво Каменаровић из Доброте одржавали су тајне састанке и помагали устанике прилозима; из Прчања, пом. капетани Н. Сбутега, Ф. Белавита, М. Луковић, а нарочито кап. Јозо Ђуровић помагали су свесрдно устанике. Овај последњи био је оптужен пред преким судом, а истрагу против њега обуставио је лично Родић.^{*)} Национална и културна друштва у Боки, а посебно Славјанске читаонице помагале су устанички покрет, а то је било и природно јер су сва ова друштва будила и одржавала народни дух, језик и обичаје и деловала као бедем против италијанског, мађарског и немачког продирања. Устанак је окупио читаву омладину Боке која је спонтано испољавала своју мржњу против Аустрије на сваком кораку. Према томе, устанак није био одраз само једног места — како је то Аустрија тумачила — него је био захватио читаву Боку и он је био прави бокелски устанак у пуном смислу те речи.

Сећајући се данас ових бурних догађаја из наше бокелске прошлости, ми се, у првом реду, дивимо нашим бокелским сељацима који су се голоруки дигли против моћне Аустро-Угарске царевине. Они су је били приморали да стварно калитулира и да прихвати њихове услове. Напредна југословенска и словенска штампа — а било је и других објективних гласника — величала је њихову борбу и њихове патње тако да је велики успех бокелског устанка далеко прешао границе Боке и громко одјекују по читавој Европи. Бока се била наједном прочула у Европи и у свим словенским крајевима. Она је не само у свом поморству него и у овом устанку написала сјајне странице своје повести. Устанак је снажно покренуо националне тежње и дао јаки замах југословенској идеји која се онда стварала. По свом великом одјеку и политичким последицама у југословенским крајевима, а посебно у Далмацији, његова стогодишњица није само бокелског него и општег југословенског значаја.

^{*)} Niko Luković — Uz 70 godišnjicu krivošijskog ustanka — гласник Нар. универзитета В. К. за 1940. г. — Котор, 1940.

Summary

THE BOKELIAN UPRISING IN 1869/70

Predrag KOVACEVIC

The district of Boka is located in the southern part of Dalmatia. In its past, from 1186-1371, Boka belonged to the Serbian kings of Nemanjić, later she was under the protection of the Bosnian king Tvrtko I and during the 15th century she was divided between the Venetian Republic and the Ottoman Empire. After the fall of Venice (1797) and during the turbulent period of Napoleonic wars Boka changed several political masters and eventually, after the Congress of Vienna (1814-15), the whole of Dalmatia, including Boka, was assigned to Austria. She remained an Austrian crownland till the end of the I World War (1918). It should be remembered that during the Venetian rule the people of Boka acquired a certain degree of autonomy the privilege of being exempted from military service.

In the beginning of the Austrian occupation the political authorities disregarded the acquired autonomous rights, they introduced a several colonial rule and Italian became the official language in all public affairs despite the fact that the inhabitants were Yugoslavs! The Austrian arbitrary and despotic rule provoked a general discontent and led to the first uprising of Bokelians in 1848.

The imminent cause of the second Bokelian uprising in 1869 was the introduction of the general Military Law which stipulated compulsory military service and the giving up of old national weapons. Both orders were rejected by the people. The former because it was a flagrant breach of the old privilege and the latter because it was considered a disgrace for a Bokelian to be without his personal arms. The situation became extremely tense and explosive particularly in Krivošije, a mountainous region north of Kotor and in Grbalj, Maini, Pobori and Braći, south of Kotor. The governor of Dalmatia, general von Wagner, proclaimed immediately martial law in the whole district. He ordered gen. Dormus to crush the rising revolt, but his punitive expedition failed. Thereafter, Wagner ordered brigadier Jovanović to bring the insurgents to submission. During the battle Jovanović was personally wounded and forced to retreat to Risan. Finally, von Wagner himself undertook his third expedition with fresh and additional forces but also without any success. After these repeated failures the imperial government of Vienna removed the incompetent general Wagner from his post and appointed count general von Auersperg with full powers to crush the insurrection at any cost. However, despite his overwhelming force in manpower (he used also heavy artillery and warships) gen. Auersperg was utterly defeated. Thus, the political and military situation in Boka became very grave and owing to constant and increasing opposition in the parliament and dissent in military circles it grew to a first rate problem for the Austro-Hungarian Monarchy. Her international prestige as a great power was sinking. Consequently, emperor Francis Joseph decided to negotiate

with the insurgents. He authorised general Rodich, a Serbian, to bring the insurrection to an end. Rodich arrived immediately in Boka. He met the insurgents personally, spoke with them directly, without interpreters, and eventually accepted their conditions: suspense of the military law, free use of national arms, amnesty for all insurgents and repair of war damages. In January, 1870, he concluded a peace treaty with the insurgents in Knežlaz and in Maine. Certainly, it was a humiliating event for the dual Monarchy, but there was no other alternative.

Naturally the heroic fight of the Bokelians against overwhelming Austro-Hungarian forces was daily glorified by the Slavic press and politicians. The final victory and high morale of the Bokelians was an obvious example how to fight for liberty and national independence. This proud and irrepressible spirit finally resulted, after great military victories during the 1 World War, in the unity and liberation of all Yugoslavs.

ПОРЕКЛО И КАРАКТЕРИСТИКЕ ПИШТОЉА ЗВАНИХ ЛЕДЕНИЦЕ

Међу најлепше пиштоље са системом паљења на кремен који су употребљавани у прошлим вековима у нашој земљи требало би убројати леденице. Оне су добро познате у свим нашим областима и заступљене су скоро у свим збиркама оружја у југословенским музејима, где се налазе и примерци који су припадали врло значајним личностима наше историје. Поред тога, леденице су коришћене у црногорским војевањима против Турака у XIX веку, херцеговачким бунама и устанцима, у кривошијском устанку. Све је то утицало да су леденице заједно са џефердаром postale наше најпопуларније оружје, често помињано и у народним песмама.

Међутим, ни о једном оружју не постоји толико различитих вести о имену и пореклу као о леденицама. Обиле ликовних и писаних података о њима из XIX века са територије Црне Горе наметнуло је доношење одређених закључака у погледу терминологије и територије распрострањености, а који нису одраз правог стања ствари. Због тога бих желела у овом раду, без претензија на комплетност, да покушам утврдити на основу расположивих писаних, ликовних и материјалних извора време појаве, првобитни назив, распрострањеност и развојни пут ових пиштоља.

Н а з и в

Најубичајенији и најраспрострањенији назив за наше пиштоље јесте „леденица“. Њега је нашао Вук Караџић у Црној Гори приликом свог боравка 1834. и 1835. године, и са објашњењем да се тако тамо зову „мале пушке све у сребро оковате“

објавио у свом спису о Црној Гори¹⁾ и у Српском Рјечнику.²⁾ У исто време Вук је забележио и име „леденик“ за ове пиштоље.³⁾ Одмах за Вуком, узимајући од њега податке, лансирао је термин леденице *Ami Boué*, пишући о оружју Црногораца.⁴⁾ У народним песмама, са исте територије, које је Вук непосредно затим почео да објављује, налазило се такође ово име за пиштоље са сребром. Тиме је био фиксиран као назив за одређену врсту пиштоља термин у употреби у једном нашем региону, и он се ширио ван њега заједно са интересовањем за Вукова дела, политичким збивањима у Црној Гори и кретањем становништва из области где је био познат.

У време Вуковог боравака у Боки Которској, у првој половини четврте деценије XIX века још није био познат назив леденице за наше пиштоље, иако су они били у употреби. О томе сведочи пртеж Ришњанина, који је Вук објавио уз текст о Боки Которској у Ковчежићу 1849. године, и на којем се јасно виде две леденице затакнуте за појас.⁵⁾ (сл. I). Међутим, описујући оружје Ришњана и Бокеља уопште Вук само наводи „двје пушке мале... све у сребро оковато“.⁶⁾ Тешко је претпоставити да Вук, који се живо интересовао за народно лексичко благо и био врло прецизан у изношењу терминологије, није био довољно обавештен о имену тих пиштоља, или га је случајно изоставио. Управо при набрајању рисанског оружја износи име за пушку која је тада била у најширој употреби у Боки Которској, дајући сажето и кратко њене главне карактеристике у то време.⁷⁾ Назив „леденица“ прихваћен је у Боки тек током друге половине XIX века,⁸⁾ под утицајем црногорског становништва које се у знатном броју насељавало у овој области.

У Босни и Херцеговини паралелно су употребљавани називи „леденица“ и „ледењача“⁹⁾ за ову врсту пиштоља, док се у народним песмама које је објавила Матица хрватска сусреће и термин „ледењак“.¹⁰⁾

¹⁾ В. Стеф. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1953, стр. 143. Спис о Црној Гори објављен је први пут у Немачкој 1837. године, — *Ibid.*, 10.

²⁾ В. Стеф. Караџић, *Српски Рјечник*, Београд, 1935, с. в. Леденица 3.

³⁾ *Ibid.*, с. в. леденик.

⁴⁾ *Ami Boué, Turquie d'Europe II*, Paris 1840, 220.

⁵⁾ В. Стеф. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, стр. између 16 и 17.

⁶⁾ *Ibid.*, 44.

⁷⁾ *Ibid.*, 45.

⁸⁾ Р. Ковачевић, *Прилози за повјесницу Боке Которске*, Дубровник 1878, 40.

⁹⁾ Л. Грбић Вјелокосић, *Ј. Зовко, Збирница о оружју, Зора Мостарска III/2*, 1898, 80; V. Čurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, *Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu*, IV—1943, Sarajevo 1944, 199.

¹⁰⁾ V. Čurčić, *op. cit.*, 200—201.

Једно сасвим друго име за ову врсту пиштоља постојало је у XIX веку, а и данас је још сачувано, у Метохији, на Косову, у северној и северозападној Македонији и у северној Албанији. Оно се јавља у неколико варијанти: целина — у Метохији и поменутих деловима Македоније¹⁴⁾, целина — на Косову¹⁵⁾, целина — у Скадру,¹⁶⁾ целина — у северној Албанији,¹⁷⁾ салина и полусалина — у околини Дубровника.¹⁸⁾ На читавом овом подручју, међутим, именом целина са варијантама називана је и једна друга врста пиштоља, у основи истог облика као леденица, али са оковима од туча.

Трећи назив за леденице забележен је у јужнијим деловима Албаније: у Бевату оне су се називале »*karabereshe*«, а под именом »*verdha*« биле су познате у Елбасану.¹⁹⁾

И најзад, у савремену италијанску литературу о развоју ручног ватреног оружја уведен је, без ознаке извора, назив „албански пиштољи“ и „морлачки пиштољи“ (*Pistole albanesi, pistole alla Morlacca*).²⁰⁾

Ако се сумирају напред изнети подаци, изузимајући подручје Бевата и Елбасана и податке из италијанске литературе, произилази да су паралелно на блиској територији постојала два различита имена за исту врсту пиштоља — леденице и целине, док се у Боки Которској, која се граничила са Црном Гором и крајевима тада званих Албанија, не помиње ни један од ова два назива. То би значило да су оба имена настала потпуно независно на својим територијама распрострањености, без међусобног утицаја.

Објашњење назива

Као база за објашњење порекла термина леденица послужило је тумачење народа у Црној Гори, које је Вук забележио, и према коме он је створен због сјаја најчистијег сребра којим су

¹⁴⁾ Ђ. Petrović, *Puškarski zanat u Metohiji*, *Vesnik Vojnog muzeja JNA* Музеј на град Скопје — Зборник II-III, Скопје 1965/6, 76.

¹⁵⁾ Гл. Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта*, II, Београд с. в. цитива.

¹⁶⁾ Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор I, Београд 1921 299 — приказ С. Тројановић дела N. Bruck-Auffenberg, *Dalmatien und seine Volkskunst*, Wien 1912.

¹⁷⁾ F. Nopcsa, *Albanien, Bauten, Trachten und Geräte Nordalbaniens*, Leipzig 1925, 151; V. Vuletić Vukasović, *Napomene o narodnom umjeću*, Dubrovnik 1913, 73.

¹⁸⁾ V. Vuletić Vukasović, *op. cit.*, 72.

¹⁹⁾ Abedin Canshi, *Dyfeksionjt dhe armët në Elbasan në shekullin e XIX-të*, *Etnografia Shqyptare* I, Tirana 1962, 261—262.

²⁰⁾ A. Gaibi, *Le armi da fuoco »alla Morlacca« dette »Albanesi«, Armi antiche*, Torino 1968, 9.

ти пиштољи оковани.¹⁶⁾ Ово објашњење унето је у све наше велике речнике,¹⁷⁾ а прихватио га је и Вејсил Ђурчић, који је до данас једини објавио преглед развоја нашег старог оружја.¹⁸⁾

Једно потпуно другојачије, али врло интересно тумачење за назив „леденик“ изнето је у Речнику Ивековића-Броза, где се претпоставља да је та реч могла постати од Венедик, веденик и отуда венедичка (Млетачка) пушка.¹⁹⁾ Ивековићева претпоставка допуњена је у великом речнику ЈАЗУ објашњењем да се турска реч Венедик за Млетке, Млечиће вјероватно покварила у народној етимологији због сјаја сребрних окова на тим пиштољима.²⁰⁾ Овакво значење појма леденица налази се и код Вида Вулетића Вукасовића: „по свој прилици народно Венедице“.²¹⁾

Нигде нисам нашла објашњење значења целина, цалина, целина.

Опис леденице

Леденицама се називају пиштољи са системом паљења на кремен издуженог, витког облика, чија се танка обла дршка више или мање лучиво повија нагоре и завршава јајастом јабуком са дугметом пирамидалног облика. Цев је увек глатка и пореклом је из валионица у северној Италији, као и оружарских ателеа Боке Которске, северне Албаније и Метохије. Механизам за опаливање — табан — видљив је, што значи да има за разлику од табана тзв. француског типа систем опруга споља. Тај механизам на свим сачуваним примерцима леденица у нас углавном је исте конструкције, урађен са мером и носи особености усавршеног табана на кремен. Ороз је пропорционалан и завршава се малом кутлом или тзв. криљцима. Средња горња опруга је у већини случајева профилисана (врста ромбоида ч низу) или права. Опруга која регулише покретање ороза је савијена и често прекривена тртугластом металном облогом која допире до саме ивице табанске дашчице (сл. 2). Ороз и средња опруга обично су украшени урезаним цветним мотивима, док се на доњој опрузи среће профил птице, а на спољној страни кашилука представа двоглавог орла или букет цвећа²²⁾ (сл. 3). На табанској дашчици понекад се

¹⁶⁾ В. Стеф. Караџић, *Прва Гора и Бока Которска*, 143.

¹⁷⁾ *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU*, II, Zagreb 1898—1903, s. v. ledenica 2; F. Iveković—I. Broz, *Rječnik hrvatskog jezika I*, Zagreb 1901, s. v. ledenica; *Речник српскохрватског књижевног језика III*, Нови Сад—Загреб 1869, с. в. леденица.

¹⁸⁾ V. Čurčić, *op. cit.*, 199, nap. 111.

¹⁹⁾ F. Iveković—I. Broz, *Rječnik hrvatskog jezika*, s. v. ledenik, ledenjak.

²⁰⁾ *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU*, III, s. v. ledenica.

²¹⁾ V. Vuletić Vukasović, *op. cit.*, 73.

²²⁾ Đ. Petrović, *Puškarski zanat u Metohiji*, 88.

налазе жигови са арапским словима који би требало да укажу на име израђивача, али у већини случајева они су нечитки. Понекад, додата је година арапским цифрама. На леденицама у нашим музејима није сачуван ни један табан старији од XVIII века. Тај тип табана који има основне елементе табана познатог под именом »alla catalana²⁵⁾ и »alla biscaglia²⁶⁾ типичан је за ручно ватрено оружје витких линија, које је било распрострањено у југозападним деловима Балканског полуострва.

Сви дрвени делови леденица обложени су углавном сребрним оковима са ливеним или искупаваним мотивима који садрже у себи елемент историјског стилског еkleктицизма са претежним решењима барока (полупалмета, акантусов лист, вегетабилни мотив са копчом), рококоа (шкољке, С волуте, ромбична поља у картушу) и појединим украсима који потичу још из антике (астрогол), из класицизма (плетенице) или представљају општа места. Врло много је заступљена и ружица, која се често налази у балканском стилском репертоару.

На свим леденицама орнаментални украси нису равномерно распрострањени. Усадници су претежно обложени пљоснатијим орнаменталним композицијама, да би се пиштољ могао лакше заденути за појас. Дршке су напротив са рељефнијим украсима како би се приликом пуцања пиштољ могао чвршће држати²⁷⁾ (сл. 4).

На појединим примерцима леденица орнаментика на оковима гвби своју основну орнаменталну карактеристику и добија неизлиференцирани облик. Описујући скадарске целине, Ф Нопча скреће пажњу на те украсе где »jeder einzelne der hohen silbernen Dornen des ganzen Schaftes ist ein aufrecht stehendes, rückwärts gehöltes Silberstäbchen, das oben in drei gegen rückwärtsüberbogene Blätchen ausläuft und vorne durch einige der Blattneratur entsprechenden Striche ornamentiert ist«²⁸⁾ (сл. 5).

Време употребе и територија распрострањености

Већ при изношењу података о називима леденица јасно се оцртавала територија на којој су оне употребљаване. Унета на географску карту она би обухватила средишњи део југозападног Балкана. Међутим, расположиви ликовни прилози и вести код

²⁵⁾ A. Gaibi, *Annali sull'origine e sulla evoluzione meccanica degli apparecchi di accensione delle armi da fuoco portatili*, II, *Armi antiche*, IV, Torino 1957, 59. VI bis.

²⁶⁾ L. Musciarelli, *Dizionario delle armi*, *Illustrata storia*, 1968/70, s. v. Acciarino.

²⁷⁾ V. Curđić, *op. cit.*, 200.

²⁸⁾ F. Nopcsa, *op. cit.*, 152.

путника који су крстарили нашим полуострвом проширују границе употребе леденице и уз сачуване примерке у југословенским музејима омогућавају да се утврди време употребе и територија распрострањености ових пиштоља.

Најранији помен о употреби леденица у нашој земљи потиче из Призрена и Ђаковице. На основу анкетног испитивања која сам вршила у ова два града 1955. године међу кујунџијама и тада још присутним пушкарима појава леденица овде названих целине, везује се за досељавање становништва из Северне Албаније у ову област средином XVIII века. Тада је у Призрену поновно основана пушкарска чаршија,²⁸⁾ а у Ђаковици је започета производња ручног ватреног оружја. У оба места израђивана су два типа целина, и то један тип виткијих линија обложен тучем, који је имао две варијанте од којих је једна била позната као „дебарска целина“²⁹⁾ и праве леденице обложене сребром. Према усменој народној традицији, која је врло жива, леденице су се израђивале у другој половини XVIII века у мањем броју него месингане целине. Оне су биле украшене сребрним оковима средње финоће (између 400—600) са ливеним декоративним мотивима који су тачно одговарали Нолчином опису скадарских целина. Орнаментални окови понекад нису обухватали све дрвене делове, већ су били распоређени у медаљоне (сл. 6).

Традиција израде претежно неуобличених орнаменталних скова настављена је и у XIX веку, када се сребрне целине израђују у знатно већем броју и додају као артикал великој балканској и ванбалканској трговини оружјем, у којој је предводио Призрен.³⁰⁾

У XIX веку леденице су се израђивале и украшавале се у Скопљу и укључивале у балканску трговину оружјем као цењен артикал. Израда леденица у овом граду последица је породичне и професионалне повезаности скопских и призренских златара и учешће Скопља у призренској трговини оружјем.³¹⁾ Израдом и употребом леденица Скопље представља најисточнију тачку на територији распрострањености ових пиштоља на Балкану. На западу од њега преовладавале су месингане целине, а на југу разне врсте кубура.

Полазећи од чињенице да су леденице радили у Призрену од средине XVIII века пушкарски досељени из северне Албаније и златари пореклом из околине Скадра, а у Ђаковици досељене

²⁸⁾ D. Petrović, *Puškarski zanat u Metohiji*, 85.

²⁹⁾ Термин сам нашла у најстаријем инвентару Народног музеја у Београду.

³¹⁾ D. Petrović, *Puškarski zanat u Metohiji*, 98—99.

³²⁾ D. Petrović, *Oružarski zanati u Skoplju*, 81—82.

занатлије из Малесије,³¹⁾ може се утврдити да је подручје северне Албаније са Скадром, као оружарским и златарским центром, било упознато са леденицама пре тога времена. Један изванредан примерак леденице, који би могао да се датира као скадарски рад половине XVIII века, сада у приватном власништву, поседује сребрне окове са неиздиференцираном веома рељефном орнаментиком, и указује на префињени рад златара у односу на провинцијско уметничко изражавање кујунџија Метохије. Другим речима, требало би Скадар узети као полазну базу у ширењу леденица према истоку у другој половини XVIII века.

Крајем XVIII века прошао је кроз Грчку Француз Пуквил оставивши интересантну вест о Епирцима из Јањине који су тада имали пиштоље оковане сребром »à l' usage des Schypetars«.³²⁾ Као илустрацију текста о путу кроз Грчку приложио је цртеж Албанца Тоске за чијим појасом сасвим јасно се распознају две леденице (сл. 7). С обзиром да су Тоске тада насељавали и Епир, очигледно је да су ти пиштољи са сребрним оковима „према албанском обичају“ биле леденице.

Нема никакве сумње да су леденице биле у употреби у Јањини и пре Пуквиловог боравка у том крају, али тешко је утврдити тачно време њихове појаве. Ипак на основу једне леденице из Народног музеја у Љубљани (инв. бр. 73989), сада у Војном музеју у Београду, могло би се утврдити оквирно време почетка употребе леденица у том делу Балкана.

Поменута леденица има издужен, скоро потпуно прав облик, који одступа од уобичајеног благог нагиба дршке надоле. У правој линији са дршком налази се јабука, незнатно јајастог облика, која се завршава дугметом чији облик потсећа на завршетак дршке мароканских бодеза „кумија“ у виду „пауновог репа“, а који је познат од краја XVI и почетка XVII века³³⁾, само што је на овом пиштољу израђена китџастије. Цев је глатка, код барутне коморе вишестрана и украшена таушираним месинганим тракама и гравираним букетом лишћа. Табан је француског типа касног XVII века. Орнаментисани сребрни окови покривају све дрвене делове пиштоља. Најзаступљенији украсни мотиви су полуалмета и акантусов лист, који су помешани са веома рељефним канелираним С мотивом, самим или у комбинацији са бадемастим украсом, шкољкама, тракама астрагала, бобица, косо урезаних линија, вишелатичним ружицама и тракама са нијелом. Сви ови украсни

³¹⁾ Подаци су узети у мој још необјављен рад *Оружарство у југословенским земљама под Турцима*, који се чува у архиву Војног музеја у Београду.

³²⁾ F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, III, Paris 1820, 457.

³³⁾ Ch. Buttin, *Catalogue de la collection d'armes anciennes européennes et orientales*, Rumilly 1933.

елементи распоређени су у правилној симетрији која подсећа на ренесансни редослед (сл. 8).

Неуобичајени облик овог пиштоља за леденице, али са основним особеностима тог типа ручног ватреног оружја, детаљи касног XVII века, прецизан начин извођења орнаментике на оковима и појава неких од украсних елемената који више прелазе границу XVIII века, а не оређу се на сачуваним леденицама од друге половине XVIII века, упућују да би настанак овог пиштоља требало ставити у прве деценије XVIII века и у њему видети првобитни изглед пиштоља који је касније назван леденица.

Препокривеност овог пиштоља сребрним оковима, веома упадљивим, са елементима левантинског барока, указује да је он израђен према владајућем укусу у сфери оријенталних утицаја. Обарача на овом пиштољу, која има облик човека у епирској народној ношњи, јасно одређује да је био намењен епирском тржишту.

Према томе, датирање овог пиштоља у прве деценије XVIII века и одређивање територије на којој је употребљаван, указује да су се леденице рашириле у Епиру такође у првој половини XVIII века.

С утврђивањем употребе леденице у Јањини добија се, колико је до данас познато, крајња јужна тачка територије на којој је била распрострањена ова врста пиштоља на Балкану. Даље ка југу и истоку биле су у употреби друге врсте кубура и пиштоља, међу којима су се налазили и пиштољи рађени у Брешли,³⁶⁾ у северној Италији, који су имали већу јабуку и другчију, пљоснатију орнаментiku, и подсећају на тзв. призренце, пиштоље израђиване у Призрену. Ти пиштољи налазе се у великом броју у неким музејима у Атини и могу се видети на портретима грчких устаника из 1821. године.

Из свега напред изложеног произилази да се територија на којој је посведочена употреба леденица «à l'usage des Schypetars» простирала у XVIII веку од Призрена и Ђаковице на истоку, до Скадра на западу, обухватајући уз то средњашњи део Албаније (Берат и Елбасан) и допирући на југ до Јањине у Епиру. У XIX веку, та територија се шири на исток до Скопља. На обалном подручју Албаније, од Валоне ка југу изгледа да су опет преовлађавали брешански пиштољи, које је месно становништво добијало у замену за уље, вино и чауре на храстовој шишарци (за

³⁶⁾ F. C. H. L. Bougeville, *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'empire Ottoman pendant les années 1798, 1799, 1800, et 1801*, II, Paris 1805, 180; N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIII-e siècle*, Paris 1956, 229.

добијање црне боје).³¹⁾ Ти пиштољи били су по свему судећи у употреби и у средњој Албанији.³²⁾

Северно од Албаније, у слободној Црној Гори, као што је већ наведено, постојање леденице као најомиљенијег оружја Црногораца, утврђено је у четвртој деценији XIX века.³³⁾ Ликовна документација из приближно истог периода то потврђује. На цртежу Црногораца у народној ношњи из Његошевог доба, који је објавио И. П. Ковалењски, сасвим се јасно уочава леденица затакнута за појас³⁴⁾ (сл. 9). Оне се виде и на акварелима „Његош с главарима на увиђају о убиству“, и „Његош с главарима на повратку са увиђаја о убиству“, које је израдио око 1840. године аустријски кадет Аугуст Ороу.³⁵⁾ Изразито богато украшене леденице приказане су на бакрорезу који представља Његоша са оружјем, а који је рађен 1844. године за време боравка Г. Вилкинсона у Црној Гори.³⁶⁾

Ликовни прилози из каснијих година, а нарочито цртежи Валериа, настали у осмој деценији XIX века,³⁷⁾ (сл. 10), уз писане податке сведоче да су леденице и даље остале најомиљенији пиштољи Црногораца. Ипак, оне нису биле једини пиштољи у употреби. Већ је Вук навео да се користи и пиштољ „врло шиљаст“ с „арнаутским“ кундаком који је био окован тучем,³⁸⁾ тачније речено дебарска целина. Поред тога употребљавале су се и друге врсте пиштоља и кубура,³⁹⁾ до којих су Црногорци долазили путем ратног плена или куповином у оружарским центрима Боке Которске, Босне, Метохије, Скадра.

Помену о раширеној употреби леденица у Црној Гори од половине четврте деценије XIX века служе као путоказ да су оне пре тога времена биле познате и у овој нашој области. За сада не располажем сигурним доказом о њиховој тамошњој распрострањености у неком од временских одсека XVIII века, али сигурно је да су увођењу ове врсте пиштоља у наоружање Црногораца допринели политички односи Црне Горе и Млетачке Републике од друге половине XVII века, борба Црногораца за независност Црне Горе током XVIII века, као и трговачки контакти са Боком Которском и Скадром.

³¹⁾ F. Pouqueville, *Voyage en Morée*, 92.

³²⁾ R. Zoini, Dh. Mborja, *Arti popullor në Shqipëri*, Tirana, tab. 41.

³³⁾ В. Стеф. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, 143.

³⁴⁾ П. Л. Венерман, *Црна Гора, њени обичаји и нација*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу, III, Цетиње 1863, 203.

³⁵⁾ Љ. Дурковић—Јакић, *Његошев лик*, Цетиње 1963, стр. 48, сл. 5, 6.

³⁶⁾ *Ibid.*, 50, сл. 8.

³⁷⁾ Ch. Yriarte, *Les bords de l'Adriatique et le Monténégro*, Paris 1876, цртежи на стр. 367, 377, 406, 407, 417, 433, 438, 445, 469, 485, 468.

³⁸⁾ В. Стеф. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, 142.

³⁹⁾ G. Frilley et J. Wlahovitch, *Le Monténégro contemporain*, Paris 1876, 170.

Последња наша област у којој су леденице нашле широку примену била је Бока Которска, нарочито њен јужнији део. У великом раду о народној уметности Далмације Наталија Брук-Ауфенбер је објавила једну фотографију леденице која је припадала старој которској грађанској гарди.⁴¹⁾ Облик тога пиштоља и његова украшеност (сл. 11) у многome подсећају на већ помињани примерак из Епира, па је очигледно да се ради о пиштољу израђеном у првој половини XVIII века. Из тога би следило да су Которани тога доба већ носили леденице и да су се оне тада и израђивале у Котору, под условом да се усвоји приложени текст уз фотографију: „златарска которска умјетност”.⁴²⁾

Идући помен о коришћењу леденица у Боки потиче с почетка XIX, а можда се може датирати и у крај XVIII века. На једном од цртежа којима је илустрована књига Вилијама Милера о ношњама у Аустрији приказан је Ришњанин коме се за појасом налази пиштољ који има основне карактеристике већ обликоване леденице⁴³⁾ (сл. 12). Овај податак допуњује Вукове белешке о оружју Ришњана, као и приложени цртеж, с тим што помера време употребе ових пиштоља у Рису на сам почетак XIX, односно крај XVIII века.

У току XIX века леденица је била врло раширено оружје у Боки Которској и налазила се као саставни део наоружања морнара Бокељске морнарице.⁴⁴⁾ Велина примерака леденица у југословенским музејима је из Боке Которске и припада овом периоду. Неке од тих леденица имају позлаћене окове.

Порекло

Током векова Млетачка Република држала је у Далмацији поред сталне италијанске посаде у тврђавама и помоћне трупе. То су пре свега били страдиоти — лака коњица састављена од Албанаца, Грка и Левантинаца, која се помиње већ у другој половини XV века,⁴⁵⁾ а губи завршетком Морејског рата. Бројније су биле друге трупе састављене од Албанаца, Хрвата из Далмације и Морлака, од којих су последњи понели све тегобе и успехе Кандијског и Морејског рата.

Расположиви подаци показују да је за ове трупе израђивано посебно оружје које је одговарало њиховим навикама и укусу.

⁴¹⁾ N. Bruck-Auffenberg, *Dalmatien und seine Volkskunst*, tab. LX

⁴²⁾ *Ibid.*

⁴³⁾ W. Miller, *The Costums of Austria*, London 1809 (?).

⁴⁴⁾ J. Вукмановић, *Ношња и оружје Бокељске морнарице*, Споменик САН СХУ, Н. С. 5, Београд 1953, 220.

⁴⁵⁾ S. Trajlić, *Zadar i tursku pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 11-12, Zadar 1965, 205; G. Novak, *Mletačka upuštva i izvještaji*, IV, Zagreb 1964, 118, 276; Исто, књ. V, Zagreb 1966, 99.

Тако су познати мачеви скјавоне, далматински мачеви⁵¹⁾, албански мачеви⁵²⁾, албанске пушке⁵³⁾ и најзад албански или морлачки пиштољи.

У време када су Албанци у млетачкој служби у Далмацији научили да рукују ручним ватреним оружјем, а то је било у последњим годинама XVI века⁵⁴⁾, у употреби су биле пушке фитиљаче и пушке и пиштољи колашице, са системима паљења који су претходили кременјачама. Међутим, тешко је претпоставити да су те помоћне службе биле наоружане ручним ватреним оружјем система на коло, који је био врло компликован, а нарочито не пиштољима колашицама који су опет били још и веома скупи. Вероватније је да су оне носиле пушке фитиљаче, «*arcobuso da fuoco*» како се помиње у једном инвентару из Сплита из истог времена.⁵⁵⁾ Због тога се може претпоставити са доста сигурности да су први пиштољи које су ове трупе добиле били са системом паљења на кремен, другим речима пиштољи им нису били познати све до средине XVII века, када је овај систем усавршен.

Када су тачно ушли пиштољи кременјачи у употребу код ових војника није сасвим јасно. А. Гајби наводи као могући термин појаве тзв. албанских пиштоља 1650. године, када је Венеција распустила одред тешко оклопљене коњице — *colazze*, коју су сачињавали плаћени и недисциплиновани војници (1644. године). Тада је њихово наоружање депоновано у магацине одакле су га преузели оружари из Бреше, који су пиштоље обложили металним оковима и поставили на јабуке дршки додатак са зашиљеним дугметом.⁵⁶⁾

Да ли се наоружавање пиштољима кременјачима помоћних трупа у млетачкој служби у Далмацији стварно догодило 1650. године, или је то било нешто касније није могуће установити без консултовања потребне архивске грађе. У сваком случају, друга половина XVII века је период упознавања Балканаца и Далматинаца са пиштољима овог новог система.

Ако се усвоји интерпретација А. Гајбија о настанку албанских пиштоља, онда би њихов првобитни облик требао да буде у основи исти као код немачких пиштоља колашица са којима су били наоружани „Кораце“.⁵⁷⁾

⁵¹⁾ С. Fiksović, *Iz renesansnog Omiša*, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 6, Split 1967, 13—14, nap. 51.

⁵²⁾ М. Birtašević, *Mačevi «vukovci» u Jugoslovenskim zbirkama*, *Vesnik Vojnog muzeja* 13—14, Beograd 1968, 97, 99—103.

⁵³⁾ А. Gaibi, *Le armi da fuoco portatili italiane*.

⁵⁴⁾ G. Novak, *op cit.*, V, 45.

⁵⁵⁾ D. Božić-Bužanić, *Prilozi poznavanju interijera kuće u Splitu iz druge polovine 16 vijeka*, Split 1961, 113, 122.

⁵⁶⁾ А. Gaibi, *Le armi da fuoco «alla Morlacca» dette «Albanesi»*, 9—10.

⁵⁷⁾ А. Gaibi, *Le armi da fuoco portatili italiane*, 34.

Упоређујући најстарије примерке леденица у нашој земљи, из Котора, Љубљане („епирска“) и из Београда (у Војном музеју, инв. бр. 129/145) са пиштољима колашицама француског и јужно-немачког порекла с почетка XVII века, који се налазе у великој колекцији оружја Одескалки у Риму⁸²⁾ (сл. 13) и у збирци оружја у Уметничко историјском музеју у Бечу⁸³⁾ заиста упада у очи велика сличност.

Према томе први пиштољи кременјачи које су упознали Хрвати, Морлаци и Албанци у Далмацији потсећали су на поменуте три леденице из прве половине XVIII века, а то значи да су имали дршку скоро праву или незнатно повијену надоле, јајасту јабуку са дугметом које је вероватно првобитно имало облик задржан на леденицама из Котора и Љубљане. Такав облик дугмета био би производ брешанских оружара базиран на добром познавању укуса Оријента, с којим су трговали већ од краја XV века.⁸⁴⁾ Отуда је могућа и сличност дугмета ово две леденице са завршетком дршке мароканских бодежа. Вероватно да стварање тог типа завршетка припада истом кругу као и додатак на јабуци дршке мачева скјавоне или облик дршке, тзв. албанских мачева.⁸⁵⁾ Али, без систематског истраживања међусобних односа и преплитања утицаја између арапског и медитеранско-хришћанског света у прошлости не би се могао донети одређени закључак.

Поставља се питање да ли су ти пиштољи, преци леденице, били обложени сребром. Тешко је претпоставити да би послато оружје помоћним трупама имало сребрне окове. Због тога сам склона закључку да су они имали украсе од туча, метала, који је примјењиван за украсе брешанских пиштоља од краја XVII века,⁸⁶⁾ и који је задржан на албанским целимама, најближим сродницима леденице. Не губећи из вида балкански конзерватизам у одржавању и репродуковању истог типа оружја, па и орнаментике, кроз дуги низ година, може се наћи потврда о врсти металних окова првих пиштоља на представи једног морлачког секежана (вјероватно из залеђа Сплита) с краја XVIII или самог почетка XIX века, коме се за појасом јасно виде два пиштоља са месинганим оковима, који веома потсећају на призренске целине⁸⁷⁾ (сл. 14).

Облагање сребром тих првих пиштоља кременјача одређеног облика вероватно је нешто каснијег датума, као одраз тежњи

⁸²⁾ N. di Carpegna, *Antiche armi dal sec. IX al XVIII già Collezione Odescalchi*, Roma 1969, Tab. 474, 475, 478, p. 77, 78.

⁸³⁾ A. Gaibi, *Le armi da fuoco portatili italiane*, p. 107, tav. 55—B-b.

⁸⁴⁾ *Ibid.*, p. 79.

⁸⁵⁾ M. Birtašević, *op. cit.*, 101, 103.

⁸⁶⁾ J. F. Hayward, *Les armes à feu, anciennes 1660—1830*, Fribourg 1964, 144.

⁸⁷⁾ V. Miller, *The Customs of Austria*:

једног вишег и имућнијег друштвеног слоја, коме је било стало да и раскошним оружјем потврди свој положај. Зато би појава сребрних окова на пиштољима, односно првих правих леденица, могла да уследи после Морејског рата када се вршило друштвено прегруписавање међу домаћим старешинама и главарима.

У Дубровнику, који је познат по брзом реаговању на све доградње, »*una pistola d'argento*« помине се већ 1709. године у инвентару ствари у радњи дубровачког златара Димитра Атаназија из Албаније.⁶⁴) На подручју, пак, које је било захваћено Морејским ратом, и где су били прихваћени и одомаћили се први пиштољи кременјаци, а то значи у Далмацији са залеђем, у Црној Гори и код Албанаца, њихово окивање сребром мислим да се десило у првим деценијама XVIII века. На ту претпоставку наводи време настанка леденице из Котора и Београда. При томе је поново уследила интервенција брешанских радионица, што се јасно види на примени украсних мотива сребрних окова поменуте две леденице, као и на пару пиштоља у *Armeria Reale* у Торину, који су датирани у прву половину XVIII века, као производ Бреше намењен за извоз на Балкан.⁶⁵)

Управо у то време Бреша је почела да губи углед најчувенијих европских произвођача ручног ватреног оружја, јер више није могла да се одупре конкуренцији бољих париских цизелера, који су на окове оружја примјењивали нова стилска обликовања. За то време брешански цизелери понављали су стилски репертоар од пре једног века.⁶⁶)

Изгубивши на тај начин свој некадашњи реноме, а тиме и клијенте међу владарима и крупним племством западне Европе,⁶⁷) Бреша је нашла компензацију у новим благородним потрошачима с оне стране Јадрана, за које је оружје, а поготово доброг квалитета и богато украшено значило све, и у чијим областима многима нису била блиска оновремена стилска струјања у Европи. Потврда за то налази се опет у леденицама из Котора и Београда на чијим се сребрним оковима јављају украшени елементи употребљавани у Италији и Француској од средине XVII века⁶⁸) (сл. 16).

⁶⁴) Хисторијски архив у Дубровнику, *Diversa de Foris*, 136, fol. 184.

⁶⁵) A. Gaibi, *Le armi da fuoco portatili italiane*, p. 137, tav. 203.

⁶⁶) G. F. Hayward, *Les armes a feu*, 142—143.

⁶⁷) G. F. Hayward, *European Firearms*, London 1955, 12.

⁶⁸) На леденицама из Београда, Котора и Љубљане поједини од примењених украсних елемената, а нарочито полунамете уоквирене мистично низовима плетеница, јављају се на оквирима оружја из Бреше већ од половине XVIII века (Упор. A. Gaibi, *Le armi da fuoco portatili italiane*, p. 124—125, 127, tav. 122-C, 125-B, 133-B, 143-A, B. Пиштољи са тим украсним елементима налазе се у Валасовој колекцији у Лондону, Музеју артиљерије и *Armeria Reale* у Торину и у музеју у Фиренци. Такође и занимљив сребрни оков на цевима леденица из Котора и Београда, који се састоји од

Паралелно са почетком облагања ових пиштоља сребром, или можда једну или две деценије касније, почео је да се савија првобитно прав облик дршке ради лакшег и спретнијег руковања. Тај прелаз јасно се уочава упоређивањем леденица из Котора и Љубљане са примерком из Београда, чија је дршка већ мало повијенија и означава прелазну фазу ка леденицама који ми данас знамо. Том приликом изгубило се и декоративно дугме на јабуци дршке (пиштољи из Котора и Љубљане) да би добило обичан мали пирамидални облик који се већ налази на леденици из Београда и на примерцима из Торина.

Од средине XVIII века све су чешћи помени сребрних пиштоља. Тако је у Котору 1750. године процењен један пиштољ сав у сребру на 6 цекина,¹⁰⁾ а 1766. године помиње се један сребрни пиштољ *all' italiana*.¹¹⁾ Из тога периода већ се налази и по неки сачувани примерак леденице. Нема никакве сумње да су сребрни пиштољи украшавани у то време и у нашим познатијим златарским центрима Приморја, као нпр. у Котору, где је, према мојим исписима из месног архива, било у XVIII веку 38 златара.

Тако је током једног века извршена трансформација првог пиштоља кременача на нашем тлу ван турске доминације у најраскошнији пиштољ XVIII и XIX века југозападног дела данашње Југославије.

При утврђивању распрострањености леденица у Албанији и у Метохији мора се водити рачуна о неколиким факторима који су истовремено и међусобно деловали. То су територијална и етничка блискост Боке Которске и Црне Горе са крајевима који су означавани као албански, знагто присуство албанских златара у бококоторским градовима (Котор, Перист, Рисан), а који су били и даље повезани са матицом и најзад, у зависности од политичке ситуације, дозвољен или недозвољен извоз оружја из Бреше за Албанију, као и Епир.¹²⁾ Све су то били путеви којима је леденица долазила на ову територију Албанаца, одакле је пренета и у Ме-

представе пластичне вазе, две птице постављене једна насупрот другој и стилизоване бухтиње, а са мотивима флоралног барока, подсећа на сличну композицију са нешто старијим стилским елементима у књижици узорак мустри за гравирање и цртежање оријамента на пиштољима Клода и Жака Симонена, издату у Паризу 1693. године, а која, као поновљено издање, указује на владајући стил у Француској од половине друге половине XVII века. (J. F. Hayward, *European Firearms*, 46—47, Pl. XXII-58).

¹⁰⁾ Државни архив СР Црне Горе у Котору (= ДАК), УП, 70, 54.

¹¹⁾ ДАК, УП 93, 224.

¹²⁾ Нешто података о кријумчарењу оружја из Бреше за Албанију налази се код А. Gaibi, *Le armi da fuoco nella Morlaccas*, стр. 7-8. Веома занимљиву грађу о коме пружају тзв. криминалистички подаци који су рођени у Млетачкој Далмацији против кријумчара оружја за рачун „турских трговаца“, а налази се у архивима у Котору и Херцег-Новом. С обзиром да ћу о томе говорити на другом месту, овде не износим сигнатуре докумената.

тохију. С друге стране, Скадар, као велики оружарски и златарски центар прошла два столећа, одакле су и Приоторци набављали једним делом своје оружје, морао је имати слуха за укус својих потрошача, што је олет утицало на производњу леденица у овом граду.

Остало је још једно необјашњено питање у вези са пореклом леденице, односно пиштоља који су јој предходили и из којих се она развила, а које сам наговестила приликом изношења података о уобичајеним називима за леденицу и тумачењима тих имена. Ради се наиме о терминима целина, целина са варијантама и леденик, као и о првобитном имену леденица у Боки Которској до половине XIX века. Мислим да је суштина у следећем:

Већ средином XVI века табани са системом паљења на кремен називали су се у Италији «acciarino» или «azzalino»⁷²⁾ у ломбардијском дијалекту⁷³⁾. Назив потиче од речи accendiesca, врста челичног кресива за паљење који се звао и acciarino, a-zzalino.⁷⁴⁾ Како су први пиштољи са којима су се упознали Албанци били кременјачи и звали се аналогично са пушком — «un schioppo d'azzalino»,⁷⁵⁾ «pistola d'azzalino», то је показатељ система постао назив за пиштољ. И то на исти начин како данас појам кременјача означава и пушку и пиштољ са кременом. Само, треба одмах напоменути да се тај назив одржао само за одређен тип пиштоља. Сви други типови кратког ручног ватреног оружја које су Албанци упознали касније од прототипа леденице називани су другојачијим именима. Претпостављам да је први назив за одређену врсту пиштоља кременјача међу Албанцима био „целина“, који се одржао у конзервативној средини северне Албаније, а да је потом уследило настајање варијаната. Оваквим објашњењем настанка назива целина, целина, добија се у исто време поново потврда о праоблику леденица и албанских пиштоља целина.

Морлаци су ове пиштоље вероватно звали истим именом као и Албанци, само у преводу на наш језик. У најстаријој збирци народних песама са територије Боке Которске Јулија Баловића, која је настала крајем XVII или почетком XVIII века, јавља се у песми „Пераштани разбише Турке Херцеговце који навалише на Пераст да га поробе на 15. свибња 1654“ термин „мала пушка самољница“⁷⁶⁾ Већ је Валтазар Богишић указао на могућност да

⁷²⁾ A. Gaibi, *Appunti sull'origine e sulla evoluzione*, 38.

⁷³⁾ L. Musciarelli, *Dizionario delle armi*, s. v. azzalino.

⁷⁴⁾ *Ibid.*, s. v. accendiesca.

⁷⁵⁾ ДАК, СН, 709, I. III 1635.

⁷⁶⁾ В. Богишић, *Народне песме из старијих мањинских пријомских збирки*, I, Београд 1878, стр. 164; Захваљујем се др Мирославу Панчићу, професору Филозошког факултета у Београду што ми је омогућио увид у рукопис о збирци народних песама из Богишићеве заоставштине.

ова архаична реч, која више није постојала у приморју у његово време, означава пиштољ кременјач, исто као новија реч самокрес.⁷⁾ Вредно је напоменути да је самокрес у време башљења Вука Караџића у Црној Гори, био синоним за труд.⁸⁾ Мислим да се ту ради о истом лексичком развоју као и у Италији.

Поред ова два назива за исти тип пиштоља, изгледа да је у другој половини XVII века постојало међу Црногорцима још једно име за те пиштоље. Наиме, у Морејском рату Црногорци су били на страни Млетака, који су их снабдевали оружјем као и Морлаке.⁹⁾ За становништво које је вековима живело у сталном контакту са Турцима Венеција је била Венедик, отуда је и оружје које је одатле долазило именовано указивало на даваоца. Тај термин био је сачуван још 1837. године у Призрену за албанске пиштоље целине.¹⁰⁾ Током времена тачан назив пиштоља је заборављен и промењен, широм употребом леденица, можда у другој половини XVIII века, у леденик, аналогијом бљештавости сребрних окува леденица, и то од стране становништва које није знало за право порекло тих пиштоља.

Према томе, први пиштољи кременјачи који су нашли примену на нашем тлу имали су у другој половини XVII века три имена: палина, самогњица и венедик. У Котору, пак није био познат у то време ниједан од ових назива, бар се не налазе у инвентарима домова и опорукама. Чини ми се да су они тамо једноставно називани италијански пиштољи — «una pistola all' italiana» како се налази у једном попису од 6. октобра 1689. године,¹¹⁾ као што су пиштољи који су долазили из Турске називани «una pistola alla Turchesca».¹²⁾



У прошлим одељцима већ је помињано да су леденице рађене у Котору, Елбасану, Скадру, Призрену, Баховици и Скопљу. Овој листи требало би додати још и Рисан, а могуће је да су прављене и у Херцег-Новом, мада у тамошњем Архиву нисам наишла на конкретну потврду. Још увек је неизвесно да ли су биле и производат пограничних пушکارа и златара. Сем тога, леденице су

⁷⁾ В. Визић, *op. cit.*, 393.

⁸⁾ В. Стеф. Караџић, *Српски дјечани*, с. в. самокрес.

⁹⁾ G. Stanojević, *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684—1699*, Beograd 1962, 137.

¹⁰⁾ A. Boné, *Turquie d'Europe*, 227.

¹¹⁾ ДАК, СН, 120, 838 т.

¹²⁾ *Ibid.*

се украшавале у првој половини XIX века и у Цетињу,⁸³⁾ а вероватно да су то радили и златари у Перасту и Рисну.

Разумљиво је с тога да је с обзиром на знатан број места где су се леденице израђивале и украшавале, њихов изглед варирао у зависности од нивоа знања и вештине оружара и златара. Леденице украшене у Боки Которској, која је имала златарску традицију још од средњег века, задржавају елементе европског барока и рококоа. То су исти украси који се у XVIII и првој половини XIX века јављају на оквирима икона у которским црквама и на свим врстама оружја тамо израђеног.

Примерци из Скадра показују један друкчији прилаз решавању орнаменталних плоха. Орнаменти су ситнији, збијенији и не издиференцирани, али ипак сведоче о једном занатском знању и осећају за стил.

Призренске леденице далеко заостају за которским и скадарским у погледу украшености. То је већ сасвим периферна уметност. Али, занимљиво је да се у XIX веку копирају поред скадарског начина декорације и бокељски, мада у мањој мери, што би упућивало на два правца продирања утицаја.

На основу јављања појединих елемената из стилских струјања у Западној Европи на оковима леденица могуће је извршити приближно њихово датирање, али при томе треба водити рачуна о месту израде, односно степену отворености у прихватању тих новина. Ипак, у целини гледано доста је тешко тачно утврдити порекло појединих леденица јер се не сме заборавити на врло уврежен обичај прекопиравања орнамената.

Изгледа да су се леденице најраније престале да израђују у Котору. Већ 1847. године помињу се тамо калисларе.⁸⁴⁾ Увођењем савремених фабрички израђених типова оружја нестајало је и пушکارа који су радили и леденице. У попису из 1852. године помиње се свега шесторица,⁸⁵⁾ а један мајстор који је пре седам година радио као пушкар,⁸⁶⁾ у списку се наводи већ као ковач. Десет година доцније у Котору су забележена само 4 поправљивача ватреног оружја.⁸⁷⁾ Међутим, иако се нису леденице даље израђивале, оне су биле још у употреби. Тако су коришћене и у кривошијском устанку 1869. године.⁸⁸⁾

⁸³⁾ Љубина Кланчић, *Негош и Цетиње*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу, III, Цетиње 1963, 140—141.

⁸⁴⁾ ДАК, ОК XI-136.

⁸⁵⁾ Ibid., XIII-231.

⁸⁶⁾ Ibid., II2.

⁸⁷⁾ Ibid., XXI-730.

⁸⁸⁾ И. Злоковић, *Прилози за историју ратника у Боки Которској 1869. године*, Годивњак Поморског музеја у Котору, XVII, Котор 1969, 109 фотографија вођа устанка; Ch. Yriarte, op. cit., 351; цртеж П. Фритела — Кривошијана, Пригораца и Бокеља.

Производња леденица у Скадру трајала је нешто дуже, али у последњој деценији XIX века за леденице више није постојао интерес код месног становништва. О томе је оставио занимљиву белешку француски конзул у Скадру А. Деро (1893—1899): *Quant aux admirables pistolets d'argent anciennement portés à la ceinture, ils échouent, victimes de nos inventions et du progrès, dans les mains du crieur public qui les adjugera au poids à un orfèvre si quelque étranger amateur de bibelots ne se trouve pas sur son passage. Le cas est bien rare et le plus souvent ces épaves d'une splendeur disparue que trois ou quatre générations se sont transmises avec orgueil, qui avaient leur légende, vont s'évanouir dans un creuset. Des pistolets, ayant parfois coûté jusqu'à 2.000 francs la paire, se vendent au poids d'argent dix ou douze louis*⁶⁹⁾

Последње две деценије XIX века могу да се означе и као време престанка израде леденица у Призрену и Скопљу.

Престанком израде леденица у Боки Которској и у Скопљу пресахнувши су за Црну Гору извори добављања ових пиштоља. Капетан Јован Влаховић, који је послат 1870. године из Београда на Цетиње ради реорганизације црногорске војске, оставио је драгоцену белешку о започетом процесу замене леденица савременијим револверима: *«Le pistolet à pierre, de fort calibre, est à peu près le seul en usage; le prix des capsules et la difficulté de s'en procurer dans l'intérieur du pays puis aussi une habitude invétérée maintiendront longtemps encore cette arme incommode, dont les montagnards font pourtant un emploi terrible dans la mêlée... Quelques personnages du pays se distinguent par le port à la ceinture d'un ou même deux revolvers»*⁷⁰⁾ Крајем осме деценије XIX века леденице су се још увек налазиле за појасевима Црногораца, о чему најбоље сведоче цртежи Валерија, које је начинио 1876. и 1877. године.

О леденицама Европљани навикнути на глатке, практичне и функционалне пиштоље нису имали лепо мишљење. Енглез Хобхаус, који је прошао Балканом још у првој деценији прошлог столећа, написао је да се цев леденица често распрсне приликом опаливања, а сребрни храпави окви озлеђују руку.⁷¹⁾ Па и капетан Влаховић је за њих рекао да су неугодно оружје. Власници леденица, међутим, били су врло поносни на њих⁷²⁾ и оне су суверено владале два века широким пространством југозападнoг Балкана и биле су међу месним становништвом највише цијењени пиштољи.

⁶⁹⁾ A. A. Degraud, *Souvenir de la Haute Albanie*, Paris 1901, 66.

⁷⁰⁾ G. Frilley et J. Wlahovitj, *op. cit.*, 170.

⁷¹⁾ J. C. Hobhouse, *A Journey through Albania, and other provinces of Turkey Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810*, I. London 1813, 135.

⁷²⁾ *Ibid.*

Résumé

ORIGINE ET CARACTERISTIQUE DES PISTOLETS NOMMÉS «LEDENICE»

Dr Đurđica PETROVIĆ

Parmi les plus beaux pistolets à pierre utilisés au cours des deux derniers siècles au sud-ouest des Balkans comptent ceux qui sont connus en Monténégro et dans les Bouches de Kotor sous le nom de «ledenice», sur Kosovo, au nord-ouest de la Macédoine ainsi qu'au nord de l'Albanie sous le nom de «caline», «celine», «dželine», ce sont les pistolets d'une forme allongée et élégante dont la crosse plus au moins ronde tourne en bas pour aboutir en pommeau avec le bouton en forme d'une pyramide. La platine est le plus souvent une variante de la platine à silex connue sous le nom «alla catalana» ou «alla biscaglia». Toutes les parties en bois de ces pistolets sont entièrement recouvertes de montures en argent avec les ornements froids ou travaillés dans le style du baroque ou rococo mais qui possèdent aussi les éléments provenant de l'antiquité ou représentant des lieux communs.

Les pistolets «ledenice» tirent leur origine des premiers pistolets à silex, très semblables par la forme mais dont les montures étaient en laiton et qui servaient d'armement aux troupes auxiliaires vénitienes en Dalmatie composées des Albanais, Morlaques et Dalmates depuis la seconde moitié du XVII^e siècle. Les Albanais appelaient ces pistolets «calina» d'après le nom italien de la platine à silex qu'on appelait «azzalino», les Morlaques les appelaient «samognica» ce qui traduit en serbe signifie la même chose et les Monténégrins «venedik» (en turque veut dire Venise) d'après les pays d'où ils venaient. A Kotor on les appelaient «pistola all'italiana».

On a commencé à les recouvrir d'argent au début du XVIII^e siècle. C'étaient les aspirations d'une société riche et distinguée sortie de la guerre des Morlaques qui tenait à s'affirmer aussi par de luxueuses armes.

Les ateliers d'armes à Brescia (Italie du nord) ont contribué à répandre ces pistolets dans la partie mentionnée des Balkans. Ceux-ci ayant commencé à perdre leurs clients dans l'Europe de l'ouest juste à cette époque là se sont orientés vers le marché balkanique où les armes étaient très recherchées.

Les premiers exemplaires conservés des «ledenice» en Yougoslavie remontent au début du XVIII^e siècle. Ils étaient faits à Brescia et destinés aux habitants des Bouches de Kotor et ceux d'Epire.

Dès le milieu du siècle on en parle de plus en plus dans les textes originaux et on trouve des exemplaires bien conservés. Ces pistolets étaient surtout utilisés depuis le milieu de la seconde moitié du XVIII^e siècle jusqu'à la fin de ce siècle, le temps où on les construisait dans les petits ateliers d'armes à Kotor, Risan, Prizren, Đakovica, Skoplje et Skadar.

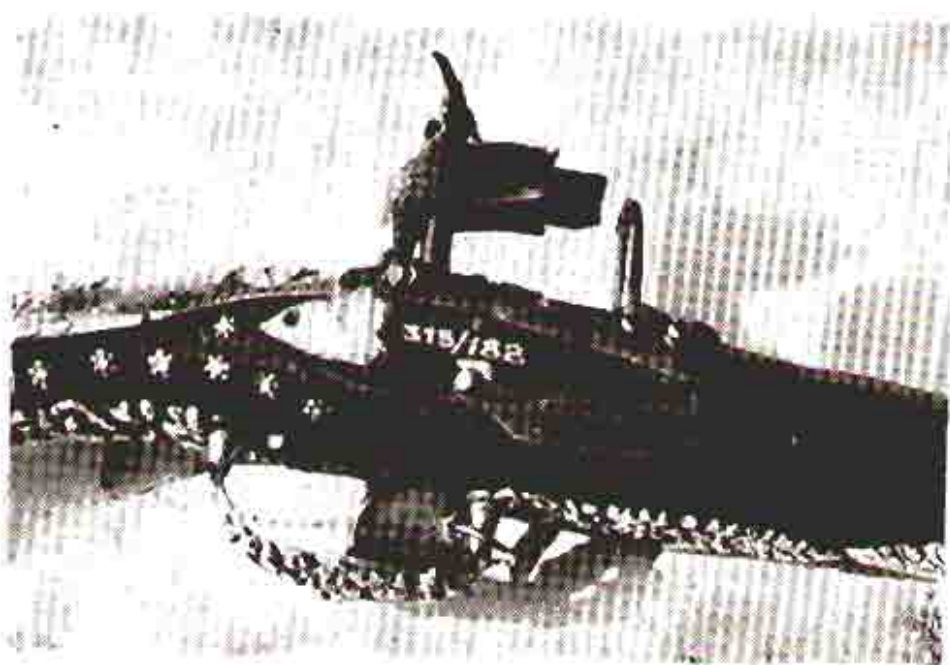
Cette étude repose sur les documents d'archives, données publiées, sources plastiques et matérielles. Elle comprend: thème de l'objet, explication, époque de l'utilisation, extension territoriale, origine et étude finale.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

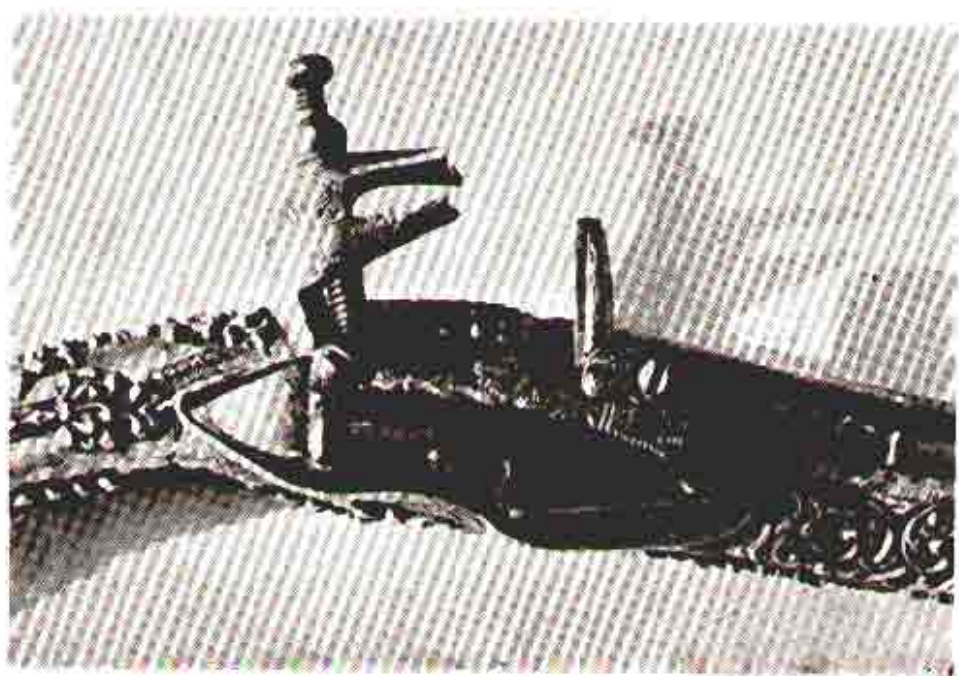
- Сл. 1 — Ришњаница, цртеж из 1843. (Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три загона, у Бечу 1849).
- Сл. 2 — а) Табан леденице са равном средњом опругом и крилима на орозу, сигниран 1803.
— б) Табан леденице из 1263. по хитри (1849) са утиснутом средњом опругом и куглицом на орозу (Војни музеј у Београду).
- Сл. 3 — Орнаменти на табану леденице из 1829. (Војни музеј у Београду).
- Сл. 4 — Леденица израђена у Бохи: Которској, крај XVIII века (Војни музеј у Београду).
- Сл. 5 — Леденица израђена у Скадру пре 1829. (Војни музеј у Београду).
- Сл. 6 — Леденица израђена у Скадру или Призрену, друге половине XVIII века (Војни музеј у Београду).
- Сл. 7 — Албанац-Тоска, цртеж Робино (F. C. H. L. Rouquerville, Voyage dans la Grèce, III, Paris 1820).
- Сл. 8 — Леденица израђена у Брени за извоз у Египт, прве деценије XVIII века (Народни музеј у Љубљани).
- Сл. 9 — Пригорац у народној кошуљи из Његошева доба, цртеж (Гласник Етнографског музеја на Цетињу, III, Цетинје 1963).
- Сл. 10 — Пригорац са оружјем у планини, цртеж Валерја из 1878. (Ch. Yriarte, Les bords de l'Adriatique et le Monténégro, Paris 1878).
- Сл. 11 — Леденица из Котора, израђена у Брени, прве деценије XVIII века (N. Bruck-Auffenberg, Dalmatien und seine Volkskunst, Wien 1912).
- Сл. 12 — Ришњанин и његова жена, цртеж (W. Miller, The Costums of Austria, London 1809?).
- Сл. 13 — Пиштољ колацица, јужна Немачка, почетак XVII века (Колекција оружја Одејалске у Риму).
- Сл. 14 — Сержант из Млетачке Далмације, цртеж (W. Miller, The Costums of Austria, London 1809?).
- Сл. 15 — Леденица израђена у Брени за извоз на Балкан, прве деценије XVIII века (Војни музеј у Београду).



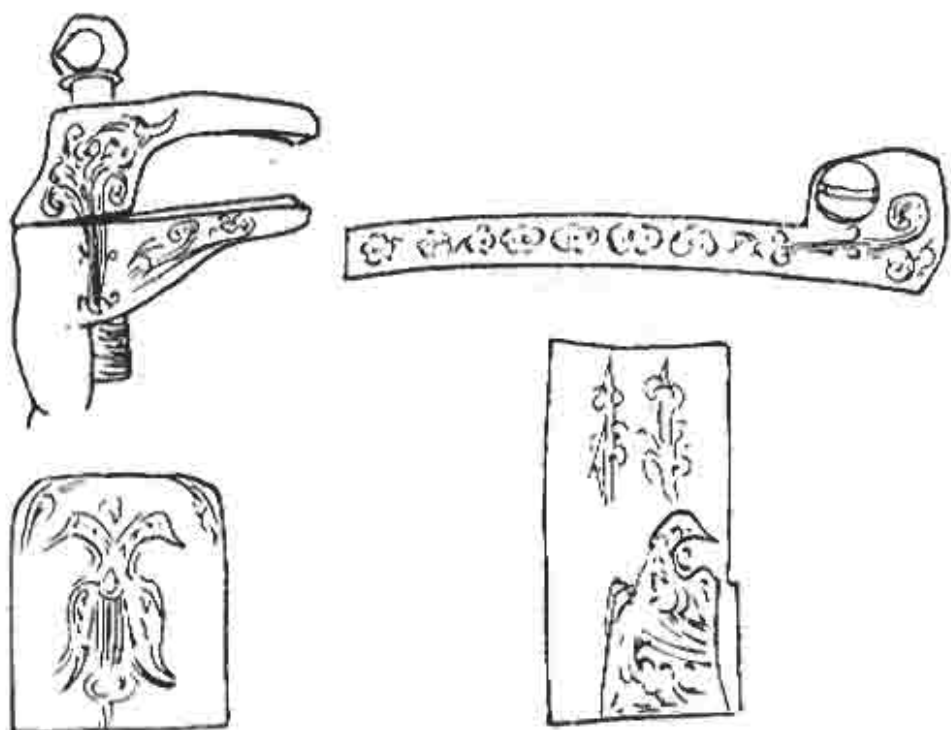
Ср. 1



Ст. 2а



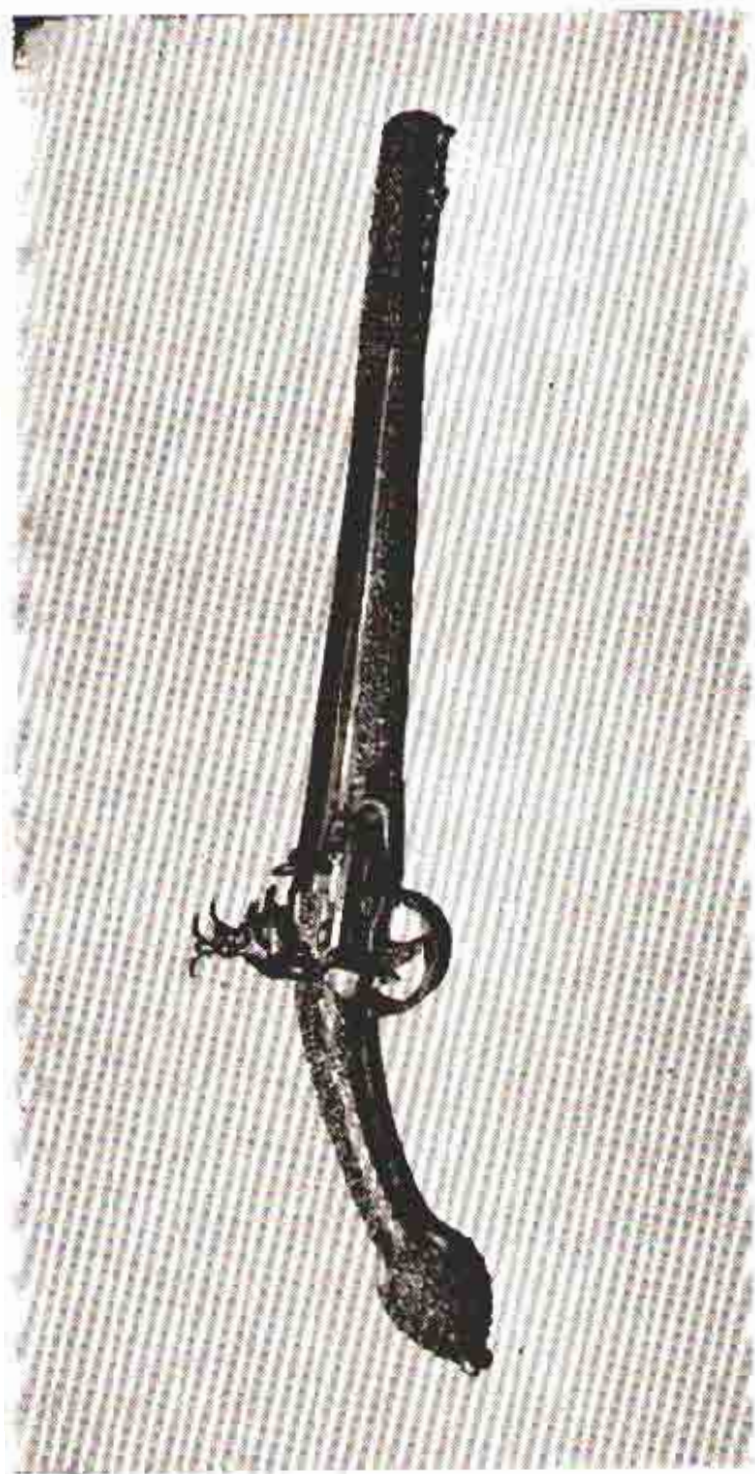
Ст. 2б



Сн. 3



Cr. 4



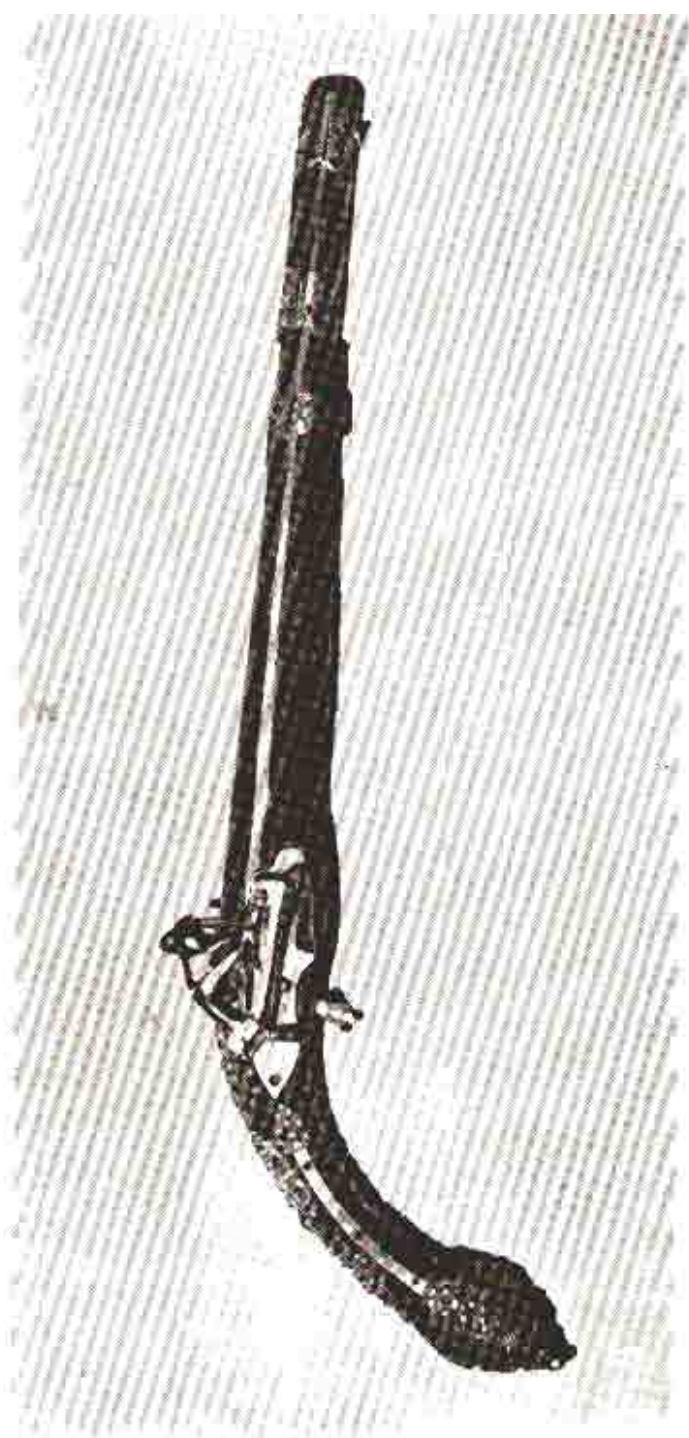


Fig. 6



W. de Robinson

Levi de C. de Ross

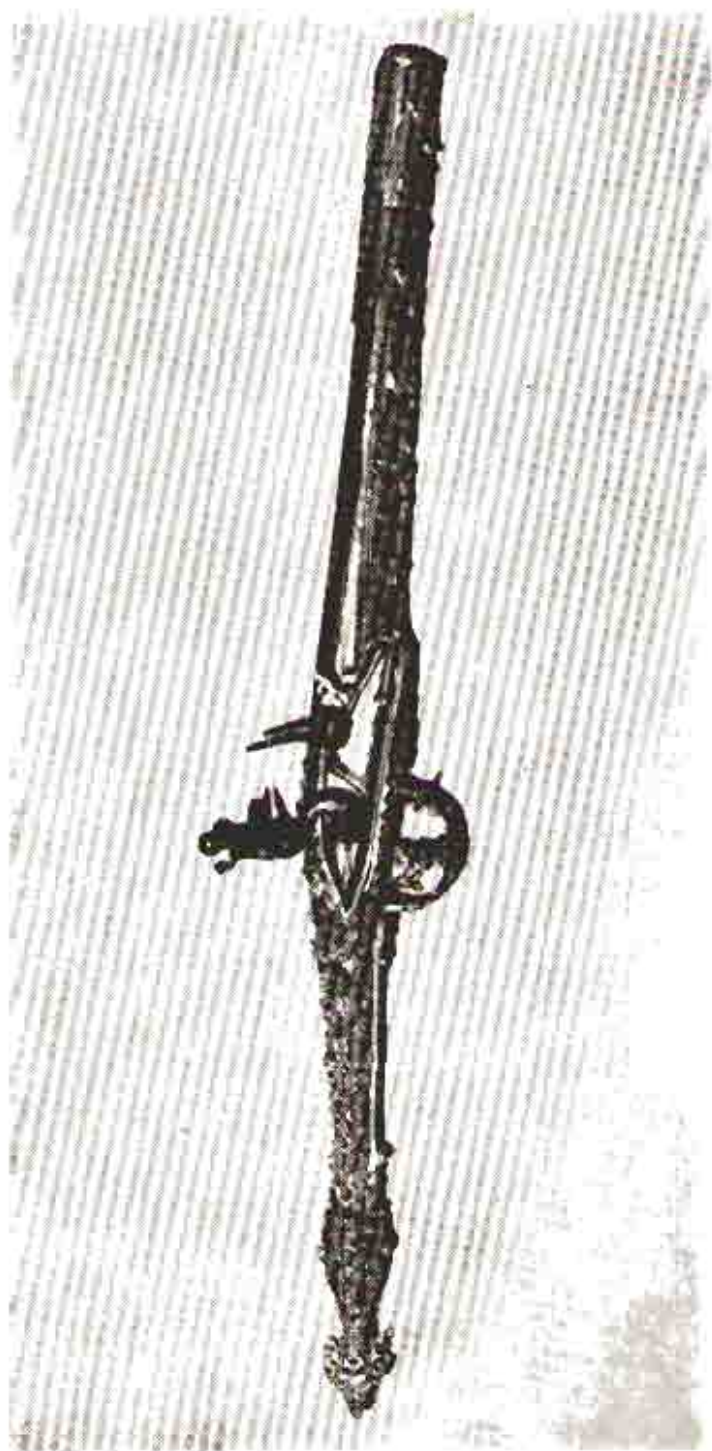
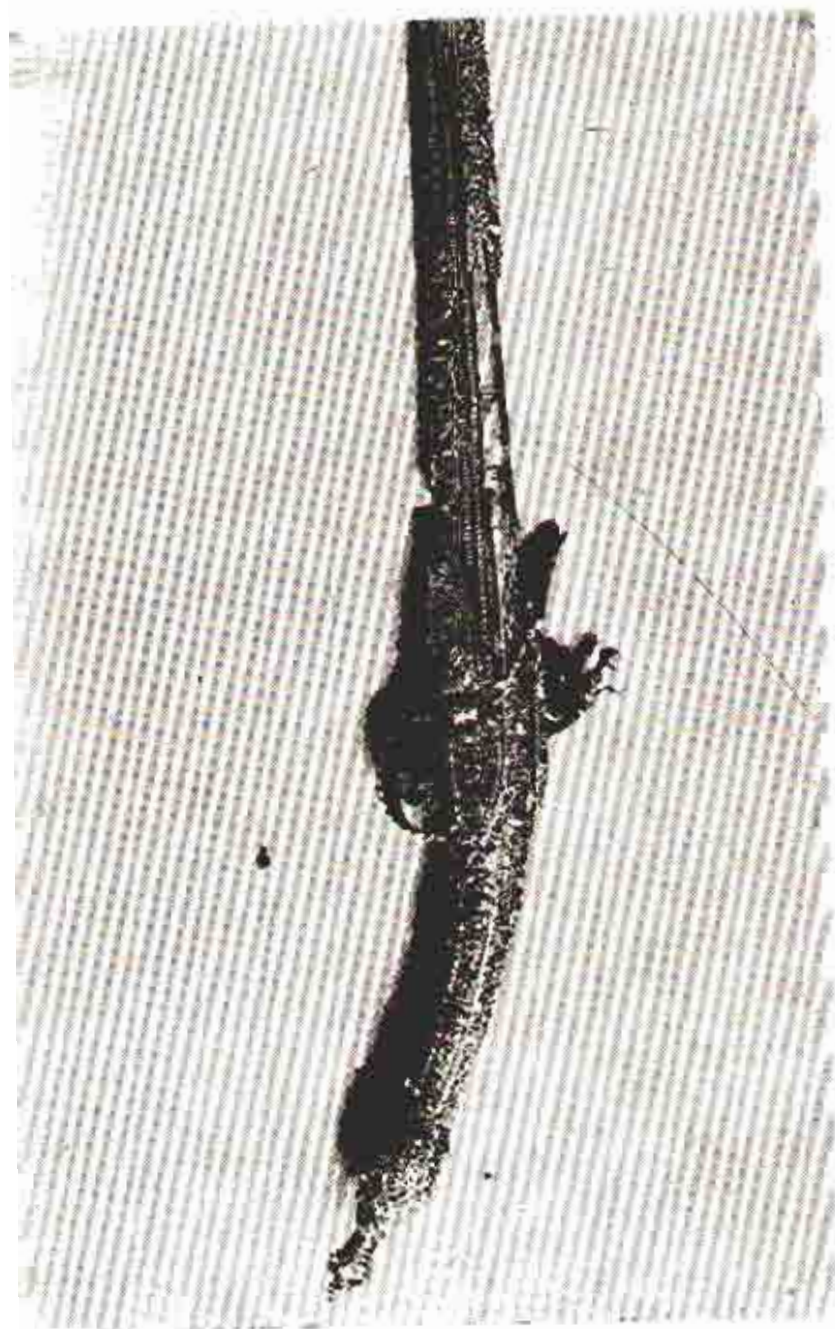




Fig. 9





Ср. 11



Fig. 13



Cn. 15

ТРИ БАРСКА ЕПИТАФА

I

У средњовековном граду Бару постојала је, најпре, као епископска катедрала, црква св. Теодора мученика, која је после неком незгодом јако пострадала, или од пожара или од какве друге елементарне непогоде, због чега је извесно време остала оштећена и неупотребљива за обављање обреда.¹⁾ Затим је та стара напуштена зграда била рестаурисана и надограђена, већа и лепша, а притом посвећена св. Ђорђу, према имену тадашњег епископа Ђорђа, њеног ктитора и обновитеља.

Из буле папе Климента III Виберта из 1089. године можемо непобитно утврдити да је барска катедрала са називом св. Ђорђа већ постојала у часу издавања те буле, јер између светковина што се у були наводе, као празници са ношењем палија, помиње се и празновање св. Ђорђа, покровитеља храма, док о св. Теодору нема ни помена.²⁾ Према томе, можемо разложито искључити могућност да је барска катедрала св. Ђорђа добила своје име и била изграђена у неко доцније доба, рецимо у XII или у XIII столећу. Штавише, по том истом податку о празновању њеног покровитеља, као и по имену барског епископа Петра у писму папе Григорија VII из 1078. године,³⁾ можемо нагзети да је она била изграђена већ у првој половини XI века, јер је њен рестауратор епископ Ђорђе свакако управљао барском епархијом пре епископа Петра, па зацело и пре краља Михаила Војисављевића, уколико нам је дозвољено тако нешто замисљати.

¹⁾ Farlati, *Illyricum sacrum* VII, 12: — Ivan Marković, *Dukljansko-barska mitropolija* 119, 182.

²⁾ Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави*, 139; — Празновање св. Ђорђа наводи се и у фалсификованој були папе Александра II из 1067. год. што такође доказује да је та була била фалсификована после буле папе Климента III из 1089. год.

³⁾ Ист. записи, књ. XXII, св. 3, стр. 413.

У току њеног постојања, међутим, била су у њену фасаду узидана три надгробна натписа или епитафа на латинском језику и у римованим стиховима хегзаметрима с именима некадашњих епископа и архиепископа, заправо двају епископа, Јована и Ђорђа, и архиепископа Петра, и ту су тако у фасади катедрале ти епитафи остајали вековима.¹⁾ Осим епитафа, с друге стране исте цркве налазио се и један други једноставни надгробни натпис, такође на латинском језику, с именом архиепископа Сергија, а то на остацима зида некадашње сакристије или, вероватније, некадашњег звоника. Несумњиво је, да су ти епитафи првобитно стајали у унутрашњости храма на гробницама или саркофазима сахрањених барских прелата, како је то изрично исказано у једном од тих епитафа.²⁾

Постављамо овде питање: када су и зашто ти надгробни натписи са својих гробница били изнесени из цркве и узидани у њену фасаду? Могло би се са разлогом претпоставити да се тако нешто десило у неко касније доба пошто су гробнице сахрањених прелата пострадале у некој другој непогоди или промени, па су с тога плоче са епитафима биле изложене споља и узидане у фасаду, што се морало десити свакако после реновирања старе катедрале и после њеног прозивања именом св. Ђорђа, тј. после смрти епископа Јована и Ђорђа, па и после смрти архиепископа Петра и Сергија. То се морало десити, дакле, пошто су пострадале њихове гробнице у катедрали или пак пошто су њихове раке биле уклоњене из цркве из било којих других узрока.

По нашем схваћању, тако нешто могло се одиграти тек у другој половини XII столећа, после аболитије архиепископије и после смрти последњег дукљанског краља Градихње 1142. године. Можда управо оних година када је Стефан Немања освајао дукљанску државу, рушећи све оно што је становништво Диоклитие потсећало на њихову одумрлу краљевину, а знамо да је Немања жестоко нападао и град Бар, из кога је избегао и тадашњи барски епископ Гргур Задранин.³⁾ Тако су после и Немањини наследници учинили да се мошти св. краља Јована Владимира пренесу с обале Скадарског језера у његову задужбину код Елбасана. Таквим систематским уклањањем старих споменика и светилишта утврђивала се власт нових господара и властодржаца у оним епохама.

Катедрала св. Ђорђа у Бару са својим епитафима у зиду фасаде одолевала је свима променама и превратима, остајући вековима на своме месту, па и онда када су је нови азијатски

¹⁾ Marković, о. с., 180-181.

²⁾ У епитафу епископа Ђорђа, у шестом стиху.

³⁾ Историја Црне Горе, I, 409.

завојевачи, Турци, претворили у цамију. Она се тако у виду цамије дизала у Бару све до 1879. године када је коначно нестала са лица земље услед експлозије барута који се у оном часу у њој нашао. Десило се то, наизме, пошто Црногорци 1878. године ослободише град Бар од турске власти, па у ту богомољу сместише барут и чебану. После годину дана, међутим, једне олујне ноћи о поноћи лукав је гром изнад старог града и ударио у цамију са барутом, која се из темеља распрела и сва одлетела у ваздух.) Тако се, из моменталне непажње, коначно упропастила једна од најлепших и најстаријих грађевина на српском приморју, а с њоме су се изгубиле и плоче са епитафима. На срећу, њихов латински изворни текст сачувао се потпуно, јер је већ био публикован и штампом.)

II

Први епитаф је у римованим стиховима са гробнице барског епископа Јована, како се то изричито у њему исказује, и гласи:

PRAESUL IN TUMULO IACET PERSONA IOANNIS,
ECCLESIAM MULTIS ISTAM QUI REXIT ANNIS.
NOBILIS ISTE POTENS SAPIENS FUIT ATQUE BENIGNVS,
PAUPERIBUS LARGUS HOSPES HOMO COELIS DIGNUS,
HUNC NIMIUM REGES HUIUS REGIONIS AMABANT,
CUI REGNI IURA COMMITTERE NON DUBITABANT,
QUI FACIENTE DEO BENE DISPENSABAT UTRUMQUE,
MUNDANOS ACTUS TRACTANDO SEQUENDO DEUMQUE.)

У српском преводу гласи:

У гробу лежи личност епископа Јована,
који је овом црквом владао много година.
Он беше славан, моћан, mudar и доброћудан,
издашан угоститељ сиромаша, човек достојан неба.
Краљеви ових области њега су много волели,
нису оклевали да му поверавају и државне послове;
а он, с божјом помоћи, обадве службе добро испуњаше,
јер се Бога држао и када је световна дела обављао.

Други епитаф је такође у римованим стиховима са гробнице епископа Ђорђа и гласи:

ANTIBARI PASTOR RECTORQUE GEORGIUS ISTO,
CLAUDITUR IN TUMULO, SERVIVIT QUI BENE CHRISTO.

*) Marković, o. c., 186.

*) Епитафи били су штампани први пут 1860. године (Katoлички List, бр. 44 и 45) а први их је записао барски архиепископ Карло Постем (1855. до 1886), родом Немац из једног села недалеко од Ахена. Он је текстове тих епитафа послао историчару Френци Рачкоме, који их је потом објавио.

*) Marković, o. c., 180; — Ист. Црне Горе I. 430-431.

HOC TEMPLUM DICTUM PROPRIO DE NOMINE REXIT,
CUM CLERO LAICIS IN CUNCTIS SE BENE GESSIT,
FAECIT IDEM TEMPLUM, MAGNO STUDIO REPARARI,
IN QUO DEXTRORSUM VOLUIT DEFUNCTUS HUMARI.
IN REQUIE CUIUS ANIMAM TRIBUAT DEUS ESSE,
ET FACIAT VITAE COELESTIS PLAUDERE MESSE.⁸⁾

У преводу:

Барски пастор и ректор Ђорђе у овом
затворен је гробу, који је добро служио Христа.
Владао је овим храмом, названим његовим именом,
са клером и са лаицима у свему се држао добро.
Исти храм је великим заузимањем обновио,
у коме на десној страни хтеде да га мртва сахране.
Нека Бог дадне покоја његовој души
и учини да ужива жетве вечнога живота.

Трећи епитаф је са гробнице архиепископа Петра и компонован је у ритмичким стиховима с леонинском римом. Овако дословно гласи:

HOC TUMULO PETRI RECUBANT OSSAQUE NERVI,
DOCTORUM DOCTOR FUIT, HIC ANTIVARI PASTOR,
PRUDENTUM RITUS OLIM SUPERAVIT PERITUS.
SPRETOR AVARORUM, DATOR LARGUS EGENORUM,
ECCLESIAM REXIT, POPULORUM REMONITUM FULSIT,
NON BENE PERACTIS TER DECEM DICITUR ANNIS,
MORS VICESIMA SEXTI MENSIS EXTITIT ILLI.⁹⁾

У преводу:

У овом гробу леже Петрове кости и снага,
био је доктор докторима тај барски пастор.
Знањем вере превазилазио је некадашња искуства.
Презиратељ лакомаца, обилно је даривао сиромаше.
Владао је црквом, истичући се као помагач народа.
Кажу да не наврши сасвим тридесет година
када га снађе смрт двадесетог у шестом месецу.
Надгробни натпис архиепископа Сергија гласи:
HIC REQUIESCIT SERGIUS ARCHIEPISCOPUS¹⁰⁾
тј. овде почива архиепископ Сергије.

III

Пре него што пређемо на што тачније и што потпуније тумачење историјског текста наведених епитафа, треба најпре

⁸⁾ Marković, o. c., 181; — Ист. Црне Горе I, 430.

⁹⁾ Ibid., 180-181.

¹⁰⁾ Ibid., 181.

да истакнемо све тешкоће и сметње при томе послу, јер досадашњи коментатори због тих сметњи нису исправно и тачно схватили ни интерпретисали њихову садржину у историјском погледу, нити су успели да тачно идентификују све три личности.

Прву сметњу налазимо у томе што у сва четири текста нема потребних хронолошких података. Приморани смо стога да се ослоњемо на остале историјске податке што их садрже ти епитафи, уколико је то омогућено, као и на податке у другим изворима, уколико такви постоје, па да према њима покушамо одредити време живота појединих епископа и архиепископа.

Извесну тешкоћу налазимо и у томе што се она три прелата означавају само називом *praesul* или *pastor*, а један и *pastor rectorque*. *Praesul* обично значи епископ, али понекад може значити и архиепископ тј. *archipraesul*, па чак и неки други виши црквени великодостојник. Пастор је пастир, пастир хришћанских душа, а та реч означава и свако хришћанско свештено лице. Само у оном четвртном натпису каже се о Сергију изрично да је био архиепископ. У овом случају треба тачно одредити када термин *praesul* и пастор значе епископ, а када архиепископ. Израз *pastor rectorque* значи да је тај барски епископ (Ђорђе) био уједно и управник града Бара, као што су били и епископи градова северне или Доње Далмације у оно доба византинске хегемоније на Јадрану у првој половини XI столећа.

Нарочиту сметњу налазимо и у томе што нису сачувани оригинални епитафи на својим плочама, које су на жалост биле сасвим уништене у експлозији, а не постоје ни њихове копије ни фотографски снимци. Да су се и те плоче сачувале са својим натписима, па можда и са каквим орнаментима, могли бисмо штошта с више уверљивости да утврдимо како по облику слова и начину изражавања тако и по систему орнаментике.

Али, поред поменутих, постоје још и другачије сметње које морамо критички да сагледамо пре него се упустимо у просуђивање и објашњавање тих трију епитафа. То су, пре свих осталих, извесне дезинформације у најстаријим југословенским историјским списима, као што су и извесни фалсификати и мистификације, у које су, међутим, веровали наши најауторитативнији новији историчари, па још и данас верују њихови следбеници, — верују, на жалост, као да су то веродостојни и аутентични извори, због чега су у нашу историјску науку биле попримљене извесне погрешне тезе и заблуде, а због чега је било онемогућено критички проучити и ова три епитафа.

Прва таква сметња налази се у основној тенденциозној тези Барског родослова, тј. у дезинформацији да је архиепископија у Диоклији била основана истовремено када и архиепископија у

Салони-Сплиту, у тзв. сабору на равници Далме, па да је усто, у оним вековима, у Дубровнику, који је иначе важио као „метропола целог оног народа“, постојала само епископија под јурисдикцијом сплитске архиепископије и митрополије.“)

Друга таква сметња налази се у спису „Историја салонитске цркве“ од Томе Архиђакона, где се прича како је архиепископија у Бару била основана тек средином XI столећа после неког легендарног бродолома код Хвара и погибије горњодалматинских епископа,¹⁾ па да се том приликом и дубровачка „епископија“ нашла у саставу те новоустројене барске архиепископије, што је у потпуној контрадикцији са булом папе Бенедикта VIII и са повељом о оснивању бенедиктинског манастира на острву Локруму, које неоспорно доказује да је у граду Дубровнику у оно време резидовао архиепископ Витал I.“)

Трећу сметњу имамо у дубровачким анализама где се прича да је архиепископија у Дубровнику постала крајем X века када се тобоже барски архиепископ (?) Јован, у часу најезде цара Самуила склонио у Дубровник, па у њему остао све до своје смрти, задржавши власт митрополита и намренивши је својим наследницима на дубровачкој катедри с папским одобрењем.“)

У ову групу мистификација треба да уврстимо и познату компилацију, названу *Historia Salonitana Maior* са приложеним апокрифним документима о неким тобожњим оплитским црквеним синодима 531. и 532, па 925. и 928. године,²⁾ што све заједно представља читаву хрпу фалсификата, који су, у почетку XVII века, били исфабриковани у циљу доказивања да је сплитска архиепископија имала примат у хришћанској цркви целе Далмације и Хрватске још од римских времена, па се између осталог у тим „синодским актима“ износи и то да су и епископи из Дубровника и Котора присуствовали, тобоже као суфрагани сплитски, у тим измишљеним црквеним саборима 925. и 928. године.“)

¹⁾ Шишић, *Летопис пона Дукљанина*, 306.

²⁾ Thoma, *ed. Rački*, 43-44.

³⁾ Шишић, *о. ц.*, 186-188; — Kukuljević-Sakcinski, *Codex dipl.* II, 104-105.

⁴⁾ Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, 16; — Ragnina, *Annali di Ragusa*, 202; — Resti *Chronica ragusina*, 30.

⁵⁾ Rački, *Doc.* 187-197; — Šišić, *Priručnik izvora hro-istorije*, 157-164, 213-224.

⁶⁾ Rački, *Documenta*, 191 чл. VIII, 195, 196; — Šišić, *Priručnik*, 219 чл. VIII, 222, 224; — Апокрифност „докумената“ ових измишљених сплитских црквених сабора износимо и доказујемо у нашој расправи „Такозвани сплитски црквени сабори из 925. и 928. године“, која је спрењена за публикацију.

Ту треба уврстити, напоследку, и фалсификовану булу папе Александра II из 1067. године, којом је тобоже била основана, односно „обновљена“, архиепископија дукљанско-барска, у којој су најавторитативнији југословенски историчари поверовали, као у веродостојни извор.²⁰⁾ Ворујући у тај фалсификовани документ, Фрањо Рачки је први ушао у разне заблуде, уносећи извесне тезе у нашу историјску науку које су завеле све остале југословенске и стране историчаре, о чему омо расправљали у нашој првој расправи о постанку краљевске власти у приморској српској држави.²¹⁾

Тешкоћу налазимо још и у томе што је била аболирана архиепископија у Бару 1143. године, после смрти краља Градихње тј. после смрти последњег дукљанског владара са титулом краља. Нестанком државе краљевине (regnum) морало је да нестане и митрополије тј. да барска црква изгуби ранг архиепископије митрополије. После је та архиепископија била опет успостављена 1199. године када се Вукан Немањић прокламовао краљем Диоклитије и Далмације (Diocle atque Dalmatie rex).²²⁾ Исте године је папа Инокентије III послао палиј новопостављеном архиепископу Јовану, чиме је у Бару била успостављена митрополитска власт.²³⁾ Тај Вуканов архиепископ Јован, који се уз то обележио и својом дугом понтификалном владавином, од 1199. до 1247. године,²⁴⁾ ствара главну сметњу при идентификацији презула Јована из епитафа, утолико више што из оне прве периоде историје барске цркве, тј. од 1143. године, не постоје тачни и проверени каталози барских првосвештеника, епископа и архиепископа, као што их имамо из ове друге периоде, која је започела годином 1199, што је такође доводило у забуну истраживаче.

Тек када све изложене сметње искључимо из нашег истраживања, као нешто што се никад није збивало у историјској реалности, наћи ћемо се у могућности да са више успеха идентификујемо четири барска прелата, чија су нам се имена сачувала у њиховим надгробним натписима.

IV

Ни Марковић²⁵⁾ ни други научници²⁶⁾ који су расуђивали о тим епитафима нису се пред њима знали сналазити, па стога

²⁰⁾ Rački, Docum., 201-202; — Marković, o. c., 26-32; Станојевић, Ворба, 157-159.

²¹⁾ Историјски записи, 1965, св. 3, 406-410.

²²⁾ Smičiklas, Cod. dipl. II, 312, 333-334.

²³⁾ Ibid., 312.

²⁴⁾ Marković, o. c., 183.

²⁵⁾ Ibid., 180-184.

²⁶⁾ Историја ЦГ, I, 430-431; Вошковић, Стари Бар, 18-19.

нију успели ни својим покушајима идентификације личности који се ту помињу. Марковић је, наиме, веровао не само да је истишита она прича барског Авонима о оснивању архиепископије у Диоклији на сабору код загонетне Далме, него је чврсто веровао и у веродостојност фалсификоване буле папе Александра II тобоже из 1067. године, па зато није био у могућности да критички проверава и утврђује тачност најзначајнијих историјских података у тим епитафима.

У историјској литератури о дукљанској држави имамо три Петра на катедри барске цркве у другој половини XI столећа. То су: Петар из фалсификоване буле папе Александра II (тобоже из 1069. године), у чију веродостојност је Марковић несумњиво веровао; затим епископ Петар из писма папе Григорија VII из 1078. године и, најзад, архиепископ Петар из буле папе Климента III Вибарта из 1089. године. Онај први Петар зацело није никад постојао и треба га брисати из критичне историје, док није искључено да је онај други епископ Петар из 1078. био после унапређен као архиепископ 1089. године залагањем краља Бодина. Зато је Марковић у пуној заблуди када одговара на питање ко је био Петар трећег епитафа с мишљењем да је то Петар коме је папа Александар II издао булу »Si pastores ovium« и уздигао га на столицу дукљанско-барске митрополије,²⁾ а чији је понтификат тобоже трајао од 1067. до краја XI столећа. Јасно је да је Марковић таквом својом комбинацијом промашио и да је тај његов митрополит Петар онемогућен како писмом папе Григорија из 1078. тако и булом папе Климента из 1089. године. Неоспорно је, дакле, на кога се Петра може односити трећи епитаф. А за Марковићем повели су се и остали, чак и Ђурђе Бошковић, аутор монографије о старом Бару, па су тако још и данас ти епитафи остали као необрађени проблеми.

Ипак извесним својим успешним констатацијама и слутњама, Марковић је много допринео да се истраживачи, бар унеколико, сналазе пред загонеткама и недореченостима тих епитафа. Тако је он успео назрети могућност да је не само епископ Ђорђе управљао црквом у Бару пре него је барска столица била проглашена катедром архиепископије митрополије, него да је и епископ Јован управљао истом црквом пре њеног узвишења на ранг архиепископије.³⁾ Марковић притом подвлачи чињеницу да тај епископ или презул Јован, који је „много година“ управљао барском епархијом и кога су нарочито уважавали краљеви оних приморских области, па су му поверавали и државне послове, није могао бити ни један од оних осам архиепископа с именом Јован, који се помињу у историји барске архиепископије после њеног обнављања

²⁾ Marković, o. c., 184.

³⁾ Ibid., 183.

1199. године, већ да је и тај презул Јован у Бару морао епископовати пре оног првог архиепископа Јована, онога из 1199. до 1247. године, па чак и пре постанка оне прве архиепископије из 1089. године, тј. пре њеног првог архиепископа Петра са краљем Бодином.

Марковић је, сем тога, успео доказати да је пастор и ректор Ђорђе обновио катедралу у Бару и прозвао је именован св. Ђорђа пре него што је била у њој уздигнута катедра архиепископије митрополије у XI столећу, као што је успео утврдити да се барски пастор Петар у трећем епитафу, онај који је важио као доктор докторима, може односити само на првог архиепископа Петра из 1089. године.²⁾ А оне „три деценије“, које се наводе у том Петровом епитафу, зацело се односе на време његова понтификовања, тј. на период од 1089. до 1118. године или, пак, од 1075. до 1104. године, ако је тај исти Петар био најпре епископ у Бару, према ономе што је речено у писму папе Григорија из 1078. године. Као о првом барском архиепископу, о Петру са краљем Бодином могло се заиста рећи да је био докторум доктор и да је својим познавањем вере превазилазио сва некадашња искуства и знања оних епископа који су пре њега управљали барском црквом.

V

Због недостатка историјских података, како у епитафима тако и у осталим изворима, није се могло утврдити који је од трију епитафа заправо најстарији по своме постанку, а епитаф с именованом пастора Петра никако се не може сматрати најстаријим, како га неки аутори оглашавају,³⁾ ни по своме постанку ни по годинама понтификовања Петрова. Јасно је да је епитаф с именованом пастора и ректора Ђорђа старији, јер је он и ктитор реставрисане катедрале, која је била надограђена и посвећена св. Ђорђу пре него што је Петар био устоличен као митрополит с правом ношења палија при обредима празника св. Ђорђа, као покровитеља барске катедрале, што се наводи између осталих празника када треба носити палију и у самој були којом је папа Климент поставио Петра за архиепископа. Али, уз то, ни по каквом другом податку не можемо сматрати најстаријим ни епитаф с именованом Ђорђа, иако је сасвим уверљиво да је старији од Петрова. А старији је свакако и од натписа архиепископа Сергија. Не може га се ипак сматрати најстаријим докле год се не реше и питање идентификације епитафа презула Јована.

²⁾ Ibid., 184.

³⁾ Историја ЦГ, I, 429.

Постоје и спискови или каталози барских архиепископа, али ти спискови обухватају имена само оних архиепископа који су управљали барском црквом после 1199. године, тј. после архиепископа Јована из доба краља Вукана, док, напротив, не постоји такав списак епископа и архиепископа барских из X, XI и XII века.¹¹⁾ Због тога, ни име епископа Ђорђа из епитафа не налазимо у каталожима, као што није нигде забележено ни име архиепископа Сергија, који је несумњиво некад био архиепископ у Бару. Али може ли се ипак утврдити када је заправо тај пастор и ректор Ђорђе столовао на барској катедри? Да ли у оном првом периоду пре аболације архиепископије у XII столењу или пак у оном другом, после њеног успостављања 1199. године? Према податку о празновању св. Ђорђа у були из 1089. године, како смо то већ подвукли, може се поуздано утврдити да је тај епископ Ђорђе, ктитор и рестауратор катедрале, постојао у првој половини XI столења, пре него што је барска црква постала архиепископијом и пре писма папе Григорија VII из 1078. године, па за цело и пре владања краља Михаила Војисављевића.

Такође ни за архиепископа Сергија са надгробног натписа нико није знао и нема му трага међу именима барских архиепископа у каквом било каталогу. Марковић се овако изражава: „Пада ли његово владање у XII век између Петра и Гргура Задранина или у доцније време, не знам да ли би ко на то могао одговорити. Ја радије мислим, да је Сергије један од првих надбискупа управо зато што се о њему свака успомена затрла.“¹²⁾ По нашем схваћању, пак, архиепископ Сергије морао је управљати барском митрополијом свакако пре него је она била аболацирана 1143. године после смрти последњег дукљанског краља Градихње, тј. пре него су настрадале гробнице у барској катедри и плоче са епитафима биле узидане у фасаду. Како у изворима нема никаквих података о архиепископу у Бару, који је био наследник првог архиепископа Петра, сматрамо да је најоправданије и највјероватније ако архиепископа Сергија замислимо као Петрова наследника.

У вези свега изложенога закључујемо да време постанка трију барских епитафа и Сергијева надгробног натписа захвата период приморске српске државе и барске црквене историје искључиво пре него је Стефан Немања освојио државу у другој половини XII столења, што значи да тај период може обухватати тек XI и прву половину XII столења, тј. до пада дукљанске краљевске власти после последњег краља Градихње 1142. године и аболације архиепископије у Бару. Када је нестало суверене

¹¹⁾ Marković, o. c., II, 19, 57.

¹²⁾ Ibid., 185.

државе краљевине, морало је нестати и њене самосталне црквене организације у рангу архиепископије митрополије.

Према томе, израз »reges huius regionis« у епитафу презула Јована може се односити само на краљеве српске приморске државе, а никако на владаре из династије Немањића, што убедљиво произилази и из оног значајног израза huius regionis тј. краљева, који су били и својим рођењем и својом владавином искључиво владари оних приморских земаља и који су уз то државне послове могли поверавати само своме барском епископу, славном, моћном и мудром великодостојнику. Немањићи, напротив, уколико нам је то познато, никад нису поверавали државне послове римокатоличком првосвештенику у Бару, па ни онда када је краљ Вукан краљевао оних својих седам година.

Стога, према веродостојним подацима у аутентичним изворима, преглед историје барске цркве треба овако распоредити:

1) Од најстаријих вести до 1089. године у Бару је постојала епископија у саставу драчке митрополије, а после у саставу митрополије дубровачке;

2) Године 1089. у Бару је била основана архиепископија митрополија и трајала је све до смрти последњег дукљанског краља Градихње;

3) Од 1143 до 1199. године опет постоји у граду Бару епископија у саставу дубровачке митрополије;

4) Од 1199. године у Бару је опет била успостављена архиепископија, као римокатоличка митрополија у српској Немањићкој држави краљевини и после царевини.

VI

На основу проверене садржине појединих епитафа можемо, наизад, покушати да што вероватније идентификујемо барске прелате који се у тим епитафима величају.

У овом нашем покушају треба да започнемо најпре са трећим епитафом, оним који је посвећен Петру, јер сматрамо да је његова идентификација већ утврђена као неоспорна историјска чињеница.

У том епитафу се објавља да у том гробу леже смртни остаци барског пастира Петра, који је био учитељ учитељима и који је својим познавањем вере превазилазио све некадашње поштоваоце верских истина тј. епископе. Управљајући својом црквом, он се прочуо и као помагач народа, а умро је пре него је извршио тридесет година свога понтификата двадесетог дана у шестом месецу.

Закључујемо и с наше стране да се тај епитаф може односити само на Петра, првог архиепископа у Бару, који је управљао оном црквом по були папе Климента III Виберта из 1089. године, за време краља Константина Бодина и његових наследника, тј. од 1089. до 1118. године. Као први архиепископ у Бару, он је у епитафу назван *doctorum doctor*, тј. учитељ учитељима — епископ епископима — архиепископ, а који је, као такав, својим знањем вере превазилазио некадашња искуства тј. знање некадашњих епископа на барској столици, и који се уз то залагао да подржава мир и слогу између краља Бодина и осталих чланова династије, па и у време владавине његових наследника. Онај загонетни израз *populum remonitum fulsit* у вези је с измирењем супротних странака, како одгонета Марковић, а тим је архиепископ Петар постао помагач народа.

То је био управо онај једини барски архиепископ чију блажену успомену помиње и анонимни писац Барског родослова у својој XLII глави: *»Petrus, Antibarensis sedis archiepiscopo, bonae memoriae vir«*. Ево како га описује: „Тада Петар, архиепископ барске столице, муж добре успомене, кад је видио да је између браће велика свађа и неслога, стави се да заједно са свећенством и народом посредује; наговорише их и утаничише мир међу њима. И заклеше се један другоме Бодин и браћа да ће живети мирољубиво и мирно“.²⁹⁾

Последња два стиха у овом епитафу објављују да Петар није навршио тридесет година и да га је смрт затекла двадесетог дана шестог месеца. „Да су ту исказане године његова понтификата, а не његовог животног доба, зацело нико неће посумњати“, како се изражава Марковић, „тим мање што из ствари које се у епитафу износе може се наслутити да је подуже трајало Петрово пастирско ревновање“.³⁰⁾ Петар је, дакле, управљао барском архиепископијом 29 година, 5 месеци и 20 дана, наиме од 1089. до 1118. године. Могло би се овде претпоставити и то да је у Бару архиепископа Петра наследио, као његов непосредни наследник, онај архиепископ Сергије из четвртог натписа.

У другом епитафу се објављује да је у гробу сахрањен пастор Ђорђе, који је био и ректор града Бара. Затим се исказује да је он изградио храм, тј. да га је поправио, надоградио и обновио многим својим залатањем и да га је прозвао својим именом, именом св. Ђорђа. Због тога је хтео да у томе храму са десне стране буде и сахрањен после своје смрти.

Према нашем схваћању, а на основу чињеница садржаних у епитафу и у були папе Климента из 1089. године, епископ Ђорђе.

²⁹⁾ Шивћ, о. ц., 360.

³⁰⁾ Marković, о. с., 184.

који је био и ректор града Бара, као ктитор и рестауратор катедрале, управљао је бароком епископијом у првој половини XI столећа када је Диоклитија с градом Баром била захваћена границама Византије после ликвидације Самуилове царевине 1018. године и успостављања суверенитета византијског императора над читавим северозападним делом Полуострва са српским земљама.^{*)} Та византијска хегемонија зацело је била и разлог зашто је римокатолички епископ Ђорђе имао много тешкоћа и личних трошкова при обнављању изгореле старе катедрале св. Теодора. Због тих својих материјалних залагања он је с правом одредио да покровитељ рестаурисане цркве буде његов имењак св. Ђорђе и да у њој буде сахрањен с десне стране, што убедљиво доказује да су се гробнице са епитафима заиста испрва налазиле управо у унутрашњости храма, па да су плоче са тим епитафима тек доцније, после неког новог општећења цркве, биле са општећених или порушених гробница узидане у фасаду.

Ђорђе је морао бити пастор барске епархије свакако пре него што је она постала митрополија и сасвим је вероватно да је био савременик Стефана Војислава, ослободитеља приморске српске државе. Схватљиво је стога да је епископ Ђорђе имао тешкоћа при обнови старе општећене катедрале у оним годинама народних буна и устанака, као и у годинама репресалија са стране византијских хегемониста.

VII

У првом епитафу објављује се да у гробу лежи епископ Јован, који је барском епископијом владао много година и да је био чувен, моћан, мудар и добродушан, па да су га краљеви оних области много волели, тако да су му поверавали и своје државне послове. Како је био мудар и моћан, он је успешно свршавао и своје црквене, као и државне послове. Овај епископ Јован, дакле, био је и регент у краљевини оних земаља.

Најтеже је идентификовати управо тога презула Јована, иако се у његовом епитафу налази једини тачнији хронолошки податак, којим се исказује да су га „краљеви ове земље“ волели, што нас несумњиво упућује да је тај барски епископ живио у доба владања дукљанских краљева. А управо тај најважнији историјски податак доводи нас у заплетену забуну. Док се са идентификацијом епископа Ђорђа можемо снаћи, а поготово с идентификацијом архиепископа Петра, дотле у Јовановом епитафу налазимо хронолошке податке који нас одводе у недоуми-

^{*)} Острогорски, Историја Византије, СКЗ, 296-298.

не и заблуде, а нарочито ако се ослонимо на тезе Фрање Рачкога и његових следбеника о краљу Михаилу, као првом дукљанском краљу, кога је тобоже прокламовао краљем папа Григорије VII око 1077. године. Ако ту историјску заблуду не искључимо из овог нашег проверавања, наћи ћемо се у немогућности да идентификујемо пресула Јована са његова епитафа. Али чим елиминишемо блудње историчара о Михаилу, као првом дукљанском краљу, лакше ћемо успети да идентификујемо и епископа Јована.

Идентификација епископа Јована, међутим, утолико је тежа што историјска стварност садржана у његовом епитафу представља уједно и кључно питање не само по питању идентификације тога презула Јована, него и по питању осталих епитафа и натписа са зидова барске катедрале. У Јовановом епитафу, наиме, налазимо подлогу за интерпретацију и осталих двају, како епитафа епископа Ђорђа тако и епитафа архиепископа Петра и натписа архиепископа Сергија, ако успемо да тачније одредимо време владања „краљева оних области“.

Тешкоћа произилази управо у том хронолошком податку о краљевима оне земље, као и у изреци да је Јован управљао својом барском црквом „много година“, што је завело неке истраживаче да тога Јована поистоветују са Јованом из доба краљевања Вукана Немањића (1198-1207) и његова сина Ђорђа, који је од 1208. године такође носио краљевску титулу.³⁾ Према томе, и овде имамо „краљеве оних предела“, заправо два краља, Вукана и сина му Ђорђа, који су такође свога архиепископа Јована могли много волети и њему поверавати државне послове, о чему, међутим, немамо никаквих обавештења. Усто, тај Јован је заиста и управљао барском црквом много година, од 1199. до 1247.⁴⁾ То су све проверене чињенице и постаје сасвим вероватно да је управо тај Вуканов Јован био онај презул Јован са епитафа, када би заиста онај Михаило Војисављевић био прави дукљански краљ, како је то Рачки замишљао и уколико термин презул значи не само епископ него и архиепископ, какав је фактично био Вуканов Јован.

Али презул Јован из епитафа никако се не може идентификовати са Јованом из 1199. године са краљем Вуканом и Ђорђем Немањићима, а то најпре из разлога што је Јован са епитафа изрично назван презулом у смислу епископа, док је Вуканов Јован био заиста архиепископ са палијем, тј. митрополит Вуканове краљевине. У оно време, када је презул Јован управљао барском дицезом, још у Бару није постојала катедра архиепископа и, према томе, у овом случају, термин презул значи управо

³⁾ Јиречек-Радомир, *Историја Срба*, 164, 165 и 166.

⁴⁾ Marković, *о. с.*, 183.

епископ. Усто, нема трага у списковима барских првосвештеника да је у XII веку, ни пре ни после аболитије архиепископије, постојао неки барски епископ или архиепископ именован Јован. Исто тако не постоји трага о неком Јовану ни у другој половини XI столећа.

Карактеристично је и то, да се у Јовановом епитафу никако не истиче да се његова столица налазила управо у рестаурисаној катедрали св. Ђорђа, ни пре ни после њеног узвишења на ранг митрополитске катедре, па се на основу те чињенице може замислити да је овај епископ Јован управљао својом барском црквом-епископијом док је још постојала првобитна катедра св. мученика Теодора и да је, према томе, он био епископ пре епископа Ђорђа у XI столећу, како је то наслућивао и Марковић. Иначе, ни у XI ни у XII столећу нема никаква трага ни помена да је у Бару био неки епископ Јован, док, напротив, имамо извесних трагова и вести о једном барском првосвештенику с тим именован, који се у часу агресије цара Самуила био из угроженог Бара склонио у Дубровник, о чему имамо вести у дубровачким аналима.¹⁾ Према свему, дакле, овај презул Јован из епитафа може се односити само на оног Јована, који се, у часу провале цара Самуила, из Бара склонио у Дубровник.²⁾

У епитафу је убедљиво истакнуто да је Јован био барски епископ и да је у Бару умро, па и да је био сахрањен у барској катедрали. Поред тога, сасвим је вероватно да се тај епископ Јован склонио у Дубровник у часу Самуилове провале, па да се после тога, када је опасност минула, опет вратио у свој Бар. Треба, стога, искључити оне тенденциозне дезинформације доцнијих дубровачких анализата, којима су хтели да оправдају постанак своје митрополије, поверававши у податке Барског родослова о сабору на пољу код проблематичне Далме. Таквим измишљотинама и комбинацијама стари Дубровчани су покушавали да своју дубровачку митрополију учине правном наследницом митрополије у Диоклији. Згодно им је дошла традиција о боравку барског епископа у њиховом граду у часу Самуилове инвазије како је тобоже „архиепископ” Јован, избеглица из Бара, остао у Дубровнику до своје смрти и тим своју митрополитску власт после смрти пренео на своје наследнике на катедри у истом граду, што је тобоже уследило и папским одобрењем.

Исто тако је вероватно да је тај барски епископ Јован управљао и државним пословима дукљанског краљевства док је краљ Владимир био малолетан и док се није вратио из сужава-

¹⁾ Орбини, Краљевство Словена, 18; — Luccari, *Corisocastellata*, 36. — Ragnina, o. c., 202; — Resti, *Chronica ragusina*, 30.

²⁾ Farlati, *Illyr. sacrum* VII, 1-7; Marković, o. c., 64-65.

ства из Преспе. Вероватно је такође да је барска катедрала св. Теодора страдала од Самуилове рушилачке солдатеске, па да је тада чак и пожаром била оштећена, тако да ју је после морао да обнавља и надограђује његов наследник епископ Ђорђе. Према томе, можемо са разлогом извести закључак да је тај презул Јован у Бару епископовао у доба владања дукљанских краљева, рецимо Петрислава и Владимира, отприлике од 980. до 1018. године, дакле скоро четири деценије што је сасвим у складу с оних „много година“ у његовом епитафу.

Јован, епископ или презул, како се њега назива у епитафу, према нашем схваћању, био је, дакле, у Бару епископ последњих двају деценија X и првих двају деценија XI столећа. Зацело је он барском епископијом управљао у доба краља Владимира, као и његових претходника и наследника, уколико је и таквих било. Како је био mudar и моћан, краљеви оних области радо су њега имали и поверавали су му државне послове, не само у доба малолетности краља Владимира него и у доба његових тешких односа са царем Самуилом, па и са његовим наследницима, са царевима Гаврилом Радомиром и Јованом Владиславом.

А да се епитаф с именом презула Јована не односи на оног архиепископа Јована из доба „краља“ Вукана, може нас да увери и сам тај епитаф како по времену свога постанка тако и по својим песничким квалитетима, јер сва три епитафа, као и натпис архиепископа Сергија, могла су постати само у оно доба државне самосталности приморске српске државе, пре него што су Немањићи завладали диоклитијским приморјем и градом Баром, тј. у оно старије доба правих дукљанских краљева, у току XI и прве половине XII века, а то опет значи: пре него што су у катедрали св. Ђорђа настрадале гробнице барских прелата и пре него што су натписи са гробница били узидани у фасаду храма.

Барани су зацело много држали до тих гробница, а још више до њихових епитафа, па ако су по неком узроку или разлогу гробнице настрадале, нису смели с њима да настрадају и епитафи. Та три епитафа, означавали су, усто, три најзаслужнија барска прелата, који су стекли нарочитих заслуга за барску цркву и дукљанску државу, а чијим су се именима Барани и поносили, па су им стога, на вечну успомену, биле изграђене почасне гробнице. Значајна је и та чињеница да су се сачували само натписи са поменута четири имена поглавара барске цркве управо из доба државне самосталности дукљанске краљевине у току XI и прве половине XII столећа.

Још треба подвући и чињеницу да Вукан и његов син Ђорђе нису били озваничени краљеви, краљеви Диоклитије и Далмације, него само титуларни, заправо самозвани и „парадни“, ма да

је Вукана том титулом означио и папа Инокентије III. У стварности, Вукан је био само „вељи кнез“ у својој удеоној кнежевини под врховним старешинством свога брата Стефана, великог жупана Рашке и владара целокупне Србије, а ускоро и првовенчаног краља. Па и та парадна краљевина Вуканова била је ефемерна и трајаше свега осам година. Стога није ни могла да добије пуни значај „краљева оне земље“. Није зато ни прихватљиво да би се Вукан и сина му Ђорђа сматрало краљевима и у часу смрти архиепископа Јована око 1247. године, и то се истичало као главну заслугу у тобожњем његовом посмртном епитафу, а то у доба када је читавом Србијом, Рашком и Приморјем, владао законити суверен, краљ Урош I Немањин.

Проучимо ли, најзад, темељито композицију и садржину трију епитафа, па њихов стих, речник и изражајне карактеристике, запазићемо извесне заједничке тонове међу њима, а када их упоредимо и с осталим сачуваним надгробницима из северне и јужне Далмације оног доба, можемо доћи до закључка да су и ови барски епитафи продукти оног истог културног периода, а то је доба дукљанских краљева XI са првом половином XII века. Када пак посматрамо структуру ових епитафа с њиховим римованим хегзаметрима у строфи од четири дистиха и оних седам стихова хегзаметара са леонинским римама, могли бисмо рећи и то да је прва два епитафа спевао исти песник, док се разговетно може разабрати да је трећи епитаф са леонинским римама у својих седам стихова зацело саставио неки други доцнији песник. Можемо претпоставити чак и то да су прва два била урезана у плоче гробница у обновљеној катедрали најпре епитаф презула Јована, а после смрти пастора Ђорђа и онај други с именом ктитора катедрале, док је трећи био састављен од неког другог песника у Бару после смрти архиепископа Петра. Натпис архиепископа Сергија био је можда уклесан после његове смрти и после аболитије архиепископије када у Бару није било човека способна да саставља епитафе. Да су пак сачуване плоче на којима су ови песнички текстови били урезани и да нису настрадале у експлозији 1879. године, зацело бисмо могли са више тачности одредити све што овде назревамо, како по облику слова тако и по орнаментима.

Морамо истакнути значај епитафа епископа Јована још и са разлога што с оним подацима о „краљевима ових области“ можемо изићи као изричним и необоривим доказом да је српска приморска држава била краљевина већ у другој половини X столећа, а не тек од 1077. године, па да су стога њени владари већ у оно доба носили титулу краља, како је то тачно назначено и у неким другим изворима.^{*)}

*) „Вока“ I, 1969, 78.

Треба, напоследку, подвући и чињеницу да епитаф барског епископа Јована представља уједно и најстарији књижевни споменик у историји приморске српске државе, а заједно с она друга два с именима епископа Ђорђа и архиепископа Петра имамо онај песнички триптихон на основу кога са поузданошћу можемо утврдити да је у доба владања дукљанских краљева у зетском приморју постојало живо жариште књижевног стваралаштва, како на латинском тако и на српском језику. Сва три епитафа својом савршеном песничком обрадом, својом језгровитошћу и карактеристичном садржином, сведоче да је књижевност у зетском приморју већ у оно доба била на високом степену развоја, па нам може да буде схватљиво и то да су у оно доба могли постати и *liber gestorum* о краљу Владимиру, а после и Барски родослов, како онај у сачуваној латинској редакцији тако и онај изгубљени првобитни оригинал на старосрпском језику. Према томе, три барска епитафа, иако на латинском језику, обележавају почетак српске књижевности, као најстарији књижевни производи образованих Срба на обалама старе Диоклитиде.

А да су и сами становници оног старог града Бара осећали значај и песничку лепоту тих епитафа, па се зацело и њима поносили, као најубедљивији доказ налазимо управо у томе што су их тако брижљиво и верно чували кроз све векове, ма да су гробнице биле укљоњене из цркве, па их је сасвим и нестало, док су епитафе изнели из цркве на светлост сунца, утрађујући их високо у зидове фасада ван домашаја штеточинских руку, пажљиво их чувајући и онда када је њихова катедрала постала богомоља једне друге и стране религије. Требало је, напоследку, да их с њиховим многовековним плочама уништи слепа природна стихија: гром с неба удружен са слепом стихијом људске несмотрености. Па и тада њихова песничка лепота била је, као по неком чуду, сачувана у славу старог града Бара, првог културног и књижевног жаришта српског народа, оног Бара чије рушевине данас аветињски стрче на узвисини под Румијом.

ЗАКЉУЧАК

На основу свега овде изложенога можемо извести следеће закључне констатације:

1) Три барска епитафа с именима презула Јована, пастора Ђорђа и архиепископа Петра, као и надгробни натпис с именом архиепископа Сергија, настала су у доба када је барска црква још била епископија, па архиепископија од 1089. до 1143. године.

2) Презул Јован управљао је барском епископијом док је још у Бару постојала првобитна катедрала св. Теодора у доба

краља Јована Владимира, његових претходника и наследника, уколико је таквих било.

3) Пастор и ректор Ђорђе управљао је истом епархијом у другој четвртини XI столећа и рестаурирао је катедралу прозвавши је именом св. Ђорђа, после епископа Јована, а пре епископа Петра, чије се име помиње у писму папе Григорија VII из 1078. године.

4) Пастор Петар је био први архиепископ у Бару по були папе Климента III Виберта из 1089. године и управљао је архиепископијом 29 година 5 месеци и 20 дана.

5) Архиепископ Сергије био је наследник првог архиепископа Петра и управљао је митрополијом до њене аболитије 1143. године.

6) Године 1143, смрћу последњег дукљанског владара с титулом краља, Градихње, престала је да постоји и барска архиепископија. Од тога часа па до 1199. године управљају барском дијецезом опет епископи, међу којима се помиње и епископ Гргур Задранин, који је из Бара морао емигрирати у часу када је Стефан Немања заузео Диоклитију са Баром и Котором. У том раздобљу барска епархија била је опет у саставу митрополије у Дубровнику.

7) Епитаф с именом епископа Јована важи и као један од најпозданијих доказа да је приморска српска држава била краљевина већ у X столећу и да су њени владари већ тада носили титулу краља, а међу њима и краљ Владимир, што нам доказују и други историјски извори.

8) Три барска епитафа означавају уједно и прве примерке књижевног стваралаштва на обалама некадашње Диоклитије где се запламсало и прво жариште српске културе у доба краља Јована Владимира са *liber gestorum eius*, зацело на народном језику, а после, у другој половини XII века, и са Барским родословом, најпре на језику српском, па ускоро и на латинском.

Résumé

TROIS ÉPITAPHES DE BAR

Antonije FARČIĆ

L'auteur soumet à la critique l'interprétation historique des trois épitaphes scellées dans la façade de la cathédrale de St. Georges d'autrefois dans la ville de Bar, comme expliquent les chercheurs et les écrivains yougoslaves, et il donne les causes pour lesquelles ces chercheurs sont induits en erreur et font des interprétations inexactes. Des trois derniers écrivains, Ivan Marcovich est celui qui s'est approché le plus près de la vérité historique dans son livre «Archidiocèse de Dioclée et de Bar», bien que lui aussi fût victime des erreurs, déformations et des falsifications.

L'auteur de ce traité constate d'abord que toutes les trois épitaphes avec les tombes datent du XI^e et de la première moitié du XII^e siècle, époque des souverains serbes de la vieille dynastie de Dioclée et qu'elles sont certainement faites avant que le Littoral serbe avec le territoire de Raguse fût jointe à l'état de Stephan Nemanja et de ses héritiers. Ainsi l'épitaphe au nom de Petar «maître aux maîtres» se rapporte sans aucun doute à Petar premier archevêque de Bar de 1189 au temps du règne du roi Bodin, tout les interprètes y sont d'accord, tandis que l'épitaphe au nom de l'archevêque Sergie ne peut se rapporter qu'à son héritier qui administrait l'archidiocèse de Bar jusqu'à son abolition en 1143.

L'épitaphe au nom de Georges «pasteur et recteur de Bar» se rapporte sans doute au restaurateur de la cathédrale de Bar à la première moitié du XI^e siècle, au temps de l'hégémonie byzantine renouvelées après l'éclipse de l'Empire slave du tsar Samuil en 1018 ainsi qu'au temps des insurrections de Stefan Vojislav et de son règne. Mais le plus important par ses données historiques est le troisième épitaphe au nom de Jovan, évêque de Bar. D'après l'auteur de ce traité cette épitaphe ne peut se rapporter qu'à l'évêque de Bar de l'époque du règne du roi Jovan Vladimir et de ses prédécesseurs, à ce Jovan que mentionne les annalistes de Raguse comme réfugié à Raguse au temps de l'invasion du tsar Samuil.

L'épitaphe au nom de l'évêque Jovan est d'une importance considérable pour une autre raison: elle représente aujourd'hui la preuve la plus sûre que l'État serbe de la côte était un état souverain et un royaume déjà au X^e siècle, ayant les souverains qui à cette époque-là étaient déjà rois, ceci suivant le droit de l'héritage et non pas depuis 1077 suivant l'autorisation du pape Gligorije VII.

Trois épitaphes de Bar représentent enfin les plus anciens monuments de la création littéraire sur la côte de Dioclée au moyen âge, où était au temps du roi Jovan Vladimir le premier foyer de la culture serbe et où bientôt va apparaître «liber gestorum eius» certainement d'abord en langue populaire, ensuite résumé en latin tel qu'il était rédigé dans «l'arbre généalogique de Bar».

Dr ing. Vladimír LEPETIĆ

NEKE GEOFIZIČKE I BIOEKOLOŠKE KARAKTERISTIKE BOKOKOTORSKOG ZALIVA

Bokokotorski zaliv zauzima jugoistočni dio Dinarskog primorja i čini najrazuđeniju obalu u ovom dijelu Jadrana. Ova razuđenost je posljedica dubokog prodora mora u kopno nakon Virmske glacijacije kada je nivo mora bio niži za oko sto metara od današnjeg.

Pored jedinstvenih prirodnih ljepota ovaj zaliv predstavlja izuzetan objekat i kuriozitet po svojim geomorfološkim i biofizičkim karakteristikama. Iz literature se vidi da je zaliv bio predmet istraživanja izvjesnog broja naučnih radnika (geografa, hidrobiologa i dr.). To su obično samo fragmentarna istraživanja pojedinih naučnika — entuzijasta često ograničena na jedan detalj a vezana za uži lokalitet. (Ercegović 1938. g.; Gamulin 1938. g.; Kolosvary 1938. g.; Linardić 1940. g.; Zloković 1939. i dr.). Na području Boke vršena su i neka geomorfološka istraživanja (Bourcart 1926; Savicki 1925; Cvijić 1924; Milojević 1953; Ršumović 1953. i dr.).

Ovim našim prikazom želimo dati prilog poznavanju Bokokotorskog zaliva po nekim komponentama do sada neobuhvaćenim i nepoznatim. Rezultati i zaključci koje donosimo su proizvod vlastitih istraživanja od kojih mnoge prvi put objavljujemo.

POSTANAK BOKOKOTORSKOG ZALIVA

Postoji više objašnjenja — hipoteza o formiranju reljefa Boke Kotorske. Iako se tim problemom bavilo više autora još do danas nije prihvaćena kao konačna ni jedna od postojećih pretpostavki. Ovdje ćemo spomenuti samo neke autore i hipoteze. Savicki i Cvijić (1924) postanak Bokokotorskog zaliva pripisuju fluvijalnoj eroziji. Prema Cvijiću najvažniji procesi koji određuju oblike ovog zaliva vezani su za rad ledenjaka u periodu Virmske glacijacije. Današnji Bokokotorski zaliv predstavlja nekoliko potopljenih proširenja i do-

lina izrađenih fluvijalnom erozijom. Cvijić nadalje tumači da se spuštanje Boke desilo u Pliocenu, ali se i kasnije nastavilo duž starih tektonskih pravaca. Nasuprot navedenim autorima Bourcart (1926) isključuje hipotezu o fluvijalnom porijeklu, te, odbacujući svaki uticaj riječne erozije, postanak Boke Kotorske tumači isključivo tektonskim procesima. Milojević (1953) kaže: »Reljef Boke Kotorske je predisponiran tektonski ali je izrađen fluvijalnom erozijom«.

Rezultati naših istraživanja geomorfologije, odnosno konfiguracije morskog dna Bokokotorskog zaliva, kao i granulometrijskog fizičko-hemijskog sastava sedimenata govore u prilog tumačenju o fluvijalnom porijeklu.

Bokokotorski zaliv sačinjavaju 4 unutrašnja zaliva i to: Kotorski, Risanski, Tivatski i Hercegrovski. Geografski položaj određen je krajnjim tačkama:

— prema sjeveru	42°	31'	00''
— prema jugu	42°	23'	32''
— prema istoku	18°	46'	32''
— prema zapadu	18°	30'	29''

OSNOVNE GEOFIZICKE KARAKTERISTIKE BOKOKOTORSKOG ZALIVA

a) Morfometrijski podaci:

Pošto nijesmo raspolagali niti sa osnovnim morfometrijskim podacima iz ovog zaliva to smo sami izvršili potrebna mjerenja i izračunavanja, posebno za čitavi zaliv a posebno za unutrašnje zalive koji ga sačinjavaju. Zbog nedostatka najsavremenije opreme i mjernih instrumenata, dozvoljavamo pretpostavku za izvjesno manje odstupanje.

Bokokotorski zaliv:

Ukupna površina	87,334 km ²
Ukupna zapremina	2,412,306,000 m ³
Maksimalna dubina	60 m
Srednja dubina	27,3 m
Dužina zaliva	28,125 km
Dužina obale	105,7 km
Razudenost obale koeficijent	3,07
Širina ulaza u Zaliv	2,950 m

MORFOMETRIJSKI PODACI UNUTRASNJIH ZALIVA

Kotorski zaliv		%	Risanski zaliv		%
Površina	16,262 km ²	18,5	8,005 km ²	9,2	
Zapremina	439,106,000 m ³	18,2	205,958,000 m ³	8,5	
Maks. dubina	52 m		36 m		
Srednja dub.	27 m		25,7 m		
Dužina zaliva	9,55 km		4,55 km		
Dužina obale	25 km		12,6 km		
Razućenost obale	2,61		2,76		
Prosje. širina	1,605 m		1,750 m		
Maksimalna širina	3,525 m		3,075 m		

Tivatski zaliv		%	Hercegovački zaliv		%
Površina	34,439 km ²	39,6	28,628 km ²	32,7	
Zapremina	878,711,000 m ³	36,4	888,531,000 m ³	36,9	
Maksimalna dub.	47 m		60 m		
Srednja dubina	25,5 m		31,0 m		
Dužina zaliva	10,15 km		8,80 km		
Dužina obale	36,1 km		32 km		
Razućenost obale	3,55		3,63		
Prosječna širina	3,389 m		3,233 m		
Maksimalna širina	8,200 m		4,725 m		

b) Konfiguracija morskog dna u Bokokotorskom zalivu

Konfiguracija morskog dna i mehanički sastav sedimenata predstavljaju bitne abiotičke ekološko-edafne faktore i komponente u proučavanju florističko-faunističkih životnih zajednica (biotopa) u moru. Pošto je Bokokotorski zaliv bio objekat kompleksnih bioloških istraživanja to je bilo potrebno izvršiti snimanje konfiguracije morskog dna i analize sedimenata. Pored toga podaci i ehoگرامи koje dajemo u ovom prikazu imaju i višestruku praktičnu vrijednost (utvrđivanje lokaliteta pogodnih za ribolov, za vještački uzgoj školjaka, pomorstvo itd.).

Snimanje konfiguracije morskog dna izvršili smo pomoću ultrazvučnog detektora »Echosounder-a« tipa Simrad 513 — 2. Snim-

Ijen je veći broj profila interpoliranih na priloženoj skici Bokokotorskog zaliva (vidi skicu). Profili su postavljeni i snimanje izvršeno u dva pravca: NS i EW. Svi glavni profili na skici i u ehogramima označeni su arapskim brojevima i to: profili u pravcu sjever — jug (NS) arapskim (od P-1 do P-15), a profili pravca istok — zapad (EW) označeni su rimskim brojevima (od P-I do P-V). Pomoćne profile označili smo slovima (od P-1a do P-14a).

Prema tome ako se želi znati dužina i konfiguracija morskog dna na nekom području potrebno je očitati odgovarajuće oznake na profilima sa skice zaliva, a zatim tražiti odgovarajuće snimke (ehograme) tih profila koji nose iste oznake.

Gornja vodoravna linija na ehogramima označava površinu mora, a desna postavljena skala dubinu u metrima. Osjenčena kriva linija predstavlja profil morskog dna (konfiguraciju).

Kratka vodoravna linija ispod ehograma prikazuje dužinski razmjer ehograma u odnosu na snimljeno područje u morskim miljama.

Pored oznake profila na ehogramu je upisano vrijeme trajanja snimanja u minutima (od — do) kao i kurs profila odnosno snimanja.

c) *Tekstura sedimenata*

U sklopu ovih istraživanja obuhvaćene su i analize sedimenata (morsko dno). Uzorci morskog dna uzeti su sa više punktova (vidi skicu) pomoću Petersenovog grabila. Od mehaničkog i biokemijskog sadržaja sedimenata zavisi i kompozicija tj. kvalitativno-kuantitativni sastav bentoske faune i flore. Na osnovu analiza dobivenih uzoraka može se zaključiti da je pretežni dio sedimenata glinaste teksture. Na nekim područjima u Tivatskom i Hercegnovskom zalivu nalazi se glinasta ilovača, glinasti pijesak i glinasto-ilovasti pijesak.

d) *Sezonska kolebanja temperature, saliniteta i prozirnost vode u Bokokotorskom zalivu*

Temperatura i salinitet morske vode u Bokokotorskom zalivu bitno se razlikuju od otvorenog mora. Godišnje amplitude su veoma velike naročito u gornjim slojevima.

Podaci o temperaturi kao i uzorci morske vode za analize saliniteta uzimani su svakog mjeseca na 4 prethodno fiksirane pozicije (u svakom zalivu po jedna pozicija u srednjem njegovom dijelu). To su prvi podaci o dinamici temperature i saliniteta morske vode u godišnjem ciklusu. Podaci o temperaturi kao i uzorci za analizu saliniteta uzimani su u tri sloja.

Jedini podaci o temperaturi i salinitetu za Bokokotorski zaliv potiču sa jednokratno uzetih proba u novembru 1937. godine (Ercegović, 1938). Jednu od karakteristika Bokokotorskog zaliva čine veoma obilni prilivi izvorskih kopnenih voda, koje osjetno utiču na hidrografske prilike morske vode u zalivu. Pored submarinskih izvora (naročito u Kotorskom, Risanskom i Tivatskom zalivu) duž čitave obale nalaze se brojna vreća i potoci. Zloković (1939) daje podatke o jednom dijelu izvora u Risanskom zalivu. Jedan dio ovih izvora nije aktivan kroz čitavu godinu ili je u ljetnjim mjesecima njihov kapacitet sveden na minimum, što ima za posljedicu velika sezonska kolebanja temperature i saliniteta. Osim toga poznata je činjenica da ovi predjeli spadaju u područja sa maksimalnim godišnjim atmosferskim talozima (Crkvice iznad Risna sa cca 5000 mm su na prvom mjestu u Evropi). Na taj način se u toku zimskog perioda ogromne mase slatke vode shvaju u ovaj relativno mali i zatvoreni zaliv. Ovakvi specifični hidrografski uslovi morali su se odraziti na formiranje biocenoza uopšte, na njihovu distribuciju, sezonska pomjeranja i sl. Ovi uticaji su u donjim slojevima mora znatno slabiji.

Određivanje saliniteta izvršili smo po Mohr-ovoj metodi titriranjem pomoću AgNO_3 i K_2CrO_4 kao indikatora i Knudsenovom normalnom vodom. Temperatura je mjerena obrtljivim termometrom Negretti i Zambra a uzorci mora uzimani su pomoću Nansenovog erpeca. U tabeli 1. dajemo podatke o temperaturi i salinitetu u toku jednogodišnjeg ciklusa.

Prozirnost mora mjerena je pomoću Secchi-eve ploče. Prema dobivenim podacima proizilazi da je prozirnost mora u Bokokotorskom zalivu osjetno manja od prozirnosti u otvorenom dijelu Jadrana.

Poznato je da prozirnost mora, pored faktora temperature i saliniteta, zavisi naročito od suspendovanih čestica tla i od bogatstva lebdećih planktonskih organizama. Koliko su koji od navedenih faktora uticali na smanjenu prozirnost mora u Bokokotorskom zalivu ne možemo tačnije odrediti jer nijesu vršena odgovarajuća ispitivanja.

Možemo samo pretpostavljati da je jedan veći dio smanjene prozirnosti posljedica relativnog bogatstva lebdećih mikroorganizama, a manji posljedica anorganskih suspenzija. Podaci su uzimani po lijepom vremenu (bez kiše).

Površinski maksimum temperature ($T^{\circ} M^{\circ}$) javlja se u Kotorskom zalivu u avgustu i iznosi $25,1^{\circ}\text{C}$. U Risanskom, Tivatskom i Hercegnovskom zalivu bio je u junu i iznosio je $24,5^{\circ}$, $25,5^{\circ}$ i $25,5^{\circ}\text{C}$. Površinski maksimum temperature u Kotorskom zalivu bio je tek u avgustu (za razliku od ostala tri) vjerovatno zbog toga što je ovaj

Zaliv pod najslabijim uticajem otvorenog mora i u isto vrijeme pod direktnim uticajem priliva slatkih voda čija je temperatura znatno niža od temperature mora u ljetnjim mjesecima. Najmanja aktivnost izvora je u avgustu pa prema tome i najmanji njen uticaj na temperaturu morske vode.

Najniža godišnja temperatura površinskog sloja (T^0 m') konstatovana je u svim zalivima u februaru a iznosi za Kotorski $9,9^{\circ}\text{C}$, za Risanski $10,8^{\circ}\text{C}$, za Tivatski $11,0^{\circ}\text{C}$ i za Hercegrovski $11,8^{\circ}\text{C}$. Godišnji gradijent temperature površinskog sloja u Bokokotorskom zalivu iznosi $15,3^{\circ}\text{C}$.

Minimalna godišnja temperatura pri samom dnu (t^0 mD) (dubina cca 31 m) nađena je u februaru u Risanskom zalivu ($12,4^{\circ}\text{C}$) a maksimalna (t^0 mD) u oktobru u Hercegrovskom zalivu ($22,3^{\circ}\text{C}$). Prema tome godišnji gradijent temperature pri dnu iznosi $9,9^{\circ}\text{C}$.

U periodu ovih istraživanja homotermija nije bila uspostavljena ni u jednom od unutrašnjih zaliva. Ako ove naše podatke godišnjih temperaturnih kolebanja uporedimo sa podacima na drugim područjima u otvorenom moru (Buljan i Marinković 1956, Zore i Zupan 1960) pokazuju se dosta izrazite razlike, što je posljedica uticaja kopnenih voda sa velikim temperaturnim razlikama, čemu doprinosi i zatvorenost samog zaliva.

Iz istih razloga sezonska kolebanja ne pokazuju uvijek pravilnu temperaturnu sukcesivnost koja je poznata i utvrđena za otvorene površine sa mnogo manjim uticajem kopnenih voda.

Temperaturne razlike kopnenih pritoka i temperature mora ponekad iznose i $10-15^{\circ}\text{C}$ (Zloković 1939).

Iz podataka o salinitetu (Tabela br. 1) najbolje se može uočiti koliko je jako djelovanje priliva kopnenih voda na zaslađivanje mora u Bokokotorskom zalivu. Maksimalne vrijednosti površinskog saliniteta konstatovane su u Tivatskom i Hercegrovskom zalivu što se moglo i očekivati jer se oni nalaze pod najslabijim direktnim djelovanjem priliva vode sa kopna i pod neposrednim uticajem otvorenog mora.

Nasuprot tome, minimalna vrijednost saliniteta u toku godine konstatovana je u Kotorskom zalivu koji se nalazi pod direktnim i najobilnijim djelovanjem jakih priliva slatke vode sa kopna a iznosila je svega $10,17\text{‰}$. Svakako iz istih razloga je konstatovana činjenica da ne postoje pravilna sezonska kolebanja površinskog saliniteta. Ako je uzimanje proba uslijedilo za vrijeme ili nakon obilnih padavina, vrijednost saliniteta je osjetno opadala i obrnuto — jaka insolacija brzo djeluje na povećanje slanosti gornjih slojeva. Zbog toga je i konstatovan vrlo veliki gradijent gornjih slojeva, a iznosio je $27,70\text{‰}$.

Mnogo slabije djelovanje, kopnenih voda se odražava na salinitet pridnenih slojeva mora, tako da analize uzoraka donjih slojeva pokazuju mala odstupanja od vrijednosti saliniteta sa otvorenog mora, odnosno sa područja sa mnogo manjim doticajem slatkih voda.

Minimalna vrijednost saliniteta donjih slojeva konstatovana je takođe u Kotorskom zalivu i to 34,54‰ na oca 20 m dubine a maksimalna u Hercegnovskom zalivu 38,46‰. Prema tome godišnji raspon saliniteta pri dnu u Bokokotorskom zalivu iznosio je svega 3,92‰ (što je neznatno u odnosu na 27,70‰ na površini). Pojavu ovog minimuma u Kotorskom zalivu tumačimo relativnom plićinom mora na mjestu uzimanja uzoraka kao i vrlo jakim bujicama, vrelima i rijekama čiji se kapaciteti višestruko povećavaju u toku i nakon jakih oborina kojima obiluje ovaj kraj.

Kako su sezonske oscilacije saliniteta pridnenih slojeva mora u ovom zalivu minimalne (a one su za nas interesantne) u odnosu na druge ablotske i biotske uslove sredine to nebi mogli zaključivati o njihovoj uticajnosti na sezonsku dinamiku bentoskih populacija riba.

Tab. br. 1.

GODISNJA KOLEBANJA TEMPERATURE I SALINITETA U
BOKOKOTORSKOM ZALIVU

(P = površina, S = sredina, D = dno)

Mjesec	Sloj	Kotorski zaliv		Risanski zaliv	
		T° C	Sal. ‰	T° C	Sal. ‰
Maj	P	19,9	26,65	21,2	19,34
	S	16,8	—	18,0	—
	D	15,8	34,54	16,5	35,84
Juni	P	24,9	29,36	24,5	32,13
	S	18,0	—	17,8	—
	D	16,5	36,19	16,5	35,93
Juli	P	24,6	34,86	22,8	34,96
	S	18,6	—	18,5	—
	D	16,8	37,70	16,9	37,50
Avgust	P	25,1	35,06	24,3	34,08
	S	17,1	—	17,2	—
	D	16,3	37,27	19,9	36,88

Mjesec	Sloj	Kotorski zaliv		Risanski zaliv	
		T° C	Sal. ‰	T° C	Sal. ‰
Septembar	P	18,1	12,56	18,6	10,99
	S	22,9	—	22,6	—
	D	19,1	37,34	19,4	36,76
Oktobar	P	18,8	10,17	17,9	15,70
	S	—	—	22,6	—
	D	21,2	36,87	21,8	37,02
Novembar	P	16,2	30,69	14,5	30,07
	S	18,7	—	18,3	—
	D	19,0	37,82	19,0	37,92
Decembar	P	16,6	30,80	11,8	19,74
	S	18,2	—	12,2	—
	D	18,9	38,41	18,4	37,97
Januar	P	12,2	33,07	11,7	34,18
	S	14,0	—	14,3	—
	D	14,5	37,93	13,7	37,30
Februar	P	9,9	18,00	10,8	24,20
	S	—	—	—	—
	D	12,7	36,18	12,4	37,02
Mart	P	12,2	13,42	12,4	12,80
	S	—	—	—	—
	D	13,3	37,38	13,5	37,24
April	P	12,9	24,38	14,0	24,98
	S	—	—	—	—
	D	14,3	37,44	14,7	37,24

Mjesec	Sloj	Tivatski zaliv		Hercegnovski zaliv	
		T° C	Sal. ‰	T° C	Sal. ‰
Maj	P	21,6	34,30	21,4	34,96
	S	16,3	—	19,5	—
	D	15,6	36,87	17,9	37,18
Juni	P	25,5	34,74	25,4	35,99
	S	17,3	—	18,6	—
	D	16,8	37,14	16,2	37,74

Mjesec	Sloj	Tivatski zaliv		Hercegnovski zaliv	
		T° C	Sal. ‰	T° C	Sal. ‰
Juli	P	22,6	37,54	25,2	37,72
	S	18,2	—	18,0	—
	D	16,0	38,45	16,4	38,35
Avgust	P	23,2	37,73	23,8	37,81
	S	16,7	—	16,5	—
	D	16,1	38,24	15,7	38,26
Septembar	P	22,6	35,34	—	—
	S	22,5	—	—	—
	D	18,0	38,13	—	—
Oktobar	P	19,6	34,70	20,2	27,81
	S	22,9	—	22,7	—
	D	21,5	38,08	22,3	37,57
Novembar	P	15,2	33,02	—	—
	S	19,8	—	—	—
	D	20,0	37,90	—	—
Decembar	P	14,6	29,29	11,9	31,80
	S	—	—	18,4	—
	D	17,9	38,30	17,2	38,19
Januar	P	12,4	37,87	13,6	37,84
	S	13,2	—	14,0	—
	D	13,2	37,98	14,4	37,98
Februar	P	11,0	25,20	11,8	35,02
	S	—	—	12,6	—
	D	13,0	37,50	13,0	38,13
Mart	P	12,6	25,40	12,4	32,11
	S	—	—	—	—
	D	13,4	37,92	13,0	38,40
April	P	13,4	21,80	16,3	28,82
	S	—	—	15,1	—
	D	14,4	37,91	14,9	37,30

IHTIOBENTOS (PRIDNENA NASELJA RIBA) U BOKOKOTORSKOM ZALIVU

U toku dvije godine izvršeno je 78 lovina povlačnom mrežom u Bokokotorskom zalivu. Konstatovano je 61 vrsta riba i jestivih avertebrata sa ukupno 51.557 individua.

Dajemo popis vrsta nađenih u Bokokotorskom zalivu.

Teleostea:

Latinski naziv:

Arnoglossus laterna (WALB)
Blennius ocellaris L.
Box boops BP
Cepola rubescens L.
Clupea pilchardus WALB.
Conger vulgaris CUV.
Crenilabrus cinereus (BONN)
Dentex gibbosus COCCO
Engraulis encrasiolus (L.)
Euchitarus linguatula (GILL)
Gobius jozo L.
Gobius macrolepis KOLOM.
Gobius quadrimaculatus C. V.
Lepidotrigla aspera (C. Val.)
Merluccius vulgaris FLEM.
Mullus barbatus L.
Mullus surmuletus L.
Pagellus centrodontus C. V.
Pagellus erythrinus L.
Paracentropristis hepatus
 KLUNZ.
Pagrus Ehrembergi C. V.
Pagrus vulgaris C. V.
Sargus annularis GEOFFR.
Sargus vulgaris GEOFFR.
Smaris alcedo BP.
Smaris vulgaris C. V.
Scorpaena scrofa L.
Scorpaena ustulata LOWE.
Solea monochir BP.
Solea vulgaris QUENSEL
Sparus auratus L.
Sphiraena spet LAC.
Serranus cabrilla CUV.

Domaći naziv:

Plosnatica, Platušica
 Mačkulja, Babica
 Bukva, Bukvelj
 Mačinac, Crvenac
 Sardela, Srdela
 Gruj, Ugor
 Lumbračić, Labra
 Zubatac, Krunaš
 Sardun, Inčun, Brgljun
 Plosnašica
 Glavoč, Gujoč
 Glavočić, Batoglavčić
 Glavočić, Četripijeg
 Lastavica, Oštrulja
 Luc, Oslić, Tovar
 Barbun, Trlja, Bradeč
 Bradeč, Trlja, Barbun
 Rumenac, Bijelac
 Rombun, Arbutun, Rumenac
 Vučić, Čučin

 Crvenac, Pagar, Barjaktar
 Crvenac, Pagar
 Kolorep, Prstenac, Špar
 Crnošiljac, Fratar
 Šiljka, Oblica, Gira, Modrulj
 Šiljka, Gira, Oštrulja
 Bodelika, Škrpina
 Bodečić crveni, Škrpinica
 List hrapavac, List kosmatić
 List
 Podlanica, Komarča
 Stukan, Škaram
 Kanjac, Kanj

Latinski naziv:

Stromateus fiatola L.
 Trachinus draco L.
 Trachurus Linnaei MALM.
 Trachurus mediterraneus
 LTKN.
 Trigla corax BP.
 Trigla gurnardus STDCHNR.
 Trigla lineata L.GM.
 Trigla lyra (L.)
 Uranoscopus scaber L.
 Zeus faber L.

Domaći naziv:

Bilizma, Plotica morska
 Pauk bijelac, Dragana
 Trnobok, Snjur
 Trnobok, Snjur Pučinar
 Kokotić, Lastavica
 Lastavica, Kokot
 Kokotić, Lučerna
 Lastavica, Kosteljača
 Bezmek, Badić
 Kovač, Sanpiero

Selachia:

Galeus canis BP.
 Mustelus laevis (ROND)
 Mustelus vulgaris M. HLE.
 Myliobatis aquila L.
 Myliobatis bovina GEOFFR.
 Raja clavata L.
 Raja miraletus L.
 Raja Montaguī FOWLER
 Squatina laevis CUV.
 Scylliorhinus canicula L.
 Torpedo marmorata RISSO
 Trygon pastinaca CUV.

Pas, Butor
 Pas, Čukov, Pena
 Pas, Glušac
 Golub, Kosir, Soko, Biskup
 Golub, Čukan
 Raža, Raža dračavica
 Ražica modropjega
 Raža, Raža mramorka
 Sklat, Sklać
 Mačka, Bliedica
 Drhtulja, Trn
 Šiba, Žutulja

Avertebrata:

Eledone moschata LEACH.
 Loligo vulgaris
 Sepia officinalis L.
 Sepiola
 Todarodes
 Octopus vulgaris LAM.

Muzgavac
 Liganj, Ullganj, Kalamar
 Šipa
 Šipica
 Moskun
 Hobotnica

Težina čitavog sakupljenog materijala iznosila je 1.661 kg. Selachia su zastupljeni sa 12 vrsta i 341 primjerkom i sa ukupnom težinom od 314,65 kg, što predstavlja 0,66% od ukupnog ulova po broju individua i 18,96% po težini.

Najveći broj Selachia registrovan je na poziciji 7 (Tivatski zaliv), a iznosio je 97 individua, 11 vrsta sa težinom od 74,21 kg, a najmanji na poziciji 3 (Risanski zaliv), gdje je nađeno 5 vrsta sa 3 primjeraka i težinom od 11,02 kg.

Kvalitativno-kvantitativni sastav vrsta unutar naselja se mijenjao u toku godine. Da bi se on mogao pratiti, tj. da bi se moglo uočiti stanje i promjene naselja ihtobentosa unutar biotopa, učestalost vrsta po pozicijama obrađena je na principu konstantnosti u naselju kroz godinu (relativna gustina) i na principu broja individua bez obzira na konstantnost (apsolutna gustina).

Karakteristike naselja u Kotorskom zalivu:

Najobilnije zastupljene vrste u Kotorskom zalivu su *Paracentropristis hepatus*, *Smaris vulgaris* i *Pagellus erythrinus* (apsolutna gustina). Iste vrste su i najstalnije (relativna gustina) te prema tome i dominantne i po relativnoj i apsolutnoj gustini.

Ove tri vrste su zastupljene sa 13.930 primjeraka što iznosi 89% od ukupnog ulova u zalivu.

Karakteristike naselja u Risanskom zalivu:

Najčešće (relativna gustina) i najobilnije (apsolutna gustina) zastupljene su vrste u Risanskom zalivu *Smaris vulgaris*, *Paracentropristis hepatus* i *Pagellus erythrinus*. Ove tri vrste u ovom zalivu zauzimaju 72,1% ukupnog ulova sa 8.299 primjeraka.

Karakteristike naselja u Tivatskom zalivu:

U ovom zalivu se primjećuje mala disharmonija između stalnosti (relativna gustina) i abundancije u naseljima. Tako *Smaris vulgaris* na poziciji 5 po relativnoj gustini zauzima prvo, a na poziciji 6 drugo mjesto.

Kao predominantna po abundanciji na poziciji 7 javlja se *Eucitharus lingulatus* dok na poziciji 6 zauzima sedmo mjesto.

Paracentropristis hepatus, koji na poziciji 5 zauzima drugo mjesto (po relativnoj i apsolutnoj gustini); na poziciji 6 po relativnoj dolazi na prvo a po apsolutnoj gustini na drugo mjesto, na poziciji 7 je po relativnoj na četvrtom a po apsolutnoj gustini na šestom mjestu.

Karakteristike naselja u Hercegnovskom zalivu:

Dominantne vrste u ovom zalivu su *Smaris vulgaris*, *Eucitharus lingulatus* i *Mullus barbatus*. Prvo mjesto po apsolutnoj gustini zauzima *Mullus barbatus* (sa 1.063 primjeraka) ali po relativnoj gustini zauzima treće mjesto, što ukazuje na nestalnost odnosno oscilaciju nješčca u naselju u toku godine. Ova razlika između relativne i apsolutne gustine je posljedica imigracije, u naselju, velikog broja sitnih primjeraka (4-6 cm) u avgustu mjesecu.

Iz prednjih analiza bentoskih naselja u Bokokotorskom zalivu na principu obilnosti vrsta u naselju (apsolutna gustina) i stalnosti, prisustva u naselju u toku godine (relativna gustina) proizlazi određena rezidentnost i stalnost naselja odnosno populacija, koje ih sačinjavaju. Osjetnije migracije (emigracije i imigracije) pojedinih populacija se pokazuju jedino u Hercegnovskom zalivu (*Mullus barbatus*). Ostale su, izgleda, lokalnog karaktera i odvijaju se pretežno unutar zaliva. Ova činjenica je važna kod ocjene abundancije naselja i mogućnosti njihove racionalne eksploatacije.

PROCIJENA ABUNDANCIJE I STEPENA OPTIMALNE EKSPLOATACIJE BENTOSKIH NASELJA RIBA I JESTIVIH AVERTEBRATA U BOKOKOTORSKOM ZALIVU

Praćenje ulova po jedinici napora (po jednom satu, danu, ribolovnoj jedinici i sl.) je u praksi jedini pokazatelj kojim se utvrđuje i doređuje a) gustina naselja bentoske ribe i jestivih avertebrata i b) intenzitet eksploatacije ribolovnih područja. Ako je ulov po jedinici napora konstantan (ili raste) zaključujemo da se područje eksploatiše u racionalnim granicama. Ako pak, ulov po jedinici napora konstantno kvantitativno opada, znači da se područje preintenzivno eksploatiše tj. da nastupa tzv. «prelov». Ovo opadanje, osim u smanjivanju ukupne težine ulova po jedinici napora, odražava se u praksi i u smanjenju prosječnih veličina odnosno težina individua pojedinih vrsta koje ulaze u sastav naselja pa i u promjenama brojnosti individua komponentnih vrsta. Opadanje ulova po jedinici napora u nekim našim priobalnim područjima konstatovano je od strane više autora: D'Ancona (1926), Kotthaus i Zei (1938), Županić (1953) i dr. Kad se takvo opadanje spusti ispod određenog nivoa, u tom slučaju ribolov treba ili povremeno zabraniti ili ograničavati (broj ribolovnih jedinica, intenzitet njihova rada ili veličinu oka na mreži) ili pak na drugi način regulisati, ukoliko se želi očuvati naselje od krajnjeg osiromašenja, a dalji ribolov od nerentabilnosti.

Pošto u Bokokotorskom zalivu nikada nije lovijeno kočom, to ne raspoložemo nikakvim ranijim podacima o ulovu ni o mogućnostima i kretanjima ulova po jedinici napora. Zbog toga, kod izračunavanja kvalitativno-kvantitativnog stanja naselja u ovom zalivu služićemo se samo našim podacima o ulovu po jedinici napora, jer kako smo ranije napomenuli taj ulov će u našem slučaju objektivno bolje reprezentovati samo naselja u zalivu tj. prikazati stvarnu sliku njegovog stanja i strukture (zatvorenost zaliva, sastav naselja i dr.) nego na nekom drugom otvorenom području.

Određivanje koeficijenta ulova mreže je najteži problem koji krije mogućnost većih grešaka. Koliki je taj koeficijent tj. koliko mreža (koča) ulovi ribe na određenoj površini, od stvarnog stanja (količine) koja se na toj površini nalazi, postoje razna mišljenja i neslaganja pojedinih istraživača. Mi ćemo u našim predračunima upotrebiti koeficijent 0,25, jer smatramo da je najprikladniji i najrealniji u našem slučaju. To znači da pretpostavljamo da je naša mreža lovila 0,25, odnosno 25% od ukupnog broja (težine) svih bentoskih riba koje su se nalazile na površini koju je mreža zahvatila u određenom vremenu povlačenja. Do ovog koeficijenta došao je njemački istraživač Heincke (1913) na bazi izvršenog eksperimenta koji se sastojao u ulovu, markiranju i ponovnom puštanju u more velikog broja iveraka — vrste listova (*Pleuronectes platessa*). Nakon puštanja u more markiranih riba na istom području je lovio kočom i ulovio 25% od puštenih i markiranih riba. Autor je, kao što vidimo, eksperimentisao na vrsti *Pleuronectes platessa* koja je izrazito bentoska riba. Pošto se u našem slučaju radi o bentoskim naseljima, koja su sastavljena od mnogo vrsta (populacija) od kojih su neke više a neke manje vezane za samo morsko dno, to je vjerovatno koeficijent ulova u našem slučaju nešto niži. Ovu eventualnu razliku nećemo uzimati u obzir, već je ostavljamo kao faktor sigurnosti kod davanja prve ocjene o granicama moguće eksploatacije Bokokotorskog zaliva ribolovom, kočom. Ovim radom daju se prvi i konkretni orijentacioni podaci o količinama koje je moguće godišnje loviti u Bokokotorskom zalivu s tim da se osigura osnovni fond koji je potreban za reprodukciju i obnovu (optimalni racionalni ribolov). Ovo je pokušaj kod nas da se na osnovu istraživanja bentoskih naselja daju konkretni podaci o mogućnostima i granicama eksploatacije određenog područja. Nadalje, u ovom radu nijesmo uzeli u obzir minimalne količine bentoskih riba koje se love drugim ribolovnim sredstvima a koja su manje efektivna od ribolova kočom.

Kod određivanja jedinice površine koju koča zahvati pri povlačenju u vremenu od jednog sata potrebno je bilo doznati lovnu širinu zahvata mreže u moru, jer je dužina staze poznata i iznosi dvije nautičke milje (= brzina vožnje, odnosno povlačenje mreže za jedan sat). Lovnu širinu mreže dobili smo direktnim mjerenjem za vrijeme rada mreže u moru. Ovo je postignuto na taj način, što smo mrežu vukli na plitkom i ravnom terenu, te za to vrijeme ronjenjem pomoću ronilačke opreme izmjerili odstojanje između krila mreže i

odstojanje između dasaka širilica. Kao posebne obračunske jedinice uzeli smo četiri unutrašnja zaliva (Kotorski, Risanski, Tivatski, Hercegnovski). Za vrijednost ulova na jedinicu površine u svakom zalivu upotrebili smo vrijednost iz godišnjeg prosječnog ulova po jedinici napora sa svake pozicije u dotičnom zalivu posebno. Srednja vrijednost tog prosječnog ulova predstavlja vrijednost ulova na jedinicu površine u tom zalivu.

Kod procjene ukupne količine bentoskih riba u mješovitom naselju Zaliva, odnosno u njegovim unutrašnjim zalivima, nismo uzimali u obzir površine unutar izobata od 0 i 20 m, gdje smatramo da ne bi trebalo niti moglo vršiti kočarenje.

Proračun zahvata mreže:

Kod obračuna stvarne gustine (veličine) naselja u Bokokotorskom zalivu, pošli smo od naprijed pomenute i poznate pretpostavke da je ulov po jedinici napora (od jednog sata povlačenja) proporcionalan gustini tj. $g = kG$.

g = ulov po jedinici napora

G = gustina naselja

k = konstanta (ribolovni koeficijent).

Pošto je ulov po jedinici napora i vremena (tj. kroz jedan sat) predstavljao uvijek jednaku izlovljenu površinu koja je zavisna longitudinalno od brzine vožnje broda (povlačenje mreže) a transversalno od širine zahvata mreže, to prednju jednačinu možemo napisati i ovako $kG = a$, gdje »a« predstavlja ulov sa »n« površine koju mreža obuhvata u jednom potezu (1 sat povlačenja).

Dužina staze povlačenja mreže za 1 sat iznosila je dvije nautičke milje (= brzina broda), što pretvoreno u metre iznosi okruglo 3.710 metara.

Širina zahvata mreže koja je dobivena direktnim mjerenjem za vrijeme rada mreže u moru iznosi 10 metara.

Prema tome, izlovljena površina u jednom povlačenju bila je $3.710 \times 10 = 37.100 \text{ m}^2$, pa možemo reći: ulov po jedinici napora u našem slučaju predstavlja količinu ribe, koja se dobije izlovljavanjem površine od 37.100 m^2 u jednome satu vršenja ribolova.

Ako se na površini »a« (37.100 m^2) ulovi x komada i kilograma ribe te ako pretpostavimo da su naselja ravnomjerno raspoređena u zalivu proizlazi da bi se na bilo kojoj većoj površini ulovilo »n« puta više. Na toj osnovi izračunali smo hipotetske ulove na 1 m^2 , odnosno na ukupnim površinama po zalivima dubljim od izobate od 20 m, što prikazujemo u slijedećoj tabeli.

Izračunavanje hipotetskog ulova po zalivima:

Ribolovno područje	Površ. ispod izobate od 20 m km ²	Prosje. ulov na površini od 37.100 m ² (a)		Hipotetski ulov na 1 km ² (a 1)		Hipotetski ulov po zalivu a n	
		kom.	kg.	kom.	kg.	kom.	kg.
Kotorski	12,208	871	25,17	23,477	678,436	286,607	8,282
Risanski:	5,571	742	21,83	20,000	588,400	111,420	3,277
Tivatski:	23,971	676	24,77	18,247	667,654	437,398	16,004
Hercegnovski:	21,948	477	13,06	12,857	350,202	282,185	7,686
Ukupno:	63,698					1,117,610	35,249

U napred navedenom pregledu dobili smo hipotetske ulove u unutrašnjim zalivima, a to znači ulov koji bi se dobio ako bi se mrežom u jednom potezu obuhvatila čitava površina svakog zaliva ispod izobate od 20 metara. Iz navedenog proračuna proizlazi da bi hipotetski ulov kočom u čitavom Bokokotorskom zalivu ispod izobate od 20 metara, tj. na površini od 63,698 km² iznosio 1,117,610 komada bentoske ribe i jestivih avertebrata u ukupnoj težini od 35,249 kilograma.

Izračunavanje stepena eksploatacije

Na osnovu dobivenog hipotetskog ulova po zalivima i koeficijenta ulova od 0,25%, o kojemu je ranije bilo govora dobićemo aproksimativnu gustinu naselja u Bokokotorskom zalivu prema navedenoj formuli koju možemo napisati ovako:

$$G = \frac{an}{k}$$

gdje G predstavlja gustinu a hipotetski ulov na površini od «n» km² i «k» ribolovni koeficijent.

Ako sada u gornjoj jednačini zamjenimo vrijednosti dobivenih hipotetskih ulova po zalivima i koeficijent (0,25) dobićemo procjenu stvarnog stanja (abundancije) kočom iskoristivog fonda bentoskih naselja riba i jestivih avertebrata po zalivima i to za:

Kotorski zaliv	G = 286.607 : 0,25 = 1,146,428 komada
„ „	G = 8.282 : 0,25 = 33.128 kilograma
Risanski zaliv	G = 111.420 : 0,25 = 445,680 komada
„ „	G = 3.277 : 0,25 = 13.108 kilograma
Tivatski zaliv	G = 437.398 : 0,25 = 1,749.592 komada
„ „	G = 16.004 : 0,25 = 64,016 kilograma

Hercegnovski zaliv	G = 282.185 : 0,25 = 1.128.140 komada
" "	G = 7.686 : 0,25 = 30.744 kilograma
Bokokotorski zaliv	G = 1.117.610 : 0,25 = 4.470.440 komada
" "	G = 35.249 : 0,25 = 140.996 kilograma

Iz prednjeg proizlazi ocjena stvarnog stanja obilja — abundancije iskoristivog fonda bentoskih naselja riba i jestivih avertebrata u Bokokotorskom zalivu zaokružena u hiljadama.

Za Kotorski zaliv	1.146.000 kom.	33.000 kg.
Za Risanski zaliv	445.000 kom.	13.000 kg.
Za Tivatski zaliv	1.750.000 kom.	641.000 kg.
Za Hercegnovski zaliv	1.129.000 kom.	31.000 kg.
Bokokotorski zaliv:	4.470.000 kom.	141.000 kg.

Na osnovu naprijed procijenjene abundancije ukupnog fonda bentoskih naselja u Bokokotorskom zalivu treba odrediti dozvoljeni stepen eksploatacije (optimalni ribolov).

Prema rezultatima istraživanja i procjenama FAO — Biology Branch — Fisheries Division: The Present State of Knowledge on Fisheries Resources in Mediterranean, FAO (56/8) 6209, Wp 25/1, maksimalna mogućnost eksploatacije bentoskih naselja može da iznosi do 40% od procijenjenih i raspoloživih količina. Iz toga proizlazi da bi svako izlovljavanje preko te granice imalo za posljedicu pojavu prelova, tj. osiromašenje naselja. Mi ćemo u ovom radu upotrebiti taj procenat eksploatacije, tj. 40% od procijenjenih količina. Ovaj koeficijent ćemo primjeniti iz razloga što su bentoska naselja u Bokokotorskom zalivu sastavljena pretežno od populacija koje nisu vezane neposredno uz samo dno, pa pretpostavljamo da bi koeficijent ulova mogao biti i manji od 0,25%, koji smo upotrebili u ovom radu (Bückmann, 1929).

Prema tome, dozvoljena mogućnost eksploatacije bentoskih naselja u Bokokotorskom zalivu i po pojedinim njegovim zalivima iznosila bi za:

Kotorski zaliv:	40% od 1.146.000 = 458.000 kom.
" "	" " 33.000 = 13.000 kg.
Risanski zaliv:	" " 445.000 = 178.000 kom.
" "	" " 13.000 = 5.000 kg.

Tivatski zaliv	" "	1,750.000 =	700.000 kom.
" "	" "	64.000 =	26.000 kg.
Hercegnovski zaliv	" "	1,129.000 =	452.000 kom.
" "	" "	31.000 =	12.000 kg.
<hr/>			
Bokokotorski zaliv	40% od	4,470.000 =	1,788.000 kom.
" "	" "	141.000 =	56.000 kg.

Prema prednjim predračunima proizlazi da bi optimalni ulov dosad neiskorišćavane ribe i jestivih avertebrata u Bokokotorskom zalivu iznosio 56 tona godišnje. Pošto su ovo prva istraživanja bentoskih naselja u pomenutom zalivu i prvi pokušaj konkretnog izračunavanja mogućnosti optimalnog ribolova u apsolutnim vrijednostima, to će biti potrebno, nakon što bi se uveo praktični ribolov kočom, za izvjesno vrijeme vršiti naučnu kontrolu i pratiti kretanje ulova po jedinici napora. Ukoliko ulov po jedinici napora i prosječne veličine ekonomski važnijih riba ne budu znatnije odstupali od današnjeg, to će značiti da je postignut optimalni godišnji ulov. U protivnom slučaju ulov će trebati da se reguliše smanjenjem 40%-tnog ulova od procijenjene abundancije. Ulav od 40% od procijenjene abundancije predstavlja zapravo maksimalno predviđeni procenat ulova. Za ovaj maksimalni odnos odlučili smo se, pored navedenih razloga, i stoga što je praktički lakše uočiti ako se ribolov vrši iznad nego ispod optimuma. Osim toga područja zaliva na čijem dnu zapreke onemogućavaju lov kočom predstavljaju prirodne rezervate i rezerve, iz kojih će se stalno migracijom nadoknađivati dio naselja koja će se eksploatisati.

Da bismo dobili jasniju sliku o abundanciji bentoskih naselja u Bokokotorskom zalivu, trebalo bi ulove po jedinici napora iz ovog zaliva komparirati sa onima koji su vršeni u istim ili sličnim uslovima u drugim područjima, što je praktički teško ostvarljivo. Pored toga tačnija komparacija je otežana i zato što se radi mrežama različitih veličina, razne snage brodova (obično većim od našeg) i nešto veće brzine povlačenja mreže. Međutim, radi orijentacije daćemo ipak komparativni pregled ulova kočarskih brodova za 1960. god. koji su lovili u područjima sjevernog dijela Kvarnerića i našeg ulova po jedinici napora po mjesecima.

Komparativni pregled ulova Kvarnerić — Bokokotorski zaliv

Mjesec:	Ulov po jednom satu		Indeks Kvarnerić = 100
	Kvarnerić	Bokokotorski zaliv	
Januar	11.06	19.73	178
Februar	13.89	15.50	111

Mart	8.98	19.87	221
April	9.84	20.87	212
Maj	10.88	18.85	173
Juni	10.05	23.87	237
Juli	9.02	24.00	266
Avgust	8.00	33.37	417
Septembar	8.21	55.00	669
Oktobar	11.10	24.50	220
Novembar	10.35	11.00	106
Decembar	13.91	23.00	165

Na osnovu prednje komparacije ulova po jedinici napora očita je konstatacija da je Bokotorski zaliv daleko bogatiji od Kvarnerića, bar pri današnjem stanju vjerovatnog preloma u području Kvarnerića. Ako uzmemo još u obzir i činjenicu da su brodovi i mreže kojima se lovilo u Kvarneriću veći od naših, kao i brzina njihova povlačenja, pa time i izlovljavana površina po jedinici napora, onda ova razlika u obilju naselja postaje još izrazitija.

LITERATURA

- Alfirević, S. 1958. Rezultati morfoloških i geoloških istraživanja sedimentata u srednjem Jadranu. Hidrografski godišnjak 1956/1957, Split.
- Alfirević, S. 1960. Quelques resultats sur la carte geologique des fonds chalutables dans les chenaux de l'Adriatique moyenne. Proc. et Techn. Rap. FAO Vol. VI, Rome.
- Beverton, J. H. R. and S. J. Holt 1957: On the Dynamics of Exploited Fish Populations, London.
- Bourcart, J. 1926. Observations preliminaire sur la tectonique des Bouches de Cattaro (Extrait des Comptes — rendus des séances de l'Academie des sciences, 1926, Paris.
- Bückmann, A. 1929: Die Methodik fischereibiologischer Untersuchungen an Meeresfischen, Berlin.
- Buljan, M. 1953. The fluctuation of salinity in Adriatic «Hvar» — Reports, Vol. II, No 2, Split.
- Buljan, M. and Marinković, M. 1956: Some Data on Hydrography on the Adriatic. Acta Adriatica, Split.
- Clark, J. R. 1959: Seasonal changes in Abundance within a Community of Demersal fishes Inst. Ocean. Congress. Amer. Ass. Adv. Sci. Washington, D. C. (Reprints).
- Crnković, D. 1963: Problematika ribolova kočom u kanalnom području sjeveroistočnog Jadrana. Morsko Ribarstvo, Zagreb.
- Ercegović, A. 1934: Temperature, salinité, oxygène et phosphates des eaux cotieres dell'Adriatique oriental moyen. Acta Adriatica, Split.

- Ercegović, A. 1938: Ispitivanja hidrografskih prilika i fitoplanktona u vodama Boke u jesen 1937, Split.
- Ercegović, A. 1949: Život u Moru, Zagreb.
- FAO — Biology Branch — Fisheries Division. The Present State of Knowledge on Fisheries Resources in the Mediterranean FAO (56/8) 6299, Wp. 25/1.
- Gamulin, T. 1938: Prilog poznavanju planktonskih kopepoda Boke Kotorske, Split.
- Gračanin, M. 1947: Pedologija II dio — Fiziografija tala, Zagreb.
- Graham, M. 1935: Modern Theory of Exploiting a Fishery and Application to North Sea Trawling J. du Cons. Vol. X, No 3, Copenhagen.
- Graham, M. 1952: Overfishing and Optimum Fishing Rap. et Proc. Verb. Vol. CXXXII, Copenhagen.
- Gulland, J. A. 1955: Estimation of Growth and Mortality in Commercial Fish populations. Fishery Invest. Series II, Vol. XVIII, No 9, London.
- Gunther, G. 1957: Temperature In Treatise on Marine Ecology I. (Geol. Soc. Amer.), Baltimore.
- Hart, T. J. 1947: Report on trawling survey on the Patagonian Continental shelf Discovery Reports, Vol. XXIII, Cambridge.
- Karlovac, O. 1956: Station list of the M. V. »Hvar« Fishery biological cruises 1948—1949. Reports, Vol. I. No 3, Split.
- Kirinčić, J. et V. Lepetić, 1955: Recherches sur l'ichthyobenthos dans les profondeurs de l'Adriatique meridionale et possibilité d'exploitation au moyen des palangres. Acta Adriatica Vol. VII. No 1, Split.
- Kolosvary, G. 1938. Echinodermata iz Boke Kotorske, Split.
- Krčmar, J. 1926: Jadransko More, Dubrovnik.
- Linardić, J. 1940: Prilog poznavanju geografskog rasprostranjenja jadranskog Fucusa (Fucus virsoides (DONN.) J. Ag. Zagreb.
- Milojević, V. 1953: Boka Kotorska, SAN, Beograd.
- Morović, D. 1951. Composition mécanique des sédiments au de l'Adriatique. »Hvar« Reports. vol. III. No 1, Split.
- Pasquini, P. 1926: Per una maggiore conoscenza della pesca adriatica ed insulare. Bollettino di pesca Anno II. fasc. 2, Roma.
- Petersen, C. G. J. 1911: Valuation of the sea I. Animal life of the sea—bottom its food and quantity. Rep. Danish. Biol. Vol. 20, Copenhagen.
- Russel, E. S. 1931. Some Theoretical Considerations on the »Over-Fishing« Problem. J. du Consiel, Vol. VI. No 1, Copenhagen.
- Sverdrup, H. U., Johnson, M. Fleming, R. 1946: The Ocean their Physics, Chemistry and General Biology, New York.
- Soljan, T. Ribe Jadrana. Fauna i flora Jadrana. Knjiga I, Split.
- Tavčar, A. Biometrika u poljoprivredi, Zagreb.
- Vuletić, A. 1952: Structure géologique du fond du Malo et du Veliko Jezero sur l'île de Mljet. Acta Adriatica, Split.
- Zei, M. i Sabioncello, I. 1940: Prilog poznavanju naselja bentoskih riba u kanalima srednje Dalmacije, Godišnjak Oceanografskog instituta, sv. II, Split of Maenidae. Acta Adriatica, Split.
- Zloković, D. 1939: Hidrografske prilike okoline Risna u Boki Kotorskoj. Arhiv Ministarstva poljoprivrede. God. VI, sv. XV, Beograd.
- Zupanović, S. 1964: Iskorišćavanje ribljeg fonda Jadrana. Beograd.

Summary

ICHTHYOBENTHOS (BOTTOM FISH POPULATIONS) IN BOKA KOTORSKA BAY

Dr ing. Vladimir LEPETIC

In this paper we give some morphometrical and bioecological data of Boka Kotorska bay. We also attempt to give some advices for practical exploitation of bottom fish populations as well we made parallel researches on physical factors.

The researches are listed in order in which they were carried out.

The first measurement and the first morphometrical data of Boka Kotorska bay, surface, volume, mean and maximum depth and width of the inner bays as well the coast length and its sinuosity.

We made recording of sea bottom configuration by means of echosounder. The enclosed echograms represent the profiles which are shown on the scheme of Boka Kotorska Bay, as well as the analyses of mechanical composition of bottom sediments. The most part of B. K. bay bottom is clayey. One part of Herceg-Novl bay bottom area is covered by silty clay and clayey sand and at the entrance of B. K. bay the bottom is sandy.

Tivat bay is mainly clayey with some small clayey silt and clayey sand texture.

Kotor bottom is mostly sandy and Risan bay is clayey sand.

The annual changes of temperature in B. K. bay are influenced by precipitation and run off whose temperature in relation to the sea water reached 10°—15°C. During our research the homothermal could not be obtained in B. K. bay, due to considerable run off. The surface layer maximum occurred not earlier than in August owing the most abundant precipitation and run off and due to the insignificant influence of the open sea. During August the precipitation and run off are deduced at minimum sometimes even to an end, but the insolation, undoubtedly influenced upon surface layers.

The surface layers maximum of other inner bays occurred somewhat earlier i. e. in June (Risan bay — 24,5°, Tivat bay — 25,5°, Hercegnovi Bay — 25,4°) the surface layer minimum occurred in February in the whole bay and was 9,9°C. The surface temperature gradient was 15,6°C in spite of such a high annual surface gradient, the bottom layers gradient was 9,9°C.

Considerable gradient and irregularity in surface layers salinity of B. K. bay were also influenced by precipitations and run off which were abundant in this bay.

The annual gradient of the surface layers was 27,70‰ but at bottom layers was only 3,92‰. Owing these irregularities we were not able to come to a conclusion whether these irregularities influenced upon distribution and seasonal changes of bottom fish populations and edible invertebrata in B. K. bay.

We made the first attempt and approximative abundance estimation of bottom fish populations in B. K. bay based on unit effort and 0.25 (25%) coefficient.

Our approximative estimations gave a general information on abundance of fish populations in B. K. bay which value reached an amount of 141 tons.

The rate of 40% was taken as maximum possible catch of the estimated quantity of fish. Throughout the calculation we obtained the optimum catch by the trawl net in B. K. bay of 56 tons annually.

Although we made the first attempt to determine how to maintain the first fish production at its highest sustained yield and how to avoid over-fishing, these problems require more systematic and more complete examinations and analyses. The further researches and experiences will help us to obtain more available limit in exploitation of fish in B. K. bay.

The results of our first investigations of bottom fish populations and edible invertebrata of B. K. bay point out on indispensable studies and examinations on ecology and biology of several more important species of this particularly interesting bay.

Summarizing the data of our researches and examinations we found that further exploitation have also to be undertaken by a scientific institution. These experimental exploitation would last a relatively long time to an eventual approval of our approximative prediction.

After that, the exploitation of this bay by means of the trawl net could be practicable for commercial catch.

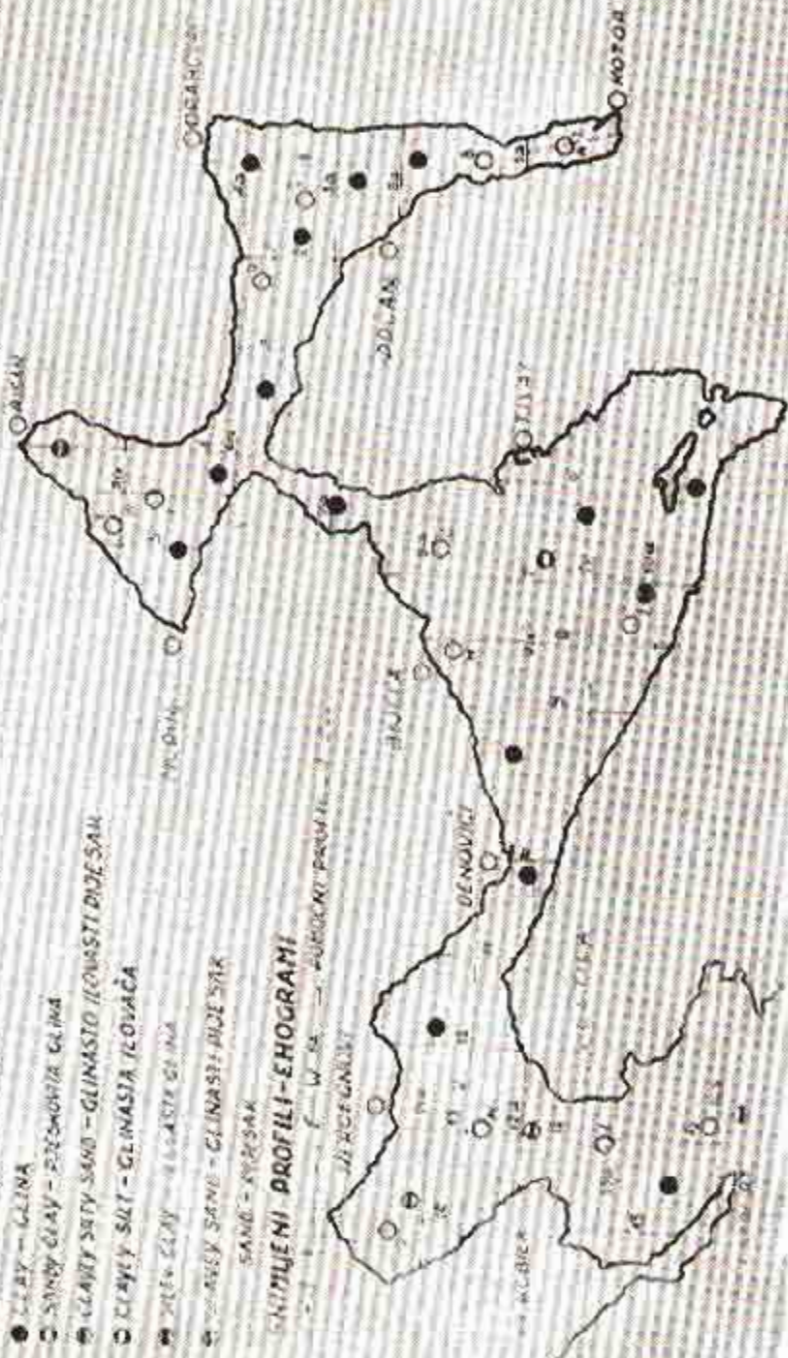
INTERPOLACIJA SNIMLJENIH PROFILA PUNKTOVI UZETIH PROBA ZA TEKSTURU SEDIMENTA

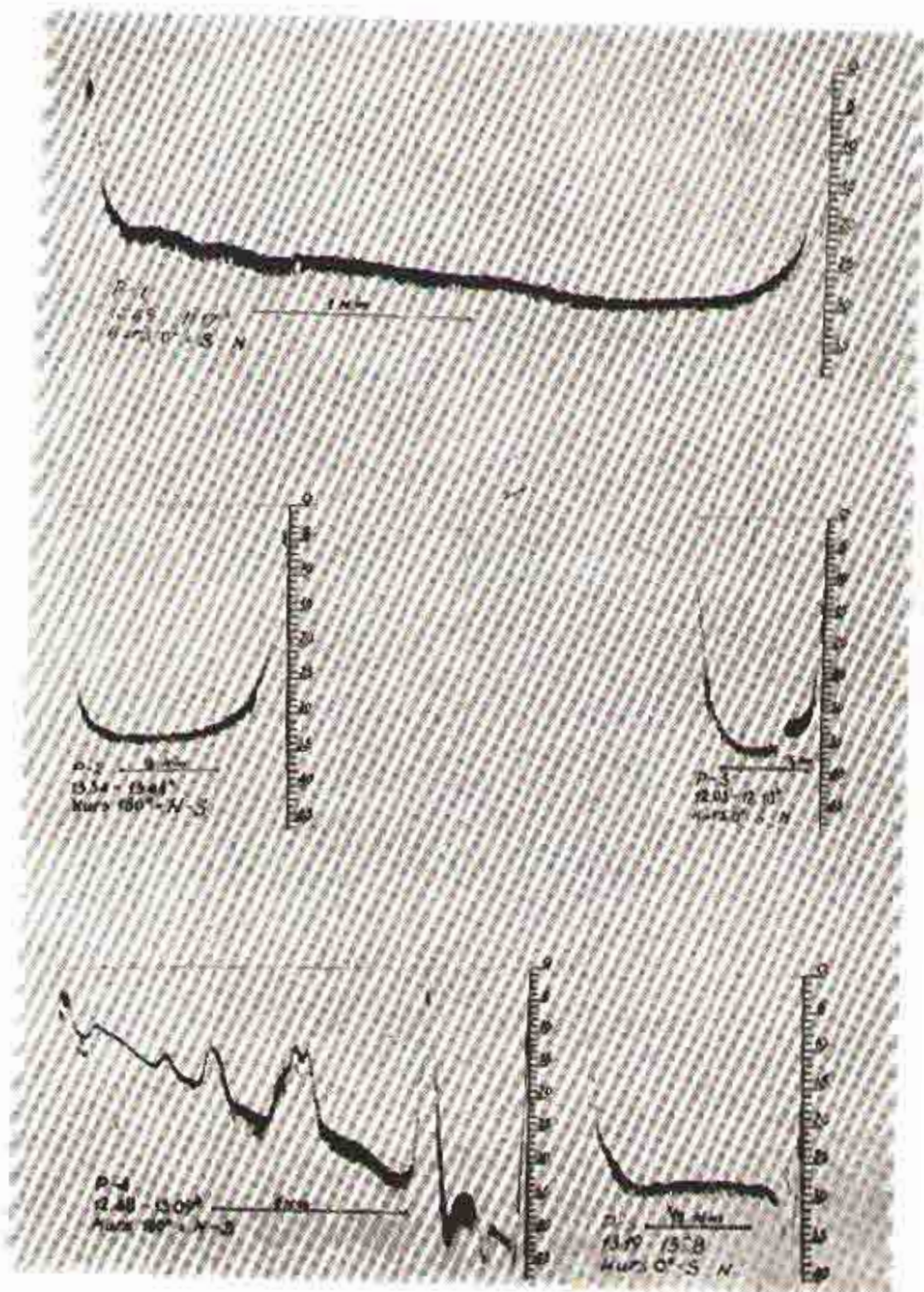
TEKSTURA TALOGA DINA

- GLAY - GLINA
- SANDY GLAY - PREGNOSTA GLINA
- ⊙ CLAYEY SILT - GLINASTO ILOVAŠTI PUEŠAK
- ⊙ CLAYEY SILT - GLINASTA ILOVAČA
- ⊙ SILTY CLAY - ILOVAŠTA GLINA
- ⊙ SILTY SAND - GLINASTI PUEŠAK
- ⊙ SAND - PUEŠAK

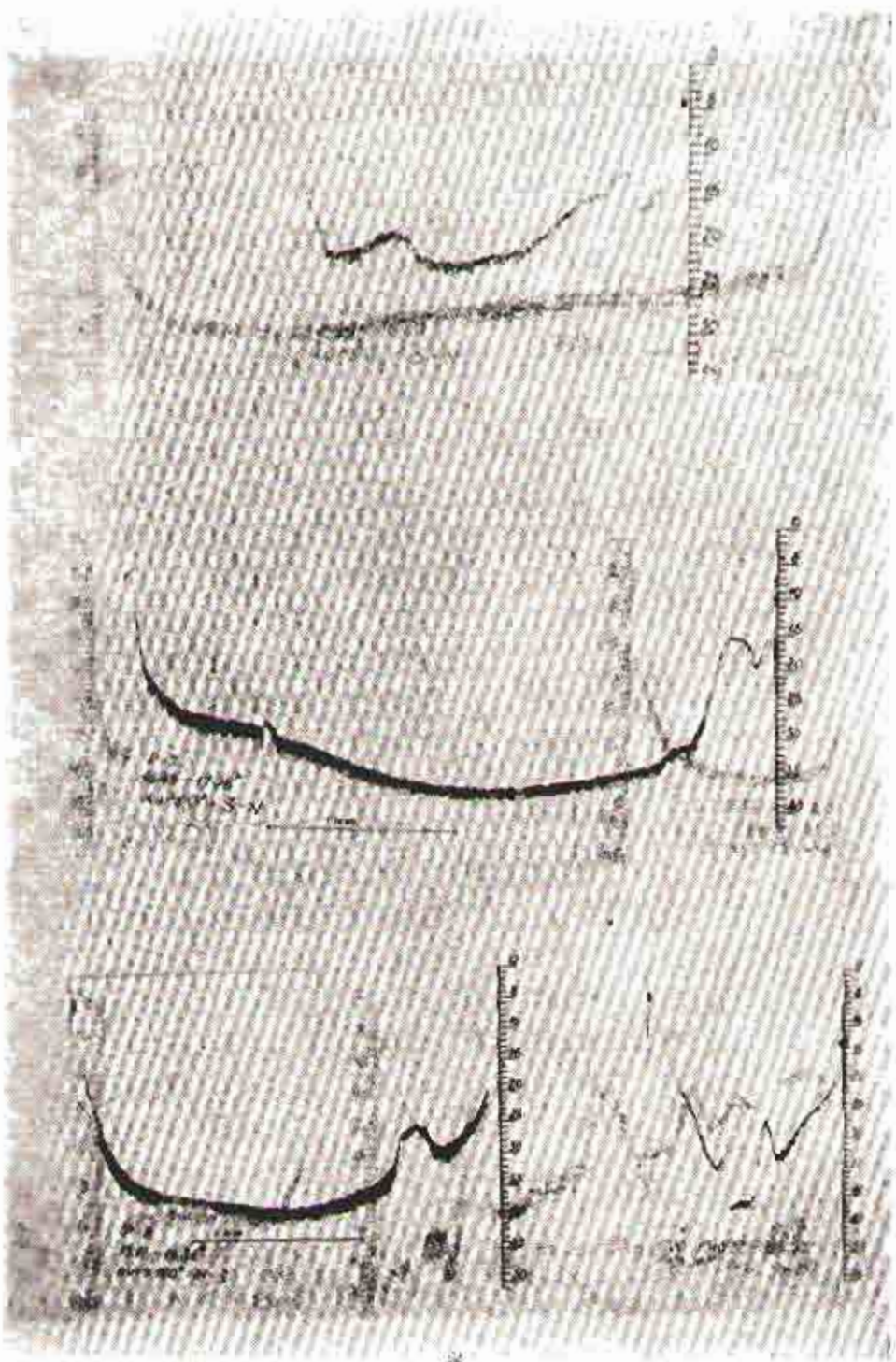
SNIMLJENI PROFILI - EHOGRAMI

1 - 10 - 15 - 20 - 25 - 30 - 35 - 40 - 45 - 50 - 55 - 60 - 65 - 70 - 75 - 80 - 85 - 90 - 95 - 100 - 105 - 110 - 115 - 120 - 125 - 130 - 135 - 140 - 145 - 150 - 155 - 160 - 165 - 170 - 175 - 180 - 185 - 190 - 195 - 200 - 205 - 210 - 215 - 220 - 225 - 230 - 235 - 240 - 245 - 250 - 255 - 260 - 265 - 270 - 275 - 280 - 285 - 290 - 295 - 300 - 305 - 310 - 315 - 320 - 325 - 330 - 335 - 340 - 345 - 350 - 355 - 360 - 365 - 370 - 375 - 380 - 385 - 390 - 395 - 400 - 405 - 410 - 415 - 420 - 425 - 430 - 435 - 440 - 445 - 450 - 455 - 460 - 465 - 470 - 475 - 480 - 485 - 490 - 495 - 500 - 505 - 510 - 515 - 520 - 525 - 530 - 535 - 540 - 545 - 550 - 555 - 560 - 565 - 570 - 575 - 580 - 585 - 590 - 595 - 600 - 605 - 610 - 615 - 620 - 625 - 630 - 635 - 640 - 645 - 650 - 655 - 660 - 665 - 670 - 675 - 680 - 685 - 690 - 695 - 700 - 705 - 710 - 715 - 720 - 725 - 730 - 735 - 740 - 745 - 750 - 755 - 760 - 765 - 770 - 775 - 780 - 785 - 790 - 795 - 800 - 805 - 810 - 815 - 820 - 825 - 830 - 835 - 840 - 845 - 850 - 855 - 860 - 865 - 870 - 875 - 880 - 885 - 890 - 895 - 900 - 905 - 910 - 915 - 920 - 925 - 930 - 935 - 940 - 945 - 950 - 955 - 960 - 965 - 970 - 975 - 980 - 985 - 990 - 995 - 1000



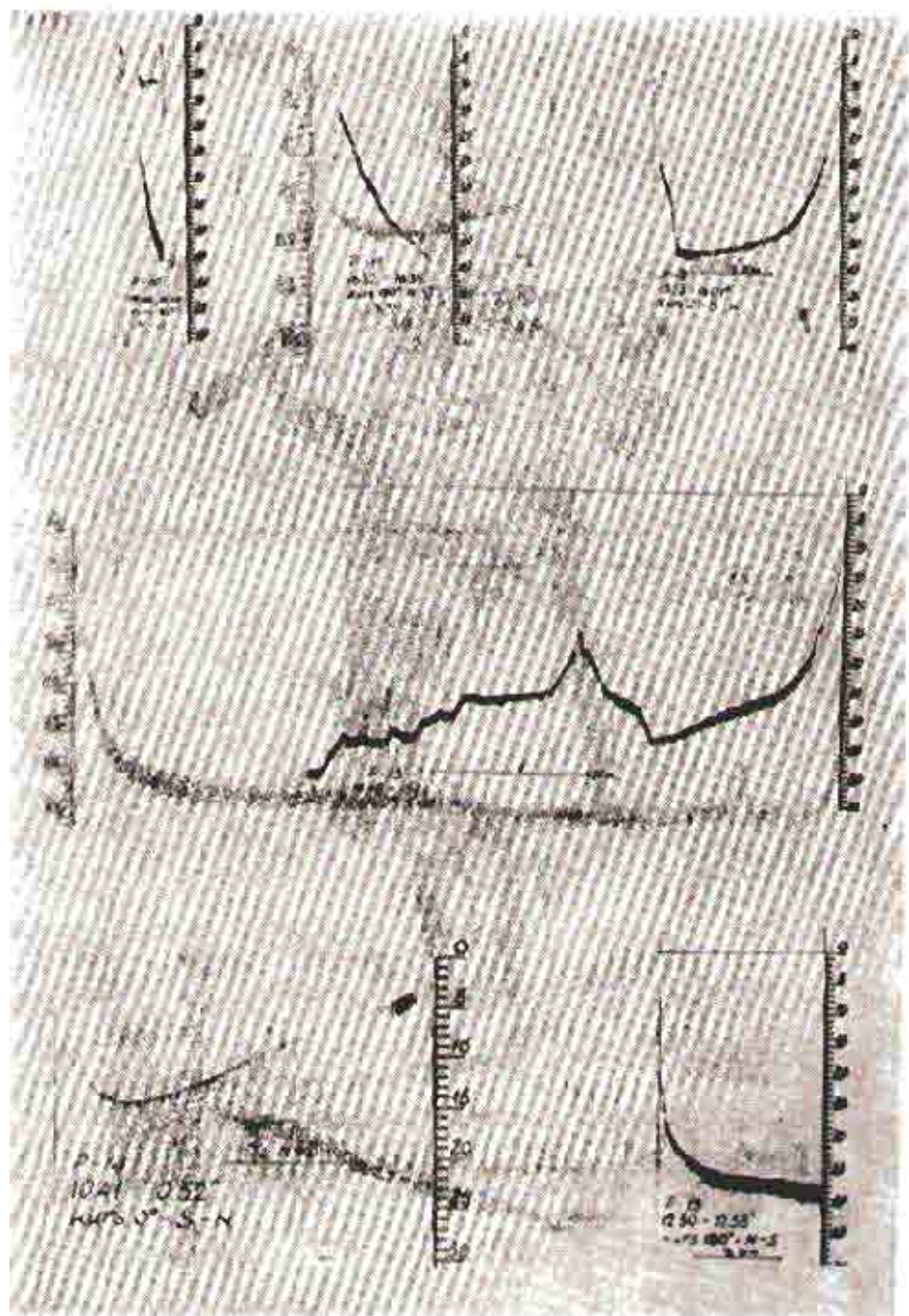


*



100-026
 10000 S-M

100-026
 10000 S-M



P-1
15.15 - 15.22
Kurs 8° N-NE



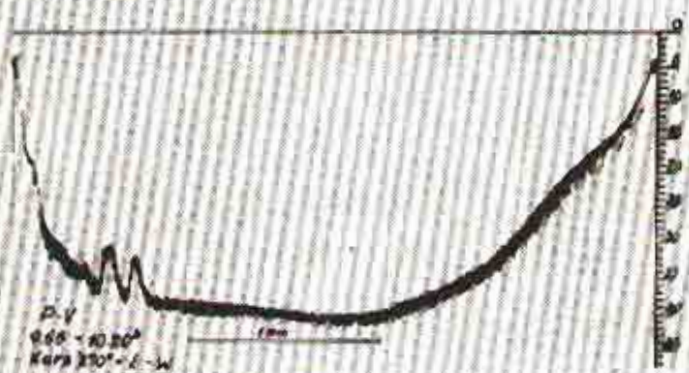
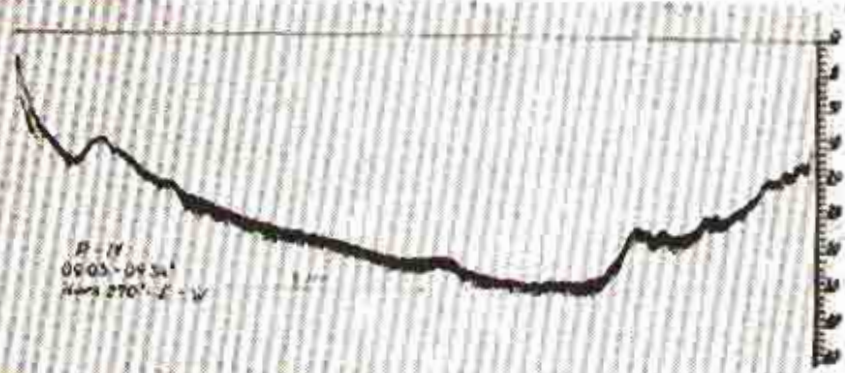
4 Niv

P-2
15.26 - 15.33
Kurs 90° W-S



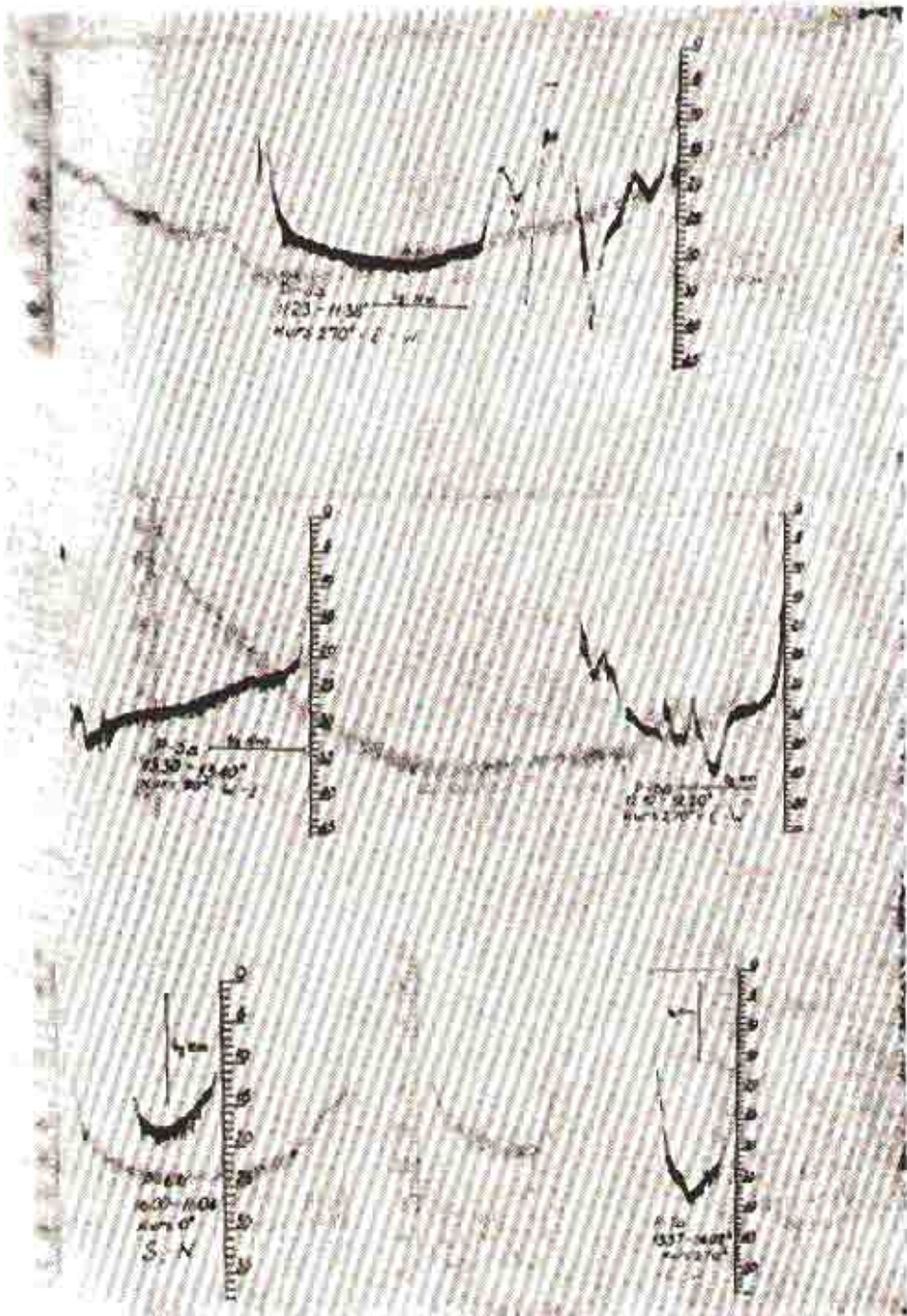
P-3
15.33 - 15.39
Kurs 0° S-S





P-17
0003-0434
Kurs 270° - E-W





D-8a
1455-1547
40° 20' W

1/2 mi



D-10a
1530-1637
40° 30' W

1/2 mi



P-11a
 1053 - 1122°
 Runs 90° - W-S

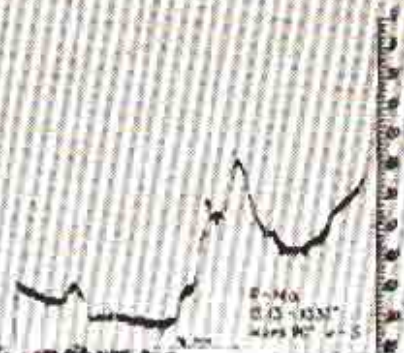
1/2 NM



P-11a
 1053 - 1122°
 Runs 90° - W-S



P-11a
 1053 - 1122°
 Runs 90° - W-S



P-11a
 1053 - 1122°
 Runs 90° - W-S

IZ TOPONOMASTIKE BOKE KOTORSKE

Bōka. U našem primorju nalazi se nekoliko Boka. Na talijanskom su njihovi nazivi: *Bocca di Segna* («tijesno između otočića Prvića i Krka», P. Skok, *Slavenstvo i Romanstvo na jadranskim otocima*, str. 27 — dalje Sk.); *Sette Bocche* («more između Sestrinja i Velikoga i Malog Tuna, Molata i školja Kamenjaka» o. c. 46); *Bocca Pompejana* «Pompejeva vrata» (kanal između Jakljana i Sipana, o. c. 230); *Bocca falsa* («između Jakljana i Olipa» ib.); *Bocca ingannatore* («između Olipa i najjužnijeg jezika poluotoka Pelješca» ib.); *Bocca di Mezzo* (o. c. 241); *Bocca di Calamotta* (ib. kod Lopuda). Među ove toponime ide i tal. *Bocche di Cattaro*, ali se od njih razlikuje po tome što oni označuju morske kanale ili tesnace, a ovaj toponim označuje kanal sa zemljištem i naseljima oko njega.

Navedeni nazivi imaju oblik talijanskog književnog jezika, iz čega se vidi da su u ovoj formi relativno novijeg porekla. Da naziv *Bocche di Cattaro* nije bio učvršćen ni u talijanskom jeziku vidi se iz naziva *Canale*, koji je u istom značenju upotrebio venecijanski pisac V. Coronelli u knjizi «Disegno topografico del Canale di Cattaro», štampano u Veneciji 1688. (cit. N. Luković, *Bilans pom.-trg. kuće ... braće Verona ...*, God. Pom. muz. Kotor, XVII, 90). I ovaj se naziv nalazi po našem primorju; *Canale di Quarnaro* (= sinus flannaticus = Kvarner, Sk. 17), *Canale di Farasina* ili *Faresina* (severno od Kvarnera); u tom području i *Canale di Mezzo* i *Canale del Maltempo*; *Canale della Morlaacca* i *della Montagna* (između Raba i Paga), *Canale di Mezzo* (između Sita i Pašmana, o. c. 126); južno od ovoga *Žutski Konao*, (ib.).

U letopisu Popa Dukljanina Boka se zove *Culfus* (< kōlzoč) in *Culfo de Cattaro* (cit. I. Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, 25 — dalje Sind.); («sci Georgii de Culpho catari» god. 1437, u dokumentima Kot. arhiva, cit. I. Stjepčević, *Lastva 6* — dalje Stj.) itd. (ovako i *Quarnari* *Culfus* »zaliv kvarnerski«). Od sredine 9. vijeka (Sk. 19) kod latinskih pisaca *Sinus Rizonicus*.

Neke od ovih naziva Skok je naveo po »specijalkama«, specijalnim vojno geografskim kartama austro-ugarskim i našim. Pored ovih talijanskih naziva nalaze se i naši. To je ponekad kalka: *Burnji kanal* — *Canale del Maltempo*, o. c. 18, *Podgorski kanal* — *Canale della Montagna*. Pošto se radi o pomorskim izrazima, to je obično prevod s talijanskog na naš jezik, ali ipak potrebno je i dalje ispitivati kakvi su im nazivi prethodili: da li je npr. *Senjska buka* prevod s talijanskog ili je taj naziv nastao od latinskog, odnosno starodalmatinskog *bucca*, a *Bocca di Segna* dočniji prevod s našeg na talijanski. Toponim *Arena Alba* (I. Stjepčević, *Lastva* 3) *Bijeli Pijesak* (tako se i danas zove žalo na staroj granici između Stoliva i Lepetana, kod krajnjih kuća Stoliva) predstavlja kalku, ali je teško kazati, da li je to prevod na naš jezik, ili je kotorski notar preveo tu reč sa našeg jezika na latinski pišući tim jezikom. Druge predstavljaju u manjoj ili većoj meri drukčiji naziv: *Bocca falsa* — *Vratnik* (narodni izraz), *Bocca Pompejana* — *Harpoti* (u nar. govoru), *Bocca di Mezzo* — *Lopudska Vrata* (jugosl. specijalka, Sk. 241), *Porto Ladro* — *Mali Vratnik* o. c. 230 (inače u ovom slučaju prevod se mogao lako napraviti, jer u toponomastici jadranskih otoka postoji za ovaj toponim ekvivalent *Tatinja*), *Bocca di Calamotta* — *Projezdri* (narodni izraz), *Koločepaska Vrata* (jugosl. spec., Sk. 241).

Kod ribara i uopće kod pomoraca odomaćeni su romanski nazivi, što je razumljivo kad se uzme u obzir da su se koristili u pomorstvu njihovim iskustvom. Tako ribari u Boki *Ilino Brdo* više Perasta zovu *Montekasun* (tal. *Monte Canssone*, kako se zove i u spomenicima). Vrh ovoga brda služi ribarima za orijentaciju na položaju u moru izvan zaliva, koji se zove *Velika Lega* (za razliku od *Male Lege*, u pravcu Cavtata, koja je bliža kopnu; u Dubrovniku i dalje prema severnom delu primorja lega se zove *lenga*, Sk. 225, 253). Kad se poviše brda Luštice udaljavanjem od kopna pokažu »tri sise« paraškog brda, to je znak da se barka nalazi na potrebnoj udaljenosti od kraja. To brdo zovu *Montekasun*. Primorsku špilju prema legi (između Oštre i Trašta) zovu *Bondikumpâre* (= tal. *bon di compare* = dobar dan kume! U ovu špilju može se ući i iz nje izaći barkom kroz drugi prostrani otvor. Po pričanju ribara vođa gonilaca »kontrobandijera« ne znajući da postoji i drugi otvor špilje u koju su oni umaknuli, prenoćio je na moru ispred nje, a u zoru pobedonosno ušao čamcem u špilju s ironičnim pozdravom: »Bon di cumpare!« ali mu je malo trajalo veselje, jer je mesto kontrobandijera ugledao drugi otvor špilje, kroz koji su oni umaknuli). Narod koji živi u blizini ove špilje zove je *Jakogovića špilja*.

Mogli bismo se pitati, da li se od vremena dolaska Slovena u ovaj kraj pored stranog naziva za Boku upotrebljavao i neki drugi domaći. Naziv Boka odgovara talijanskom *Bocche*, a po tome što se u kotorskim spomenicima Boka naziva *Culphus* izgleda da je naziv

iz relativno novijeg vremena. Da je od lat. *bucca* očekivao bi se u toj reči vokal *u* mesto *o*. Istina u Korabljici A. Kačića (cit. Rječnik. Jugosl. Ak. — dalje Rj.) nalazi se: »Kotor u Buoi«, »U Buci Kotor-skoj«; u Norinija (»Pripisanje« god. 1775: »U buci od Kotora«. Pitanje je koliko ovo odgovara narodnom govoru, Kačić piše i Boka), ali prelaz *o >* *u* vrši se i u novijim, venecijanskim rečima, u nenaglašenom i u naglašenom slogu: *bukapórta*, tal. *boccapórto*, *napuliòn*, *napo-leòne*, *buća*, tal. *bóccio*, *insùma*, tal. *insòmna*, pa ne mora dokazivati neku veliku starinu oblika Buka, odnosno njegovo poreklo iz staro-dalmatinskog. Osim toga kod Kačića se nalazi i Bukez, a to je tali-janska reč i po nastavku, *Bocchese*. Prema tal. *Bocche di Cattaro* napravljena je i sintagma Boka od Kotora. Najprvo je nastao ovaj prevod. Osim navedenog Norinijevog prevoda u Rj. pored reči Boka navode se i primeri iz J. Kavanjina (oko početka XVIII v.): »Od Ne-retve put iztoka tja do Boke od Kotora«; D. Obradovića (Basne): »Pođem morem u Boku od Kotora«; u bugarštici: »Drugi porat zajmi mi, l'jepu Boku od Kotora«. Ovo se skraćivalo, barem u nar. pi., i dobivalo Boka Kotora grada (u bugarštici: Vojska hristijanska, u njoj i Peraštani, poslije krvava boja otimlju Novi od Turaka 30. sep. 687; V. Bogišić). Najposle je stvorena sintagma Boka Kotorska. Kon-strukcija je ove sintagme romanska, kao u lat. *Sinus Rizonicus*. Pri-manje ovakvog reda reči bilo je olakšano time što je imalo oslonac u pesničkom jeziku, u narodnoj pesmi, gde se ponekad upotrebljava ovakav red iz versifikacionih i ekspresivnih razloga: Gora Crna me-sto Crna Gora, i dr.; u spomenutoj bugarštici: »Sva armada uljeze u Boku Kotora grada« mesto grada Kotora. S ovim redom reči slažu se i sintagme *Ponta od Badnja* (u Verigama kod Lepetana), *Ponta od Sv. Nedelje*, *Ponta od Kumbora*, *Ponta od Oštre*. Docnije se javlja konstrukcija Boka Kotorska, što je bliže našoj sintaksi, ali je i tu ostao romanski red reči. Inače toponim Boka razlikuje se od talijan-skog po tome što ima oblik jednine a tal. množine: *Bocche*. O ovome sam govorio u referatu na IV zasedanju Međunarodne Komisije za onomastiku u Skoplju u septembru prošle 1969. god., gde sam obja-snio kako je došlo do ove množine u talijanskom. Ova promena tali-janske množine u naš oblik jednine mogla je nastati po kakvoj ana-logiji, prema reči luka i dr., ali ako se glasovni sastav ove reči bez promene *o >* *u* čuvao zato što se venecijanskim dijalektom kao ad-ministrativnim govorilo nekoliko vekova u Boki, ipak ostaje pitanje zašto se nije sačuvao i oblik množine, barem negdje u Boki, kad nije bio neobičan pored naziva *Krivošije*, *Ledenice*, *Konavli* i dr. U Vu-kovome rečniku stoji da u Dubrovniku ova reč ima oblik množine. Milas, koji je ispravio greške Dubrovačkih reči u Vukovom rečniku, ne osvrće se na ovu reč, po čemu izgleda da je Vuk pravilno zabele-žio, barem za ono vreme. Ipak bilo bi potrebno proveriti postojanje ovog oblika, osobito u Cavtatu, gde se prema Budmaniju najpravil-nije govori dubrovačkim dijalektom. Naravno, ako se takva forma

ne bi našla, to ne bi značilo da se u Vukovo vreme nije tako govorilo u Dubrovniku, jer se u toku vremena forma reči mogla promeniti.

Postanak toponima Boka ne moramo posmatrati kroz sintagmu Boka Kotorska, jer je to samostalna reč koja može i sama da se upotrebi u rečenici, bez prideva, pa se i u narodu obično govori *Boka*, često i u književnom («Naša mila Boko, nevjesto Jadrana», A. Šantić), a pridev Kotorska dodaje se u jezičkim situacijama kad je potrebno da se razlikuje od drugih Boka.

Ne postoje samo ove primorske Boke. Jedna Boka nalazi se daleko od mora u Banatu, na granici Rumunije. U Enciklopediji Jugoslavije stoji: »Boka, selo i opština u Jašetomićkom srezu, A. P. Vojvodina, leži na niskoj lesnoj terasi (79 m) u starom meandru leve obale kanalisiranog Tamiša. Boka se prvi put spominje 1334. g. Ime Gradac seoskog poteza svedoči o tvrđavskoj funkciji starog naselja«. Pošto je blizu područja rumunskog jezika, moglo bi se pomišljati na rumunsko poreklo ovog toponima, ali bi u njemu bio nejasan vokal o mesto u (rum. buka). Osim toga ta reč u rumunskom ima nešto drukčije značenje. Kao u latinskom, ona znači obraz («*bucă* Partea carnosă a obrazului», J. Constantinescu, Voc. rom. - franc.) U toponomastičkom rečniku rumunskog jezika, N. A. Constantinescu, Dictionar onomastic Romanesc, ne nalazi se nijedan toponim sa ovakvom osnovom. Ipak bi trebalo videti kako Rumuni koji žive u Vojvodini zovu ovo mesto (usmeno sam obavešten da Mađari ovo mesto zovu Bukā). Pošto se ova reč nalazi u našem jeziku i Boku označuje od kad se javlja u spomenicima kao mesto naseljeno slovenskim stanovništvom, a i toponim Gradec u ovome mestu slovenska je reč, potrebno je najpre videti da li se u našem jeziku nalazi koren iz kojega se ona može izvesti.

Neki naši toponimi glase *Boka* («u Bosni dva sela: jedno u okrugu zvrničkom... a drugo u banjalučkom... selo u Srbiji u okrugu vranjskom«, Rj.). To je opšta reč *bōk*, g. *bōka*, koja označuje nešto što je izbočeno. U toponomastici može da označuje, gledano u vertikalnom pravcu, izbočen teren, a u horizontalnom okuku na nekom terenu, zavoj neke reke, ili morske obale. Pošto se nalazi na maloj uzvisini može se pretpostaviti da je ovo mesto dobilo ime po tome što se nalazi na izbočenom zemljištu, a ako Tamiš tu krivuda, zapravo ako je krivudao u vreme kad je toponim postao, mogao je takvo ime dobiti i po jednom i po drugom. Nastavak za izvođenje prideva od ove reči — *inski* neobičan je: *bokinški*, gde će biti nastavak — *inski* dobijen prema *kikind-ski*. Isto tako i u nastavcima za oznaku stanovnika: *bokinac* — *bokinca* m. čovjek iz sela Boke; *Bokinika* f. žensko čeljade iz sela Boke, tako i *Bokininja*; *bokinjski*, adj. — iz sela Boke. Ako je već ova reč asocirana s rečju *Kikinda*, onda bi se moglo pretpostaviti i da je po njoj dobila ženski rod na *a*, a da je ranije glasila *Bokъ*, ali ova promena mogla se dobiti i po kakvoj drugoj analogiji.

Pošto je toponim Boka (Kotorska) po glasovnoj formi jednak sa toponimom Boka u Banatu, a tako i u deklinaciji, s lingvističkog gledišta mogao bi se i on objašnjavati na sličan način. U našem primorju postoji mnogo izbočina, uvala i otoka koji nose naziv Bok: *Zali Bok* (Sk. 50), *Modri Bok* (131), *Topli Bok* (179), *Bočina*, *Veli Bok*, *Mali Bok*, *Uleni Bok*, (188) *Planikov Bok* i dr. Pesnik Petar Hektorović u svojoj idili »Ribanje i ribarsko prigovaranje« spominje jedan bok u značenju opće imenice luka: »Lovivši pristasmo u neki veli bok, u komu imasmo od veće dobar smok« (cit. Rj.).

Kao i banatska Boka prema Kikinda, tako bi se i prelaz *Bokъ* > *Boka* mogao objašnjavati prema rečima sličnog značenja: uvala, luka, a i metaplazmom, od duala: *bōkъ* (*bōk*, g. *bōka*), nom. duala *bōka*. Baš u Boki nalazi se poznati, sigurni primer metaplazme *Sveća Vrača* g. Sv. Vrače f. < *Sveća Vrača*, m. (Sveti Vračevi Kuzma i Damjan, u formi duala).

Nastavci *-ez*, *-eški* (*ez*, *-ski*) za dobijanje značenja stanovnika ovog kraja (Bokez) i za pridevsko značenje (bokeški) objašnjeni su kao tal. nastavak *-ese* (Bocchese) što je izvan sumnje, ali nastavak *-elj* (preko ovoga i *-eljski*, bokeljski i dr.) neobičan je. Iстина, nast. *-elj* je domaći, iz prasl. *-e* *-lio*, ali je vrlo redak; dolazi sa različitim akcentom i različitim značenjima, ali nikako za oznaku stanovništva. U Boki: *crnelj*, *crneljā*, *krmelj*, *krmeljā*, *štrmelj*, *štrmeljā* s istim akcentom, ali *badelj*, *badelja* s drukčijim (akcentat beležim svugde po starom akc. sistemu, kako se govori u južnoj Boki, obzirom na to da je takav bio svugde do XV veka).

U Ljubiše (Prič. V. Dojč.) nalazi se i oblik Bokijelj: »Ja Bokijelj, kako me vidiš (cit. Rj.). Ova dvostrukost *-elj*: *ijelj* mogla bi navoditi na sumnju ne krije li se pod ovim našim sufiksom neki stariji, tuđi. Da je osnova *Bok-* s nastavcima *-elj*, *-eljka*, *-eljski* odranije u širokoj upotrebi vidi se po tome što je upotrebljavana i metaforički: »bokeljka« i »bokeljica« (»ruža koja cvati i ljeti i zimi, ali nema mirisa, rosae menstruae genus, samo u Vukovu rječniku... s dodatkom da se govori u Dubrovniku«). Nastavak *-ijelj* nalazi se i u reči *Bokijelj grad*, složenici skovanoj za zagonetku: »Udrih maljem u kamen grad, te iskoči devesilja kralj i primi se u bokijelj grad« (cit. Rj.) [metafore: udari se ognjilom (»maljem«) u kremen (»kamen grad«), iz njega iskoči iskra (»devesilja kralj«) i primi se u lulu (»bokijelj grad«); deo lule koji se drži u ustima zove se bokin, tal. *bocchino*, dem. *bocca*, od koje je reči i toponim Boka, po čemu su te reči dovedene u vezu].

Nema sumnje da je Boka kotorska tal. *Bocche di Cattaro*, ali kad se uzme u obzir da je u nekim slučajevima pored strane postojala reč slovenskog porekla (navedeni *Bocca di Mezzo* — *Projezdri. Mon-*

tekašun — Ilino Brdo, i dr. moglo bi se pretpostaviti da je i pored stranog naziva postojala i domaća reč *Boka*, nom. duala. Dual se mogao upotrebiti, jer se moglo misliti na dva glavna zaliva: toplan-sko-tivatski i risansko-kotorski, ali da se mislilo i na četiri zaliva, isto bi se upotrebio duval, jer se on doonije upotrebljavao i za brojeve tri i četiri. Naravno ovo je pretpostavka koja se može pretpostaviti samo s lingvističkog gledišta. Potvrdila bi se tek onda kada bi se našlo neko posvedočenje u pisanim dokumentima. Ipak, što se ime *Boka* ne spominje u poznatim dokumentima, to ne mora biti siguran dokaz da nije i u starije vreme postojalo u narodu. U dokumentima na stranim jezicima pisalo se *Culphus*, ranije *Sinus*, a naš naziv nije im bio potreban. U dokumentima na našem jeziku nije bilo mnogo potrebno da se *Boka* spominje, administrativno-politički to nije bila jedna celina; severna je pripadala Travuniji — Hercegovini, pa Tur-skoj, a južna Duklji — Zeti i doonije Veneciji. Ipak, zbog prirodnih i ekonomskih veza slovensko stanovništvo, koje je živelo oko tog zaliva imalo je potrebe da taj čitav kraj označi jednom reči. Naziv *Culphus* izgleda nisu primili, barem u narodnom jeziku nije saču-vano; *Konao* < *canalis* možda se nalazi od prvih vremena dolaska našeg naroda na ovu obalu. *Coronelli* pod nazivom *Canale di Cattaro* podrazumeva i more i zemljište oko zaliva sa naseljima, ali u na-rodnom jeziku upotrebljava se više kao opća imenica, a označava samo more koje se nalazi između bokeljskih obala (obično se upotreb-ljava u izrazima: »usred konala« i »u po konala«).

Pošto je naziv *Boka* koji je postao od tal. *Bocche* iz relativno novijeg vremena, možemo se pitati koji je naziv naš narod tog kraja upotrebljavao da iskaže pojam zaliva sa zemljištem i naseljima oko njega. Istina, to ovisi i o tome koliko je bio razvijen zajednički život stanovništva u tom kraju, a time i svest o toj zajednici, pa i potreba da se taj pojam označi, ali i pre toga bila je potreba za tom reči, jer je bokeljski zaliv sa okolnim zemljištem postojao kao geografski pojam.

Svakako, potrebno je ispitati što podrobnije istoriju ovog topo-nima i njegov odnos prema *Boki* u Banatu. Dalja ispitivanja na te-renu i po našim arhivima baciće svakako više svetlosti na ova pitanja.

Kao pesme »iz gornjeg primorja« Vuk je označio one koje je zabeležio »po Paštrovićima«, u Poborima, Mainama i Risnu (Vuk, Na. pj. 1, XIII), iz čega bi se moglo zaključivati da taj naziv ozna-čuje *Boku*, ali se po Kačićevim nazivima Gornje i Donje primorje, koje je upotrebio u „Razgovoru nar. sl.« i »Korabljici« (v. Rj.) iz-gleda da je taj naziv imao šire značenje.

Kod starih pisaca nalazi se ponekad toponim Primorja u obliku pluralia tantum: *Primorja*, npr.: u Zoranićevim »Planinama«: »Zo-ran... u primorja u rečeni grad stanovati dojde« (cit. Rj.) gde se

ovaj plural objašnjava na sledeći način: »primorje upravo znači svaki deo primorske zemlje, a budući da u cijelom primorju ima mnogo takvih dijelova, zato se cijelom primorju može reći plural primoria«. Drugim rečima, radi se o tome da li se Primorje gleda sintetički ili analitički, zbog čega je i tal. Bocche u pl. tant. Ako se stane na stancvište da je ovaj plural nastao na osnovi pojmova Gornje i Donje Primorje, onda bi se moglo pretpostaviti da bi se pod ovim pluralom mogao kriti stari dual.

O tome zašto se Gornje Primorje zove ono koje je na jugu, a Donje ono koje je na severu, suprotno našem gledanju stvorenom pod uticajem geografske karte, govorio sam u Južnosl. Filologu XX 410-/412 u članku »Iz toponomastike jadranskih otoka«, gde sam izneo mišljenje da su ti izrazi nastali orijentacijom prema suncu (gde sunce izlazi diže se gore, pa se po tome za tu stranu kaže da je gore, a suprotno, gde zapada da je dole). Tu sam naveo više primera gde se razlikuju kao gornji i donji objekti koji se bez sumnje nalaze na istoj razini, jer su na moru (otoci, rtovi, mesta za ribanje i dr.) a i izraz naših ribara *dolje*, u pravcu Trsta i gore u obatnom pravcu, i dr. Navedenim primerima treba dodati i ove primere: »U okolini Dubrovnika morska struja koja se kreće »od Trsta uz gori« zove se »voda ozdo« a ona koja se kreće u suprotnom pravcu »voda ozgor« (L. Zore, Arh. za povj. Jugosl., X 323). Možda bi se moglo *Surana* > *Surania* g. *Surānia* (nredeo južno od Kotora) objasniti kao starodalmatinsku reč sa značenjem *gornja* (lat. *superna*, tal. *soprana*, dial. venec. *sovrana* i pretpostavljam da je u sačuvano iz lat., a u venec. izvršen poznati prelaz *vr* > *vr*. Ovome bi odgovarao i Porfirogenetov naziv τὰ κάτω Δεκάρηρα = donji Kotor, prema kojemu bi stajao na jugoistoku Gornji Kotor (*civitas*) *surana* (< *superna*), naselje od Kotora prema Škaljarima, ili Škaljari, kako sam pretpostavio u spomenutom referatu.

Herceg-Novi. U području našeg jezika ima mnogo mesta koja nose ime *Novi*: u Istri, Hrv. Primorju, Lici, Bosni, Srbiji. Podrazumeva se obično imenica grad na koju se odnosi ovaj pridev, ali to može biti i mala varošica, pa i selo ili zaselak, kao u Lici (Ri.). To je zato moguće, jer grad označuje »mjesto opkoljeno zidom, plotom itd. ili sam zid, plot itd. što okoljava kakvo mjesto« ili kakvo bilo utvrđeno mesto. U kotorskim spomenicima se spominje *gradec* u području donjih Bogdašića »terra in gradec« 1326. god. (cit. Stjepčević, Lastva, 9). Kod Kotora se nalazi brdo, nazvano po pećini koja se na njemu nalazi, *Pestingrad* (komponentu *Pestin* — objasnio je Skok kao *Pećin-a*; tj. > *st* mesto *št*). Komponenta *grad* upućuje na to da je tu bio neki grad, verovatno utvrđenje iz vrlo starog vremena s obzirom na refleks *st* mesto *sh. ć*. *Herceg-Novi* je grad relativno iz novijeg vremena, a sačuvane su zidine, pa je očevidno da je upi-

ređen s nekim starijim »građom«, što su mogle biti i same neke zidine, kao ostatak nekog manjeg utvrđenja. T. Popović u knjizi *Херцег-Нови*, str. 7, kaže da su ga Mlečici prozvali Castelново 1687. god., kad su od Turaka osvojili Herceg-Noví, ali iz navoda na str. 16. u istoj knjizi: »Castelново in questo nestro colfo de Cattaro« (u pismu Kotorana pisanom 1448. god.) vidi se da su ga tako zvali već 1448. god. S obzirom na to da je Tvrtko sagradio Novi 1382, iz čega se vidi da je citirani zapis iz vremena samo 66 godina posle postanka Herceg-Novog, verovatno je da su ga u talijanskom govoru tako nazivali čim je taj grad sagrađen, a iz tal. on je mogao ulaziti i u naš jezik. T. Popović u spomenutom delu kaže da mu je tek iz godine 1789. poznat naziv Herceg-Noví koji se nalazi u jednoj crkvi u Kijevu, gde je na nadgrobnoj ploči Герцог-Нови označen kao mesto rođenja carsko-ruskog potpukovnika Marka grofa Stratinovića-Stratimirovića, ali ako postoji potvrda i iz starijeg vremena, mislim da nije uspeo ni do danas da istisne kraći oblik i da se učvrsti kao jedini u narodnom govoru Boke i susednih krajeva. Svakako red reči pokazuje da je forma Kaštelnovi uzeta iz italijanskog jezika. Izvorni narodni naziv je Novi što je moglo u prvom početku glasiti Novi grad i možda Novi kaštel (prema tal. je drugi red reči). Castrum novum ne dolazi u obzir za narodni jezik, a ni za talijanski. To je tvorevina onih koji su pisali na latinskom jeziku, prevod tal. Castelново na latinski.

U spomenutom radu T. Popovića na str. 67. naveden je citat iz putopisa Evlije Čelebije: »Između donjeg i gornjeg grada, na jedan puškomet daleko su bašte i vinogradi. Ovo mjesto zovu *Voraniča*«. Zatim navodi reči istoričara J. Radonića (iz čijeg je rada citirao Čelebićine reči): »То би било Вранија, Не знам да ли је то име познато«, pa dodaje: »Ја сам пропитивао старије људе за ово име, па ми одговорише, да никада за њ нијесу чули«. Mislim da bi se pod tom reči mogla kriti reč *oranica*. Budući da su Turci došli u Novi 125 god. pre nego što je Evlija posetio to mesto, može se pretpostaviti da je na tom mestu nekada bila oranica, pa da je po tome taj deo grada dobio ime *Oranica*; da su docnije tu bile uređene bašte i vinogradi, ali da se zadržalo staro ime (poznato je da reč ponekad ostane ista, iako se predmet koji označuje promeni). Što se tiče forme reči *Voraniča*, v na njenom početku moglo bi biti protetičko u ondašnjem narodnom govoru; č mesto c došlo je zbog toga što u turskom ne postoji glas c pa se u stranim rečima redovito zamenjuje sa č. Uostalom, poznato je da reči kad prelaze iz jednog jezika u drugi lako menjaju svoj oblik potpadajući pod razne uticaje jezika u koji ulaze. Tako se u Herceg-Novom bez osobite potrebe, ali prema analogiji reči na -ača promenilo *Karadža* u *Karača*, *Kanli kula* »Krvava kula« u *Kandi kula* (T. Popović 70), gde je nastala disimilacija glasova. Promena glasova je nastala i u nazivu velike seke (*ka-*

mena) ispred Novog pod imenom *Karatoč*, verovatno od turskog *Kara taš*, što znači crni kamen. Malo čudno može izgledati da se od Turaka primio naziv za seku, jer ako je njima bilo potrebno da joj daju ime, to je bilo potrebno i narodu koji je tu od ranije živio. Ali ovo bi mogla biti kalka, prevod s našeg jezika na turski, jer se u našem primorju nalaze nazivi *Bijela* i *Crna Mrkenta* (Lastovo, Sk., 221) u Boki mrkijenta, *Crna Seka* (Jakljan, o. c. 232).

I rt *Ponta od Kumbora* sigurno je ranije imao drugi naziv. U spomenutom referatu govorio sam o tom toponimu, kao reči turskog porekla. Slično objašnjenje nalazi se u radu M. Zlokovića Прилози за историју поморства Кумбора, u *Godišnjaku Pomorskog muzeja u Kotoru*, str. 57-58, ali taj rad nisam mogao upotrebiti pri pisanju referata, jer sam zbornik u kojemu se nalazi, kao knjigu novo izašlu iz štampe, primio mesec dana iza kongresa. U radu se navodi i mišljenje „у народу“ da Kumbor potiče od reči kumbura (kubura) „старинске пушке коју су становници овога насеља радо носили“. Mislim da je ovakvo objašnjenje tradicijom prenošeno iz vremena kada je reč postala. Ovaj podatak je interesantan, jer iako je reč Kumbor postala od kumbara, na formiranje ove reči uticala je reč kumbura (< kubura); koju je narod doveo u vezu s rečju kumbara, iz koje je možda i primila glas *m*. Obadve ove reči su turskog porekla, ali imaju različitu i formu i značenje, jer *kubura* f. (i *kubur* m.) potiču od turske reči *kubur* (futrola za pištolj) sa kojim je značenjem ušla u ruski jezik, dok *kumbara* potiče od turskog *kumbara* (granata, bomba i top). Koliko se može vidjeti iz Bernekerovog Etimološkog rečnika nalazi se još samo u albanskom jeziku s akcentom *kumbará*, koji odgovara turskom akcentu kao i sh. *kumbāra* (< kumbarā). Od kumbarā g. pl. glasilo bi kumbārā, a od kumbura glasilo bi kumbūrā. Ovim akcentom genitiva reči kumbūra može se objasniti akcent *Ponta od Kumbora*, prema kojemu se mogao dobiti i akc. nominativa Kumbor.

U Vukovom rečniku, tako i kod nekih drugih pisaca (Bogišića, Sindika i dr., a ponegde i kod Novljanina T. Popovića) kao i u nar. pesmi, nalazi se forma sa krajnjim -ur (kumbur), što odgovara formi *kumbur*, po čemu se može misliti da se nekad tako govorilo, pa i to ukazuje na uticaj reči *kubura* na Kumbor. U Boki je svakako bila poznata reč *kumbura*, kao i danas (značenje je po metonimiji prešlo sa futrole, u kojoj se drži pištolj na sam pištolj kao i u drugim krajevima), pa se zbog sličnosti glasovnog sastava reči tur. *kumbara* dovelo u vezu s *kumbura* i s njom pomešalo. U sh. postoji pored *kubura* i forma *kubur* m. (g. pl. *kübūrā*) koja je bliža turskoj. Ako bismo pretpostavili da je u to doba ova reč imala takvu formu i na Kumboru, onda bi i to dokazivalo uticaj ove reči na *kumbara*, jer u formi Kumbor nema turskog krajnjeg -a. reči *kumbara*. S uticajem reči *kubura* jasan je i vokal *u* u završetku -ur, koji će biti stariji. Nastavak -or biće dobijen docnije prema -or u toponimu Kotor.

T i v a t. Toponim Tivat nalazi se u kotorskim spomenicima od prve polovine XIV v.: »latus Tiueti« (C. Jireček, *Die Romanen*, str. 59, I. Stjepčević, *Lastva*, 5). Vokal e u ovoj grafiji ima vrednost poluglasa *v*, koji je notar čuo kao e. Da je tu bio poluglas vidi se iz primera: Gradec, Gradec 1331. god. (Stj., 21) in *gradece*, de *Graca* (Stj., 9). To je *Gradec* koje daje Gradac u zatvorenom slogu, u gen. Gradca (Graca) itd. u drugim zavisnim padežima, gde se izgubio poluglas, jer se nalazio u otvorenom slogu. Razumljivo je da je ovo gubljenje poluglasa, odnosno nepostojano *a*, bilo nejasno za one kojima naš jezik nije bio materinski, pa su grešili, kao što se vidi iz navedenih primera: nom. *Cauz*, Sind., 20 (= kavč) gde bi trebalo da bude *Couec*, ali u *Gradez* nom. je tačan. Kako se u nominativu nalazio poluglas, tako su ga zadržavali i u zavisnim padežima: de *Lescovazo* (Stj., 8). Tako je i u primeru »Tiueti« (čit. Tiveti) umesen poluglas iz nominativa u genitiv (— i je latinski nastavak za gen.). Da se ovo događalo onima kojima je naš jezik bio tuđ nije čudo, kad se i danas to dešava našim ljudima koji pišu Tivat, Tivata mesto pravilnog Tivta, Tivtu itd. (i obratno Prćanj, Prćnja mesto Prćanja). Dakle sa sigurnošću se može na temelju grafije Tiueti zaključiti da je nominativ glasio u to doba Tivv̄t, što nije čudo kad znamo da se poluglas i danas čuva u Krtojima i Dobroti.

Ako bi se polazilo od pretpostavke da se Tivat zove po kraljici Teuti, moglo bi se pretpostaviti da su Romani koje su Sloveni zatekli kada su u VII v. stigli u ove krajeve nazivali to mesto Teuta, pa da su to ime ženskog roda, kao i imena drugih mesta, promenili u muški rod prema reči grad i tako dobili ime Tevt̄ (kao Roma > Rym̄, Salona > Solin̄ i dr.). Kad se već po pravilu naše fonetike diftong eu raspao u dva glasa e i v, onda je e moglo preći u i kao i u drugim slučajevima. Uostalom vokal e nalazi se u spomenicima iz XIV v.: »in teudo«, »a latere teudi« 1331. god. (iste godine kad i Tiueti), doznije grafije Theudo, Theodo (Jireček, 59). Ovo h koje se redovno piše u doznijim spomenicima ne treba uzimati kao element koji je od ranije pripadao glasovnoj formi reči. Taj glas se po nekom maniru rado umetao gde mu je mesto i gde nije, a osobito iza glasa t, što se vidi po našim rečima, gde nema nikakvog h, odnosno nikakvog aspiriranog t u našem jeziku: cum pothoco, o. c. 8; petco, o. c. 9; Petcho, o. c. 7 (Petko); s. Rocho, o. c. 4; Cathari, o. c. 3; (Catari), o. c. 6; Cattharo (= Catharo + Cattaro), »ad Cathenas«, »ale Cadene«, o. c. 11; Chadene, o. c. 11; alle catene, ib.; per... Goichum, Gojko, o. c. 23; chnez, o. c. 24; itd. Dakle nema razloga da se ne uzme kao prva forma teudo, koja se nalazi kao najranije zapisana 1331, o. c. 4. Ova forma izgleda starija nego forma teodo i zato što je na roman-sku formu verovatno uticala reč Theodorus (< Θεόδωρος) i druge složenice sa Theo- u prvom delu reči, čijim bi se uticajem moglo objasniti i h i o u latinskoj grafiji (u primeru »a potocho Theodi... usque ad... domum Theodori eutici«, o. c. 14, dolaze obadva imena

u istoj rečenici). Ovo sve govori u korist forme *teudo* kao najstarije. Promena forme *Teuta* f. > *Teudo* m. može se objasniti uticajem slovenske forme koja je bila muškoga roda. Od dolaska Slovena u ove krajeve do prve polovine XIV veka, kada je reč zapisana, bio je dug niz godina u kojima su se na istoj teritoriji upotrebljavala obadva jezika. Ali mogli su biti i drugi uticaji, npr. imena susednog grada *Perasta* i dr. Dakle s lingvističke strane može se izvesti bez teškoća: rom. *Teuta* > *Teudo* > *Teodo*; slov. *Teuta* > *Tevtъ* > *Tivtъ* > *Tivъt* > *Tivat*. Umetanje poluglasa između *vt* u *Tevt* nastalo je kada se gubio poluglas na kraju reči u ovakvim slučajevima (*jesmъ* < *jesъm*). Ovako je primljena i reč *Paulus* > *Paval*, *Pavla*, i dr.

Kao što se u *Risnu* pripoveda da je u njihovom mestu živela *Teuta*, tako se i u *Tivtu* pripoveda da je živela u njihovom mestu. Ove priče ne protivureče jedna drugoj, jer ako je *Teuta* stalno živela u *Risnu*, mogla je povremeno stanovati i u *Tivtu*. Osim lepog prirodnog položaja *Tivat* je u starije vreme mogao imati veću važnost nego docnije. Za izvoz poljoprivrednih produkata iz plodnog *Grblja* u naselja oko bokeljskog zaliva tada je vodio put preko *Tivta*, ali kada je *Risan* potonuo, a kada je *Kotor* postao glavni grad *Boke*, onda je kao i danas, taj grad apsorbirao glavni deo grbaljskog izvoza kopnenim putem preko *Trojice*, koji je mnogo bliži, pa je time *Tivat* izgubio važnost koju je pre imao.

Primorska obala od *Tivta* do *Lepetana* po *kotorskim* dokumentima označuje se kao zemljište koje pripada *Tivtu*. To se vidi iz toga što se za mesta duž te obale kaže da se nalaze »in contrata *Teuti*« ili »in *Teudo*«. Na ovoj teritoriji, u *Lepetanima*, nalazi se i zaselak *Krpuz*. Izgleda da ispitivačima nije bio poznat ovaj mali zaselak (3-4 kuće) kao ni *Gomila* pored koje se ovo mesto nalazi (*gomila* razasutog kamenja verovatno je ostatak nekadašnje starinske *gomile*, po kojoj je ovo mesto i dobilo svoj naziv). *Krpuz* se spominje u *kotorskim* dokumentima 1437. god.: »*cherpuz in teodo*« (*Stj.*, 6); »*cherpusso in contrata s. Laurenti*«, *ib.* U *Stjepčevićevom* prevodu forma *Krpuš* izgleda da je proizvoljno načinjena prema nastavku *-usso*). Ovo mesto se nalazi na visini od dvadesetak metara nad *lepetanskim* poljem, koje tu prelazi u *krševito* brdo. Zbog takvog tla biće u jeziku označen korenom ove reči koji se nalazi u osnovi nekih reči za koje se misli da su *ilirskog* porekla. Mogla bi se usporediti i sa nekadašnjim toponimom *Crepis* u *Kotoru*. Od forma za apelativ »*hripa*« u značenju »*litica*« s kojim *P. Skok* (*str.* 71) stavlja pod isti koren »*Criapis* u *Kotoru*«, toponimu *Krpuz* najbliža je »*crepus*«. Nastavak *-uz* »*uze*« (*Krpuz*, *Krpuzā*) neobičan je u našem jeziku. Najsličniji mu je nastavak u toponimu *Grūž*, *Grūža* (*Gravosa*; i *Ragusa*; nastavak se mogao kao i osnova, u toku dugog vremena modificirati prema *romanskom* i docnije *slovenskom* jeziku). Ova j toponim uz *Skarde* u *Kotoru* i, još bliže *Tivtu*, u *Lastvi* (*Sind.*, 23), *Perast* i druge u *Boki* pojačava verovatnost da je i toponim *Tivat* *ilirskog* porekla.

Résumé

DE LA TOPONYMIE DES BOUCHES DE KOTOR

Dr Vaso TOMANOVIĆ

Dans cette étude le toponyme Boka (Bouches de Kotor) est comparé avec le nom italien Bocca pour ce canal comme tous les autres aussi bien que pour détroits et ports dans le littoral de la Yougoslavie et il est aussi comparé avec le toponyme Boka à Banat. Ces toponymes sont aussi comparés avec le toponyme Bok (bòk, g. boka) dont la signification est semblable et qui se trouve dans le littoral et dans la partie centrale du territoire où on parle la langue serbocroate. On cite les toponymes le Littoral Supérieur et Inférieur et en rapport avec cela on parle de la signification Supérieur pour les régions sud-est et Inférieur pour les régions nord-ouest où l'on cite de nouveaux exemples de la signification de ce mot donnés déjà dans le *Južnoslovenski filolog* XX, 410-412 et expliqués par l'orientation vers le soleil: là où le soleil apparaît et monte c'est en haut, et là où il se couche c'est en bas. Par conséquent on suppose la possibilité que Kotor Supérieur ne doit pas se trouver à une hauteur plus élevée, mais tout simplement au sud-est.

En rapport avec le toponyme Herceg-Noví on explique dans les récits du voyage de Evlija Čelebija le toponyme Voranjača comme oranica (champs de terre labourable) et le rocher dans la mer Karatoč comme le mot turc Kara Taş (la roche noir). Quant au toponyme Kumbor — Kumbora du mot turc kumbara on parle d'une double prononciation Kumbor et Kumbur et de l'influence du mot kumbura (-kubura- turc kubur) sur la forme de ce toponyme.

Du point de vue phonétique le toponyme Tivat dérive facilement de Teuta. On parle aussi du toponyme Krpuz et Gomili près du hameau du village Lepetani qu'on explique comme le toponyme illyrien avec la même racine qu'on trouve à Crepis à Kotor.

O BOKELJSKIM GOVORIMA

Bokeljski govori su granične nijanse dva različita dijalekta. Na severozapadnoj strani zaliva Boke Kotorske govori se hercegovačkim dijalektom do Oravca uključno (prema dosadašnjim opisima tako se govori samo do Perasta), a dalje na cijeloj jugoistočnoj strani zetskim. Govori severozapadne strane dosta su ujednačeni, ali pokazuju i neke razlike. Risanski, koji komunicira sa nikšićkim ima manje talijanskih reči, nešto više turskih, jače izražen trohejski ritam i dr., slično i ledenički, ubaljski i krivošijski, a ostali govori bliže moru, od Oravca (knjiž. Orahovca) do konavoske granice, jače se približuju govorima jugoistočne Boke velikim brojem reči romanskog porekla, pogotovo u mestima uzduž morske obale, gde se narod bavi ribarstvom i pomorstvom pa ima, među ostalim, mnoge reči za oznaku raznih pojmova iz pomorske i ribarske prakse. U severozapadnom delu, gde se glas *h* čuva nalaze se dve oaze sa izgovorom glasa *h* kao *g* i drugim nekim osobinama. Jedna je u Đuriću, na koju je upozorio M. Rešetar u studiji »Der shtokavische Dialekt« a druga u Strpu, (o kojoj sam poslao izveštaj SNA 1956. god.). Kad se ispituju ovi i drugi govori pokazace se i druge razlike. Interesantna je npr. osobina akcenta da se kratkosilazni akcent produljuje u jačoj meri i da se u govoru ženskih nenaglašeni vokal kojim se završava krajnja reč u rečenici završava kadencijom koja pri kraju prelazi u uzlaznu intonaciju u falsetu (slušao sam jednu ženu iz južne Boke koja je od šale vešto oponašala ovu intonaciju). Govori južne Boke pokazuju neobično šarenilo. Tempo tih govora brži je nego tempo severnih: osobito se brzinom ističe govor Muljana. U narodnom govoru postoji poređenje: »govori brzo kao Muljanin«, ali i Krtoljani govore vrlo brzo, a u narodu se smatra da Strpljani najsporije govore. M. Rešetar je opazio da se u nekim bokeljskim govorima dugo *a* izgovara zatvoreno (kao *a*^o u Dubrovniku). Takvo *a* nalazi se i u govorima Luštica, što on ne spominje. Od govora poluotoka Luštica i Vrmca razlikuju se govori Grblja time što pokazuju više sličnosti sa daljim zetskim govorima sa kojima graniče i prema kojima prave prelaz.

Takva je crta i prenašanje akcenta sa poslednjeg otvorenog sloga na prethodni, bez promene intonacije: *ženā > žēna*. Govori spomenuta dva poluotoka i teritorije koja ih spaja vrlo su različni i razlikuju se od ostalih starim, neprenesenim akcentom i drugim osobinama. Osobito je interesantan poluglas koji se nalazi u krtoljskom govoru. Taj se poluglas nalazi i izvan ove teritorije, u govoru Dobrote. Opažio ga je, kako je poznato, najpre Vuk. Da se takav poluglas nalazi i u krtoljskom govoru postalo je poznato u nauci mnogo docnije uzgrednom konstatacijom u mom radu »Acc. pl. ličnih zamenica prvog i drugog lica: ni, vi (ny, vy)«. On se razlikuje od poluglasa u drugim zetskim govorima time što se izgovara kao neutralni vokal « »sličan poluglasu pomoću kojeg izgovaramo pojedine konsonante kad hoćemo da ih izgovorimo same« (o. c.), a poznati poluglas u susednim zetskim govorima ide prema *e*, dok onaj u istočnoj Srbiji, kako se tvrdi, ide prema *a*. U ovim govorima čuva se i prasl. akuzativ plurala zamenica *ny, vy* (*y > i*), koje sam našao na čitavom poluotoku Lušnici i na velikom delu poluotoka Vrnca kao i teritorije među njima (o. c.). O ovim oblicima, koji su i u drugim slovenskim jezicima iščezli, mislilo se da se u našem jeziku čuvaju još samo u krajevima istočne Srbije koji graniče sa bugarskim jezikom. Istisnuti su u drugim bokeljskim i ostalim zetskim govorima oblicima *ne ve*, ali jezik pisama upućivanih venecijanskim vlastima iz Cetinja, Kuča, Crmnice i Drobnjaka svedoči o njihovoj upotrebi do kraja XVII v. širom zetskog dijalekta i susednih hercegovačkih govora. Pored njih upotrebljavaju se svugde *ni, vi* s dativnim značenjem zbog čega lako mogu ostati neopaženi. Govori ovog područja razlikuju se među sobom nekim crtama: glas *h*, koji se čuva u govorima severozapadne Boke, u većini ovih govora prešao je u *g*, u Lastvi u *Mulu* u *v*. Jedino se čuva u Lepetanima, donekle u Tivtu, ali poneka reč sa *h* može se naći i u kojem drugom govoru. Osim spomenutih govora u drugim nema poluglasa, a mesto *ni, vi* u akuzativu govori se *ne, ve*; u jedinama je vok. *r* uvijek kratko, a u drugim može biti i dugo (kao u severozapadnim govorima), u jedinama je dugo *a* zatvoreno (*a^o*), a u drugim nije; i dr. Iz primera koji će se ovde navesti (ukoliko nije označeno mesto znači da su zabeleženi u Lepetanima) dobiće se približna slika ne samo ovih, nego i drugih bokeljskih govora, jer su im i pored razlika mnoge crte zajedničke (slovo u zagradi znači da je reč zabeležena bez tog glasa, ali da se on ipak ponekad izgovara); gubljenje glasa *j*: *zámít* (pored impf. *zalmati*); *dā(j)*, *nemō(j)te*, *(j)ěs*, *(j)este li? da jo(j) pošlju*; *(j)esām*, *(j)učēr(a)*, *āmo < aj(de)mo*, *dě(j)je bio?* U primerima *nā(j)zađnji*, *nā(j)lješi*, *nā(j)mlada*, pitanje je je li *j* izgubljeno ili je oblik praslovenski superlativ sa *na-*; *v* se gubi ispred *r*: *čēt(v)r^{***}ti*, *čēt(v)rtāk*, *t(v)rdō*, *sōrnja* (tal. *savorna*), *s(v)rđb*, *manōra* (tal. *manovra*); intervokalno: *dā(v)o*, *dā(v)olji*, *-a*, *-e*, *zdra(v)o*, *brā(v)o* (tal. *bravo*) *ō(vo)liki*, *o(vo)lički*, *gō(vō)ri*, *dogō(vo)-*

riti se, lō(vo)rika (i rolika); pred vokalom: mrtāc, gen. mrcā, ōd g(v)o-
 žda, žūk(v)a, cr**k(v)u, smok(v)u, žimi (< živ mi); pred konsonantom:
 stā(v)lja, zaba(v)ljaju se, odole dodole, o(v)đenaka; nazal na kraju rije-
 či: nijesā(m), tako sa(m)vi čula; i sada jā(n) (< jedan); p pred s: sovāt,
 osovāt; t iza s na kraju riječi: mas(t), kos(t); i na kraju infinitiva: ufa-
 zit(i), dōč(i) (u drugim radovima beležio sam uvek infinitive bez kraj-
 njeg i, jer se ono vrlo rijetko čuje, ali treba naglasiti da se i nije
 potpuno izgubilo); t, č: grīs(t), pō(č), dōču; gubljenje čitavog sloga:
 o(češ)li, vi(di)š. Umetanje v: uvjēst, uvjēde, uvio, uvjēla; j: vijō(j)lica;
 tjhusta, Konavdžka; m: dūmbrava, su(n)prašica, polu*mbat, po-
 lu*msestra; n: dundūk, inkōna, tundijer, ronkēta (tal. racchetta).
 Negde je možda -un- refleks praskov. q gde je nazalna komponenta
 osnažena i sačuvana radi ekspresije zvuka: gūndalo, gūndet (u knjž.
 j. metaf. gundati), āundūk; partikule: tu*(n), tu*n(a), odōle(n), otolen-
 (a), onde(n), onden(a), ondena(k), undena(ka), ovudijer, ovudijera(ka),
 onudijer, onudijer(a), undijera(ka), tundijer, tundār, odovoda(r), odo-
 nuda(r), ozdola(ka), dolje(na), doljena(ka), ōnda(r), ōndar(a), ondara-
 (ka), sada(ka); ovi(zi), ti(zi), oni(zi), njeki(zi); d: z(d)reo, sa z > ž:
 ždrāk. Refleks ē u ovim govorima izgovara se kao je, ije: pjesma,
 dijete. Retki su slučajevi ostupanja, kao u ordēn, ondēn (Luštica,
 Grbalj), jaštreb (Vuk); kulin (Lep., Dobrota; Dubr. kulijen). Najno-
 vije jotovanje: čepanica, četāt, išcetā, čēla, čio, (i ščēla, ščēo < htje-
 la, htio), čēnje (cjenje), dēljat, zavidet, šest(i), ičēs, izjēs (Đurići, po
 Rešetaru), ides (Kamenari), ali ponegde se čuva i starije stanje: sjedi,
 i dr. Pravilan refleks ē čuva se u oblicima kijem, čijem. Analogijom
 je dobijeno — ije — u oblicima gde ranije nije bio ē kao: zelenijem,
 zelenijeh, zelenijem(a), i dr., moijem, moijeh, moijem(a) i dr. prema
 oblicima: tijem, tijeh, tijem(a), gde je ranije bio ē. Tako su svi oblici
 sa nastavkom — im-, ih-, -im(a) dobili — ije — mesto i. Prasl. joto-
 vanje kao u stsl.: letu*šte (perad), letu*šti lov (Grbalj), đavolom
 (đavolima) obēštan. Epentetsko l nestalo: zēmja, kopje, dibji, slom-
 jen (pored slomljen), ja učer pjēh travu; č > j: pokujstvo, mogu*
 stvo, a j će biti od č i u Dobročka, Tivajka (Dobročanin, Tivčanin);
 prema ovome i Konavdžka; ѣ > o: so toga, so tijema nožicama;
 ѣ > u: sušto; o > u: bubōvnik (bobovnik), undār, undē, undēna, un-
 dijer; њ > ar: arda, arakva, arvat se (prema Rešetaru, na Prčanju);
 њ > ru: druvā, trubūh (drva, trbuh); pred o (> l): zāparo, doparo, u-
 paro, umaro, (Lastva, Prčanj; u Lep.: zaparo, itd.; dobijanje
 pr**pni se (pripni se): l se čuva iznimno: ozdol, bal, bakul, oitar
 (pored otar), ali dolac, g. doca; v > b: bresina, breteno (Prčanj,
 Rešetar), brijeme, ablija (avlija), dibja metvica; g > h: prah (prag),
 snijeh (snijeg); s > š: jaštreb, šmreka, šparog; z > ž: žglob; s > c:
 emōlā, ckladni; m > n na kraju reči: ja znan, kada ja dođen, ali
 postoje slučajevi gde se m delimično asimiliralo s glasom koji iza
 njega dolazi, kao u žinski, pa je teško zaključiti, kako je došlo do

ove promene u pojedinim slučajevima, npr.: *zbogomte, molin te, ne znam ti ja; sedandesēt, osandesēt*, iako ovi brojevi često, i kad stoje pred vokalom, imaju *n*: *sedanipo, osanipo*, a i kad su sami: *sedan, osan*; asimilacija konsonanata: *vn > mn*: *lōmnića* (lovnića), *odāmna, erkomā, srāmnići*; *s > š*: *š njim, šljez, šljezina, šujela sam*; udaljena asimilacija: *dudačak* (dugačak), *užeži, bābit* (vabiti), *četeri* (četiri); disimilacija: *čnj > tnj*: *božitnjak* (i božičnjak), *notnjik* (cvijet noćni); *mn > vn*: *osāvnaest*; udaljena dis.: *lebrō, sūkveni* (sukneni); gubljenje kons. *š, r* ispred *č*: *kočurina* (< koščurina), *pračēvina* (i prasac, g. *praca*), *ufatiću te za pečin* (perčin), *Kočula, Kočulānin, kočulānski, Mačinko* (< Marčinko); kontrakcije: *orō, posō, košō*, ali *žāo, dāo, stojāo, čekao*; *grōtā* (Prčanj *gregota*, po Rešetaru), *kozōca* (kozaoca), *zōva* (zaova), *sōpa* (sāopa, Luštica; tal. *salpa*) *nōmpalo* (Prčanj po Rešetaru; Lep. *nāompalo*); *jedanēs, dvanaēs, jedanaēsti, dvanēsti* (po Rešetaru na Prčanju i u Perastu; u Lep. *jedānaest, dvānaest*); *kāi* (kao i), *ki*: *ki da je on lud, koga* (kojega); metateza: *gi* (< *ig* < *ih*), *pokōnji* (pokojni), *nānko* (nakon), *sulundāt* (suludan), *očelimo?* (očemo li), *bišimo?* (bismo li); analogije: *devojki, slugi, maćeki* (ređe: *bužaki, čibuki, taki*, n. pl. (prema *k, g, h* u drugim padežima), *h* u gen. pl.: *mišah, crvih, maćakah* (prema *h* u gen. pl. zamenica, prideva, kao i lok. pl. iste reči); *-ma* — u *jajma, konjma* i dr. prema dat. instr. duala imenica tipa *kostōma, kamenima*); *puđ* (put, predl. kao od prema *nad* i dr.), *proz* (prema *pro* —), *pravetan, nepravetno* (prema pametan i dr.), *krcatāna* (barka krcatana čeljadi; prema punana, kao što je *krcata* prema *puncata*), *bačit(i)* (prema *bačen*), *lēži* (i *lezi*; prema *ž* u trećem licu).

Među bokeljskim govorima postoje mnogobrojne razlike, ali postoje i mnoge sličnosti koje su se nasledile ili su tokom vremena nastale: glasovi *ć, đ* koji su se dobili u rečima najnovijim jotovanjem (čerati, devojka) kao i novi glasovi *š, ž*, dali su zajednički kolorit ne samo ovim govorima, nego i na širem planu, zetskom i hercegovačkom dijalektu, i pored toga što se u pojedinim slučajevima čuvaju grupe *tj, đj, sj, zj*. Zajedničku osobinu predstavljaju i oblici *ovi, oni* (mjesto *ovaj, onaj*), *moijem(a) moijeh, dobrijem, dobrijeh*, i dr.; pojedinačni akcenti, kao *kopām* (kōpām) i razne akcenatske analogije (v. Akc. u govoru Lep.), vrlo česta upotreba pripovedačkog imperativa i aorista, čuvanje kratkog plurala (*posli, maći, trōški*); nerazlikovanje kretanja uz predloge (*idem* u Kotor, *živim* u Kotor); u leksici pojedine reči: *ajde ča, potla*, uzvik *viđi đ!* i dr., mnogobrojne reči romanskog porekla i od njih pomoću raznih naših afiksa izvedene nove reči, i dr.

I pored jačih razlika, koje pokazuju zbog pripadanja različitim dijalektima, ovi nam govori daju pravu sliku jezičkog jedinstva u raznolikosti.

Ovaj prikaz bokeljskih govora, kao referat za Kongres folklorista Jugoslavije u Herceg-Novom 1969. dat je u kratkim crtama zbog ograničenosti prostora predviđenog za referate.

Napomena: Slovo ispred * akcentirano je dugim silaznim, a slovo ispred ** kratkim silaznim akcentom.

Résumé

DES DIALECTES DES BOUCHES DE KOTOR

Dr Vaso TOMANOVIĆ

Dans cette étude on précise la limite entre le dialecte d'Herzégovine et celui de la Zeta dans les Bouches de Kotor et l'on expose leurs caractéristiques. A côté des caractéristiques qui différencient ces dialectes entre eux et certaines nuances de langage ressortent les caractéristiques communes développées dans les rapports réciproques.

UVODNA RAZMATRANJA O RAZVOJU BOKELJSKE POPJEVKE

Neka ne zvuči kao ograđivanje, ali činjenica je da je Boka Kotorska još uvijek nedovoljno ispitano područje da bismo imali cjelovitu sliku o kulturnim zbivanjima u njoj u pojedinim razdobljima njenog historijskog razvoja, posebno iz razloga da je upravo ona bila područje najraznovrsnijih ukrštanja.

Kroz čitavu svoju historijsku prošlost Boka je, zbog svog posebnog geografskog i strategijskog značaja prije svega, bila plijen različitih osvajača. Još u IV vijeku ona je na granici Istočnog i Zapadnog carstva (granica je išla od Kotora prema Beogradu — St. Lazarević). Tokom srednjeg vijeka ostala je na tromedi stalnih simbiosa istočne, mediteranske i zapadnoevropske kulture.

Već te činjenice kao da nagoviještavaju značajne rezultate u njenoj muzičkoj i kulturnoj baštini uopšte. Nažalost, u domenu duhovne kulture ti rezultati izostaju. Ali posebne teškoće nastaju pri ispitivanju muzičkog folklora. Teško je dokazati, ali izgleda da je to posljedica neočekivanih i naglih kulturnih uticaja, koji su vršeni na cjelokupni život Boke u izvjesnim historijskim razdobljima. Da li se ipak može odrediti porijeklo, karakter i mjesto bokeljske popjevke? Odmah treba reći da je to više nego složeno, da je vrlo teško! Prvo, što su te popjevke tj. pojedini napjevi vrlo stari i rijetki, drugo, što su najstariji muzički stil u Boki, i treće, što ih je vrlo teško zapisati uslijed nedostataka dijakritičnih znakova. Ali, da pogledamo strukturu tih napjeva: melodijska linija je više nego jednostavna, to je popjevka kratkoga daha, uskog obima, izvodi se na jednom jasno izraženom tonu u varijaciji sa gornjom ili donjom sekundom. Ponegdje nailazimo i na poliritmičke kombinacije, o čemu se prije svega osjeća njihov slavenski karakter. I to je, rekli bismo, skoro sve o najstarijim popjevkama. Dalji proces formiranja bokeljske popjevke tekao je krivudavim i neutabanim historijskim putevi-

ma i ogromnim vakuumima među njima, jer se teško može govoriti o njenom istorijskom kontinuitetu. Možda bi unutrašnjost bokeljskog zaleđa mogla objasniti ovu pojavu? Zato bi trebalo ispitati taj teren i, možda, pronaći taj istorijski kontinuitet bokeljske popjevke.

Kad smo na početku govorili o neospornom ukrštanju različitih elemenata unutar muzičkog folklora Boke, nije nevažna činjenica, pa i polemika oko toga, u kojoj mjeri i kakvom obimu je crnogorska i dalmatinska popjevka uticala na bokeljsku.

Naš istaknuti muzikolog prof. Vasiljević kategorički ističe primarnost crnogorske popjevke u muzičkom folkloru Boke. No pitanje nije principijelne već suštinske prirode, tj. da li je u Boki na tu crnogorsku popjevku izvršila značajan uticaj mediteranska kultura zajedno s drugim kasnijim muzičkim uticajima. Mišljenja smo, da je ta crnogorska popjevka nužno naišla na tip razvijenije i finije kulture i specifičnog razvoja folklora. Pošto je bila sirovija, morala je pretrpjeti značajnije izmjene, ali isto tako nije sasvim izgubila svoje osnovne karakteristike u kojima se prepliće crnogorsko-hercegovački mentalitet života i pjevanja.

Što se tiče dalmatinske popjevke, njen uticaj je isto tako neosporan, čak, rekli bismo, direktan do te mjere da se može govoriti, u kasnijem periodu razvoja bokeljske popjevke, i o migraciji dalmatinskog melosa u bokeljsku sredinu, gdje se vremenom toliko aklimatizirao, da je postao svojinom Bokelja.

I onda se dogodilo nešto, što je na prvi pogled neočekivano: stari napjevi naglo su iščezli, dok se dalmatinska popjevka, kao melodičnija i razvijenija sve više širi i neposredno vrši sve jači uticaj na folklornu baštinu Boke. Svojom spoljašnjom kao i unutrašnjom strukturom, ove popjevke jasno se razlikuju od prethodnih po širini izraza, ritmičnoj osebnosti, arhitektonskom načinu građenja melodije, što je posljedica jedne više evolucije. Pojam tonaliteta gotovo je potpuno i jasno određen, a većina popjevaka izgrađena je na durskom tonskom rodu.

Još jedna vrlo interesantna, ali nedovoljno proučena činjenica, nije za potcjenjivanje, a to je, da i pored dugogodišnjeg ropstva pod Turcima, odsustvo orijentalnog uticaja na muzički folklor Boke je potpuno. No ipak, jedna detaljnija, cjelovitija, potpunija građa o folkloru Boke (ako bude ikada napravljena) daće odgovor i na ovo neobično pitanje i neobičan problem.

Kakav se zaključak nameće i da li ga je moguće izvesti iz izloženog, kada govorimo o bokeljskoj popjevci?

Ako kažemo, da se cjelokupno folklorno područje Boke oslanja na autohtonu seljačku kulturu stanovništva, koje ga stoljećima naseljava, bez obzira na uticaj i sukobe različitih kultura, ako kažemo,

a zato imamo i neospornih kvalitetnih dokaza, da je to stanovništvo išlo ukorak s civilizacijom i kulturom cijelog Sredozemnog bazena, pa i pored toga, u pogledu običaja zadržalo kontinuitet sa starim slavenskim običajima, onda jedino i logički možemo zaključiti da je taj proces pratio i muzički folklor, pa prema tome i bokeljsku popjevku (kraj gradske pjesme, koju možemo čuti širom dalmatinske obale, ovdje možemo čuti jedan melodijski stil, koji u sebi nosi poneku opštu karakteristiku starije popjevke). Štoviše, u muzičkom smislu, svako mjesto u Boki predstavlja osobenost svoje vrste (Vuk Karadžić — Crna Gora i Boka, Beograd 1922). U istom djelu Vuk Karadžić uočava razlike u običajima, narodnoj nošnji, jeziku i popjevci unutar same Boke, ali isto tako i srodnost bokeljske popjevke s popjevkama ostalih naših naroda, kao i njenu specifičnost, jer svaka popjevka Boke predstavlja jedan momenat iz života Bokelja, pa zato treba težiti za rekonstrukcijom ambijenta gdje je ona ponikla i naučno odrediti njen prvi ambijent i tu joj naći pravo i adekvatno mjesto.

Résumé

QUELQUES RÉFLEXIONS DU DÉVELOPPEMENT DE LA CHANSON POPULAIRE DES BOUCHES DE KOTOR

Lazar SEFEROVIC

1) La question d'existence et de continuité de la chanson populaire de Boka, dans un milieu qui à travers sa histoire était la sphère des symbioses constantes et tout différentes de la culture orientale, méditerranéenne et occidentale, représente un problème très complexe.

2) La considération de ce thème est un essai d'approchement aux quelques arguments décisifs dans la désignation d'origine, du caractère et du lieu de la chanson populaire dans l'héritage entier musical de Boka.

3) La structure de la chanson populaire de Boka est donnée par les exemplaires séparées, des plus anciennes aux plus jeunes.

4) Un problème isolé représente la région inexplorée d'arrière-pays de Boka qui, probablement, pourrait donner les réponses plus exactes et plus directes de continuité de la chanson populaire de Boka.

5) L'influence de la chanson monténégrine et dalmate à celle de Boka est évidente et importante, mais il est encore la question ouverte où elle commence et où termine.

6) Il existe une autochtonité de la chanson populaire de Boka au rapport des chansons des autres peuples de Yougoslavie, aussi que dans Boka elle-même, «où chaque localité représente la singularité de sa sorte» (Vuk Karadžić, Crna Gora i Boka, Beograd 1922).

7) Chaque chanson de Boka est un instant de la vie des habitants de Boka et pour cela il faut tendre vers la reconstruction d'ambiance où elle germe.

8) Cette considération introductive doit être la tentative et mobile d'une étude plus systématique et plus scientifique de l'héritage folklorique entier de Boka Kotorska.

ПРОФ. ВИЦКО ТРИПКОВИЋ (поводом 100-годишњице рођења)

Успомена на школовање прати људе кроз читав живот. Оне су највише везане за наставнике. Мишљење о поједином од њих, које смо понијели из школских клупа, остало нам је непромијењено и када смо га провјеравали у зрелијим годинама. А бити наставник у Которској гимназији није било лако. До године 1918. Котор је био аустријски погранични град и тврђавоко средиште према Црној Гори. Которску гимназију радо су похађали ученици из Црне Горе чије су везе са Котором биле врло живе и онда када су их раздвајале државне границе. У овој гимназији црногорски и бокељски омладинци расли су у заједничким идеалима и снажили се за нова прегнућа која су налазила међу њима своје идеологе и учеснике од другог кривошијског устанка (1882) па на овамо. Први устанак из 1869. год., а упоредо с њим наша борба на Приморју за одбрану народних права коју је започео Стеван Митров Љубиша, имала је у Которској гимназији неустрашиве присташе. Много би се могло рећи о дивним примјерима јунаштва, патриотизма и самопријегора које су показали многи њени ученици у балканском и I и II свјетском рату.

У посљедњим и најбурнијим годинама овог раздобља год. 1908. дошао је за професора Которске гимназије Вицко Трипковић, који је као родољуб, наставник и књижевник заслужио да му се име не заборави. Рођен је у Доброти 30. октобра 1870. године од оца Мата и мајке Марије рођене Минготи из Херцег-Новога. Потиче из познате породице која је дала Боки многе заслужне поморце који су часно носили по свијету име свог завичаја. И Вицку је било намијењено поморско звање, али у овом добу судбина бокељских једрењака била је запечаћена. Наши поморци почињу школовати своје синове по гимназијама и високим школама. На то се одлучују тешка срца, јер су као свјесни родољуби више вољели да им синови једу тврди морнарски крух „са девет

кора" него да уживају „благодети“ ћесаревих чиновника. У таквим приликама када је поморска привреда Боке нагло опадала, растао је Вицко Трипковић. Све ове прилике јако су утицале на формирање његовог духа и карактера. Борбен, неустрашив, непомирљив и пркосан као да је од школских клупа до смрти тражио кривца за привредну декаденцу свог завичаја. Гимназију је учио у Сплиту, а завршио у Котору. Филозофски факултет студирао је у Загребу а дипломирао у Бечу, гдје се оспособио за професора математике, физике и гимнастике. Године 1892. постављен је за суплента у Сплитској гимназији. Али његова слободолубива природа тешко се мирила регулама бирократске Аустрије. Године 1894. мора да напусти Сплит и иде у Трговачку школу у Травник, гдје остаје годину дана, па прелази у Гимназију у Сарајево. Године 1897. премјештен је у Мостарску гимназију. У мостарској средини гдје је успјешно дјеловала књижевна група окупљена око Ђоровића, Шантића и Дучића, тзв. „књижевног тролета“, и Трипковић би био нашао свој мир, али ни овдје није могао дуго. Његов млађи колега проф. Стеван Жакула, четрдесет година послје тога, пише: „Прилике у мостарској гимназији биле су тада у малом исте као и у гимназији сарајевској. Подјеленост вјерска и национална врло изразита. Сем катихете Јована Протића, једини Србин наставник био је у то доба Вицко Трипковић, али је и он наскоро морао да оде из Мостара у своју Боку баш ради тих политичких прилика и нетрпељивости“.

Послије изгона из Мостара, тешком муком је добио мјесто у Гимназији у Дубровнику 1889. године гдје је остао до 1906. Затим је двије године био у Гимназији у Задру. Године 1908. је премјештен у Котор гдје остаје до свог пензионисања 1924. год. с прекидом од три ратне године (1914-17) када Которска гимназија није радила, а он је био додијелен на рад Гимназији у Сплиту. Од 1921-1924. године Трипковић је био директор Которске гимназије.

О Трипковићу као наставнику и педагогу још данас говоре неколико генерација његових ученика. Али ово што они говоре биће свакако много тачније и објективније од званичних оцјена његових претпостављених. Ученици воле у својим наставницима да гледају узоре људских врлина, надасве људе племените, карактерне и правичне, људе високе културе и солидне спреме. Све те лијепе особине посједовао је Вицко Трипковић. Он је био наставник од кога су се ђаци највише бојали, а кога су највише вољели и цијенили. Најчешће љутит и мрк, ријетко када насмијан и расположен, али ми смо знали да је његова мрка физиономија само танак слој који је скривао једну велику душу и племенито срце. Ми смо га у заносу младалачких година гледали као најбољег и најправичнијег од свих људи. Бољело нас је ако

му је била нанесена нека неправда, а импоновала нам је његова борбена природа за коју смо били увјерени да се никада никоме није понизила. Као риједак наставник кога сам у животу сре-тао, он је на школском часу давао све од себе. Предавао је ма-тематику, предмет о којег се ученици највише спотичу, но он није пуштао из пажње ни најслабијег ученика. Радио је са ци-јелим разредом и свакога присиљавао да најбудније прати тај рад. Резултат таквог његовог рада је био, да су ученици носили најсолидније знање из његовог предмета, а најмање слабих оцјена.

Први пут ми је Трипковић био наставник у II разреду, а то је била историјска 1912-13. година наших великих побједа и освете Косова. Почевши од првих побједа црногорске војске, скоро сваки дан нам је доносио неку радосну и узбудљиву новост. Зна-ли смо што мисле о свему томе наши професори, а нарочито Трип-ковић. Он је тих дана улазио у разред поноснији и достојанствен-нији, мило би нас прелетио очима и дуже задржао поглед на два празна мјеста у клупама гдје су сједили наши другови из Црне Горе који су пошли на ратиште.¹⁾ Али рад је одмах почињао, јер он ни минута није дангубио, али је зато згодним упадицама преко часа, које нико није узмио љепше од њега, да нам расви-јетли неку ратну новост, или јуначке подвиге наших на ратишту.

Трипковић је и књижевник. Пише добрим стилем и темељ-ним познавањем језика. Његова књижевна дјела нијесмо у мо-гућности да изнесемо са дубљом критичком анализом, али нај-главније што о њима можемо рећи, је да она носе потпуно ње-гово лице и наличје. По једном његовом критичару „он је освајао наша млада срца својим родољубљем, својом добротом, својом смионом самосталношћу“.

Трипковић нема књижевних амбиција. Он пише јер то сма-тра за дужност као интелектуалац и син краја који баштини јаке културне традиције. Његово писање је протест против неправде и понижења која је Аустрија наносила Боки. Гдје год може по-миње бокељске устанке и правилно гледа њихове узроке. „Испред планинских страна чуо се подругљив повик устаника, а у При-морју шкрио се шапатам, од уста до уста глас, да је чета што је неки дан добротским другом прошла изгинула у горском кланцу ише Горњег Ораховца“.

Јединствен иступ свих Бокеља у устанку најљепше описује у приповјетци „Издајица“, гдје њеног главног јунака капетана Крста убија од Аустрије потплаћен Перо Радовић у чамцу кад га је превозио: „Уставници у Кривошијама ишчекиваху капетан

¹⁾ То су били Филип Вурић из околине Никшића и Радован Посоваћ из Цуца. Вурић је погинуо у борби, док се Поповић у прољеће 1913. године повратио у школу.

Крста, као озебао сунце. Понестало им новца, понестало заире, а наш им јунак носио паре и глас да ће им заира што прије при-спјети. Главна му пак задаћа била да их обавијести о погибији што им од Оравца пријети". Устанак је неповољно свршио. На другом мјесту каже: „Регрутације су се почеле спроводити. Бокељи се тешко мире војничком блузом. Прође година, прођу двије, а већ се на устанак заборавило. Тек старица мајка знала је сузу пролити кад јој сину викну: tauglich".¹⁾ По години штампања ово је једна од његових првих приповједака.)

Године 1903. и 1904. штампа у Дубровнику три мања дјела: *Из декаденце*²⁾ (албум слика), *Из Ренесансе*³⁾ и *Из Боке*⁴⁾ (неколико писама између албума слика „Из декаденце” и „Из Ренесансе.”). Ово је Трипковић сматрао као свој најуспјелији књижевни рад који је називао „бокељском трилогијом”. То су заиста слике приморских мјеста Которског базена из посљедњих деценија прошлога вијека, које је писац низао онако као што је сам запазио или чуо од старијих. У декаденци једне добротске бродовласничке породице писац види привредну декаденцу цијеле Боке коју јој је донијела пропаст једрењака и измијењене политичке прилике с доласком аустријске управе.

У свом сплету књижевних слика најуспјелије су оне под насловом „Из Боке”. То су утисци које у облику писама пише из Боке млади Босанац, свршени правник, који први пут летује у Боки, своме пријатељу Бокељу који га је овамо послао. У овом пријатељу, који је још негдје на студијама, није тешко назрети самог писца. Овдје су врло лијеги описи бокељског пејзажа, обичаји, свечаности и излети, као и карактеристике разних типова тадањег бокељског друштва. У „Ренесанси” видимо исту породицу из „Декаденце” која се подигла, али привремено, јер поред осталих недаћа она је оптерећена контовском титулом, а с њом наслијеђену умишљену величину и бахатост.

Послије 1904. године настало је у Трипковићевом писању затишје од двадесетак година. Од 1922. до 1926. године издао је „Црнице о Боки Которској”⁵⁾ и „Мали вођ кроз Котор”.⁶⁾ По на-

¹⁾ tauglich — способан (за војну службу).

²⁾ Нажалост, за ову приповјетку нијесмо могли пронаћи гдје је штампана.

³⁾ Штампано у Сплиту 1903. године. Сплитска друштвена штампарија (G. Laghi).

⁴⁾ Као под 4.

⁵⁾ Штампарија А. Пасарића, Дубровник, 1904.

⁶⁾ За путнике кроз наш Боспор. Издање књижаре Јов. Секуловића, Херцег-Нови 1922. год., штампа Бокешке штампарије, Котор.

⁷⁾ С црницом „О природним љепотама Боке”. Издавач Адолф Чекада, Котор, 1925, штампа Бокешке штампарије.

чину писања и композицији оне су намијењене посјетиоцима Боке из разних југословенских крајева од којих је Бока била (до 1918) отргнута.

Триповић неке књижевне радове потписује псеудонимом „Поднопољски“ узетим по локалитету у Доброти званом „Под дно поља“ гдје се налази његова кућа.

До краја живота без властите породице, умро је у Загребу, гдје је био отишао на лијечење — 24. децембра 1938. године. Привремено је био сахрањен на Мирогоју,¹⁾ касније је пренесен у Доброту и сахрањен у гробницу својих предака код цркве св. Стасије.

¹⁾ Антон Милошевић, *Проф. Вицко Триповић* (некролог), „Глас Боке“, Котор, 6. I 1939.

За овај рад помогли су ми подацима и напоменама Момс. Градња Иванковић и кап. Тихомир Дабиновић из Доброте, добри познаваоци живота и рада Вицка Триповића, на чему им топло захваљујем — писац.

Résumé

PROFESSEUR VICKO TRIPKOVIC

(A l'occasion du centième anniversaire de sa naissance)

Ignjatije ZLOKOVIC

Il tire son origine d'une célèbre famille de marins de Dobrota dans les Bouches de Kotor qui a donné à son pays plusieurs combattants pour la liberté pendant la domination autrichienne et vénisienne.

Né à Dobrota en 1870 le prof. Vicko Tripković a été un partisan très digne des traditions combattives de sa famille. Il est distingué comme pédagogue (il était professeur de mathématique) ensuite comme homme de lettres et patriote. En raison de son attitude sans compromis il a été souvent déplacé. Il a fini sa carrière de professeur comme directeur du lycée de Kotor (de 1921 à 1924).

Il est mort à Zagreb en 1938.

Comme professeur à Mostar (de 1897 à 1899) il a collaboré avec le groupe d'écrivains qui s'étaient réuni autour de Corović, Santić et Dučić. Malheureusement très peu de temps car il a été obligé de quitter la ville à cause d'une situation politique très difficile.

Son style est beau, sa connaissance de langue excellente. Son œuvre littéraire est le reflet de lui-même. Il n'a pas d'ambition littéraire. Il écrit parce qu'il se croit obligé étant intellectuel et fils du pays qui garde sa riche tradition culturelle. Dans son œuvre il glorifie les Bouches de Kotor, son pays et ses insurrections pour la liberté.

Ses principales œuvres sont: «De la Décadence» — publiée à Split en 1903, «De la Renaissance» — à Dubrovnik en 1904, «Des Bouches de Kotor» — à Split en 1903, «Croquis sur les Bouches de Kotor» — publiés à Herceg-Novî en 1922, «Le petit guide dans Kotor» publié à Kotor en 1925.

ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ИДЕЈЕ ДИОНИСИЈА МИКОВИЋА

Француска фебруарска револуција имала је широк и корјенит утицај на промјене социјалне и политичке структуре у средњој Европи, а посебно у Аустрији. Њен замах захватио је Словенију, Хрватску, Далмацију и Војводину. Нарочито треба овде споменути Војводину која се тако дуго борила за националну аутономију. Одјек ових тежњи прихватили су и Бокелји од давнине подгријавани својим живим патриотизмом кроз богату традицију и здраву политичку свијест. Најочигледнији изрази тих тежњи манифестовали су се у устанцима.¹⁾

Народни претород који се ширио у Далмацији у првој половини 19. в. у Боки је много прије нашао погодно тле. Многе бокелске општине употребљавале су народни језик и писмо и то не само за своје интерне потребе него и у службеним односима са туђинским политичким властима. У томе су се нарочито истицали Рисан и Трпца под Млечанима. Та околност је највише придонијела да су се васпитавале генерације у таквом духу и да су могле повијети у живот и оставити у наслеђе идеје националне културе и политичког прогреса. Национална свијест Бокелја израђивала се и његовала кроз народни језик, обичаје и умотворине. Ове духовне тековине одржавале су непрекинуту везу са прошлосту и подстицале да се очува карактер нашег човјека под толиким утицајима туђинштине. Слободарство, понос на своју историју и борбеност снаже га да издржи толике окупације и да остане морално здрав и свој. И онда кад је књига била тако ријетка да је није било, осим часловца и псалтира по црквама. Бокелско село имало је усмену књижевност, као и многи наши крајеви, учило се на народној пјесми и живјело од традиције.

¹⁾ Коста Милутиновић, *Црна Гора и Прикорје у Ожлобљеном покрету*, „Историски записи”, VI, IX, 1953, I, 1-18.

У таквој средини родио се и одрастао Дионисије Миковић, познати бокелски родољуб и књижевник. Његов завичај Паштровићи добро су познати у историји по очувању своје аутономије и његовању националне просвијете и културе. Родио се у малом кршевитом селу Челобрдо 1861. год. Слушао је оца како гусла и мајку како пјева тужбалице. Народна пјесма му је била прва лектира од које се никад није одвојио. Знао је као ријетко ко у његовом времену да цијени њену вредност и улогу. Још тада је почео да памти оно што је слушао у усменој предаји о страдању свога потлаченог народа и његовој некадашњој држави, чија се успомена тако љубоморно чувала у оакралним грађевинама и старим књигама. Тако се формирао његов родољубиви став и борбени темперамент који су га понијели кроз живот и толике патње. И поред интелигенције и воље да што више научи, све остало га је у томе спрјечавало. Амбициозан и жељан образовања стицао га је самоучки. Жеља да оде у Русију и стекне више стручно (теолошко) знање није му се остварила. Али зато умјесто разочарања овај млади калуђер постаје све упорнији да недостатке редовног школовања нечим допуни. Стално је читао. Нијесу то више биле само пјесмарице, које су и даље и све до смрти остале поред њега као расковано благо народног генија, него и разни уџбеници и богата теолошка и општекултурна лектира. Самоучки, уз врло малу пријемоћ, добро је савладао руски језик и понешто се служио њемачким. У паштровским манастирима Прасквици и Режевићу имао је добре учитеље, који су много више знали од просјечних. Неки су од њих били и учени калуђери из Војводине и много су припомогли Дионисију у младости да се самоучки школује. Својом интелигенцијом и марљивошћу превазишао је очекивања својих васпитача.

У вријеме избијања првог бокелског устанка имао је свега осам година. А кад је планула устаничка пушка у Херцеговини 1875. год. имао је четрнаест. И у старости добро се сјећао неких детаља који су му остали упечатљиви из те године. Дочек аустријског цара у тадашњој Кастел-Ластви (Петровац на мору), који се ни њему ни његовим друговима из школе није свиђао. Знали су добро да је то туђинац који господари и његовим завичајем. Један одред Паштровића био је отишао у помоћ Црногорцима на Вучји До. Аустријска жандармерија вршила је претрес по сеоским кућама. Херцеговачки старци, жене и нејач тада су се склањали у Боку. Дионисије их је послуживао „просфорама, мрсом и медовином“. А кад су Црногорци напали Колашин 1877. год. у Паштровићима су се чула звона и гјесме. Све је ово и те како васпитно дјеловало на дјечака који је све упијао у душу. Рано је увидио каква је корист за домаћу историју стара архивска

грађа, која је била похрањена по црквама, манастирима и појединим кућама у његовом родном крају. Чим је одрастао почео је да је скупља и пажљиво сређује. Тако се код њега јавио интерес не само да документа публикује него и да их обрађује и пише мање научне прилоге. И у овоме послу руководио га је прије свега патриотизам, да се сачувају од заборава многи локални догађаји и заслужне личности.



Дионисије Миковић (списак портрета објављеног у календару „Србобран“, Загреб 1901)

На почетку другог бокелског устанка као млад калуђер од свега двадесет година налази се на дужности настојатеља манастира Градишта, тамошњег пароха и учитеља у мјесној основној школи. Одмах долази у сукоб са полицијом због свога родољубивог држања. Дионисије загријан оружаним отпором Бокеља говори народу о свијетлим перспективама које треба да се очекују, о слободарству и солидарности југословенских народа. Одмах је дошло до хапшења. У последњем часу успио је да по-

бјегне у Црну Гору. На Цетињу је био лијепо примљен, о чему је касније писао у својим мемоарима. Поред осталих земљака, на Цетињу се нашао са Љубом Јовановићем и Данилом Живаљевићем¹⁾ и њихово пријатељство се и касније утврђује заједничким напором на националном дјеловању. Аустријски посланик на црногорском двору барон Темел захтијевао је екстрадицију свију бјегунаца. Међутим, Дионисије се враћа у Боку тек у септембру 1883. год. после амнестије. Сада га очекује нова дужност. По молби одлази у манастир Бању код Рисна у коме ће остати скоро читав свој живот, све од септембра 1883. год. до марта 1941. Али и овдје се у своје отвореном политичком раду брзо компромитовао у очима полиције. На њега се мотри. Његово држање у Паштровићима није се заборавило. Шта више, пријатељство и сарадња са тадашњим предједником рисанске општине, поморским капетаном Андром Ђурковићем, изразитим родољубом и помагачем устанка, била је само нова потврда аустријској управној служби да се млади калуђер сасвим ангажује у пропагирању југословенске мисли. Заправо, његов плодни политички рад овдје и почиње и све се више формира у рад народног трибуна који не прела од толиких истрага, сумњичења и судских процеса. Дионисије опочиње смишљену систематску борбу пером и ријечју, сарадњом у толиким часописима и листовима и издавачким радом. Мање више усамљен, без икаквих материјалних средстава вођен ентузијазмом и оптимизмом, није клонуо на овом дугом и тешком путу сукобљавања са туђинском влашћу и разочарања у помоћ коју је очекивао од своје средине. Поред тога, читавог живота побољева што је била посљедица лошег здравља и слабих животних услова од дјетињства. У том слабашном човјеку било је толико здраве енергије и стваралачког духа и ведрине да је деценијама одолијевао личним и друштвеним недаћама. Тадашњи которски епископ Герасим Петрановић, познат по великом дјелу буђења националне мисли у Далмацији у вријеме препорода, брзо је увидио Дионисијеве квалитете и пружао му моралну подршку.²⁾ У прво вријеме ишао је у народ и

¹⁾ Народна енциклопедија СХС, I, 740, II, 171.

²⁾ Детаљна биографија и оцјена рада Дионисијева у радовима: Аноним, Д. Миковић, „Глас Црногорца“, Цетиње 27. IX 1887, 16. X 1888, и 18. II 1890; календар „Србобран“, Загреб 1901, 101, 197; „Хришћански весник“, Београд 1901, 2-3, 99; „Духовна стража“, Београд, 1909, 7-8, 249-250, 422-423; 1910, 12, 417; Богдан Крајишник, *Игумен Дионисије Миковић*, „Босанска зила“, 1898, 273-274; Саво Накићеновић, *Божа*, „Срп. етнограф. зборник“, Београд 1913, 189; Вошко Стрика, *Далматински манастири*, Загреб 1930, 244-245, 249-250. Лазар Радојичић, *Кривошмије и Кривошијани*, Никшић 1934, 41-42; више чланака Петра Шеровића о Миковићу у „Гласу Боке“ за 1935, 1936, и 1941. год.; Лука Вујаш, *Архиепископ Д. Миковић*, „Глас Црногорца“, Цетиње 30. VI 1942; Нико Луковић, *Божа Которска*, Цетиње 1951, 101, 230; Перо Шоф, *Архиепископ Д. Миковић*, „Весник Савеза удружења

држао проповиједи у духу какав се могао и очекивати од његовог дотадашњег става, а мало доцније почиње да пише пјесме и приповјетке, да издаје и уређује први књижевни часопис међу Бокељима. Прву пјесму објавио је исте године кад је дошао у Рисан, у дубровачком „Словянцу“, књижевном листу који је својим симболичким именом и политичко-литерарном мисијом окупљао Србе и Хрвате у Далмацији на заједничко дјело.³⁾ Својом сарадњом у овом листу, као и многим другим, Дионисије показује своју оријентацију у политичком животу: братска сарадња и заједнички циљ југословенских народа у ослобођењу и уједињењу. Овој идеји служио је врло досљедно све до смрти. Србин по поријеклу и осјећању, сав предан своме роду, служећи му беспрекорно уз највеће жртве, увијек је пружао руке братимљења са Хрватима и Словенцима, толико мислио на судбину народа у Босни и Херцеговини, Старој Србији и Македонији, близак био Војвођанима и срцем страстао са Црном Гором, о којој тако често пише.⁴⁾

Дионисијев национални рад био је вишеструк. Поред живе ријечи, која се и данас дјелимично сачувала у штампаним бесједама, и једног врло одређеног става, својим белетристичким и научнопопуларним прилозима сарађивао је у преко тридесет листова и часописа скоро из свију наших покрајина. То су била све гласила напредне мисли, која су стекла угледно мјесто у историји наше штамле.⁵⁾ Стигао је да сарађује чак и у неким нашим исељеничким листовима. На исељенике много је мислио и хтио

правосл. свешт. НФРЈ", Београд 15. VIII 1953; исти, У знаку послатног призивања, „Весник...“ 1. VIII 1958; више радова Васа Ивошевића: Д. Миковић као црквени писар, „Весник...“, 1. IX 1957; Био-библиографски прилог за монографију о архимандриту Д. Миковићу, „Православна мисао“, Београд 1963, 1-2, 117-126; Богословски радови Д. Миковића, „Правосл. мисао“, 1965, 1-2, 131-145; Архимандрит Д. Миковић у историји и књижевности, „Гласник Српске правосл. цркве“, Београд 1968, 1, 7-12; Архимандрит Дионисије Миковић (монографија), Котор 1968; Ивез Божидар, Папштровске мсправе, Цетиње 1959, V-VI; Јован Вукмановић, Папштровци, Цетиње 1960, 33, 61, 66, 78, 121; Вожа Михаиловић, Папштровци и њихови манастири, Цетиње 1963, 31; Шпиро Рачета, Родољуб, пјесник и научник, Побједа 29. XI 1963.

³⁾ Народ. енци. IV, 253-254.

⁴⁾ Трифун Ђукић, Преглед књижевног рада Црне Горе, Цетиње 1951, 269-70.

⁵⁾ Да споменемо само неке од њих: Дубровачки „Срб“, чији је први уредник био Антон Фабриг. Умро је у затвору због објављивања познате антиаустријске пјесме младог правника Уроша Тројановића из Луштице, који је такође полежао у затвору. Последње анекдоте Босне и Херцеговине лист је забрањен (Нар. енци. IV, 322). Политичко-сатирични лист „Дошкови рабаци“ излазио је у Сплиту. Празан духом југословенства припао је сваки шовинизам и сервилност према својој монархији. Његови изјавачи су оптужени због пропаганде панславизма (Марина Рона, Култ Његова и Црне Горе у Далмацији, „Гласник Етнографског музеја“, Цетиње 1963, III, 380).

је да штампом одржавају духовну везу са родном грудом. Доцније, кад је издавао своје публикације, старао се да их читају наши људи печалбари свугдје у свијету. Из његове рукописне заоставштине види се колико им је пажње и бриге посвећивао.

У прољеће 1894. год. позвао га је Светозар Ђоровић, по-средништвом Вељка Радојевића, на сарадњу у мостарској „Зори“. Али Дионисијев прилог упућен Ђоровићу полиција је заплијенила у тамошњој штампарији. О томе пише Ђоровић Радојевићу: „Поздрави ми Миковића и кажи му да је његов чланак и слику о ман. Бањи забранила цензура и задржала. Ја му нијесам могао одговорити. Замоли га да ми опрости“.)

Одржавао је блиске везе с тада најугледнијим културним и политичким личностима напредне мисли у Приморју. Један од њих је и Сава Бјелановић, посланик на Далматинском сабору и радикални националиста, који га је и највише подстицао да свој књижевни рад посвети буђењу југословенских идеја у Боки. Познанство с великим научником и славенофилом др Валтазаром Божишићем пружио му је могућности да се дописује и са извјесним руским научницима (Павле Ровински и професор казанског универзитета Александар Александров) и да сарађује у једном тако угледном часопису као што је била петроградска „Њива“. Сарађује у „Срђу“ са познатим дубровачким родољубом историчарем Антонијем Вучетићем. У преписци је са београдским митрополитом Михаилом Јовановићем, великим идеологом панславизма, и Стојаном Новаковићем, који је први у Србији оцијенио Дионисијеву мисију и предложио га својој влади за високо одликовање. Наши тадашњи књижевници Шантић, Сремац, Никола Кашиковић, Александар Сандић, Миленко Вукићевић, Стеван Бешевић, Риста Одавић и други у сталном су контакту с младим и амбициозним калуђером и помажу га у његовим великим настојањима. Влада краљевине Србије преко свога тадашњег конзула у Приштини Бранислава Нушића даје му извјесне предлоге и сугестије. Наши печалбари позивају га да дође у Трст да би оживио рад у тамошњој исељеничкој заједници. Али Дионисије остаје у Боки на своме послу, коме његова полетна мисао проширује план. Не може и не жели да оде одавде из родног краја, али хоће да помогне својим пером свима, браћи распршеној под туђинском влашћу у свима покрајинама југословенским и онима у печалби.)

) Илија Кецмаковић, *Поемска Светозара Ђоровића*, „Питања за књижевност и језик“, издаје Катедра југосл. књижевности Филозофског факултета, Сарајево 1956, III, 1-2, 176. Отуда почињу заплеме које ће пратити његов књижевни рад све до 1918. год.

) В. Ивошевић, *Архив Д. Миковић*, *Котор* 1963, 35, 40-41.

Да би у томе могао што више користити покрете 1895. год. први књижевни часопис у Боки. То је била велика замисао, а Дионисије није располагао никаквим средствима за уређивање и издавање овог врло запаженог гласила осим добре воље. Истина, помогли су га појединци сарадњом. И то је било све. Са скупљањем претплате ишло је врло тешко. Дотле Бока Которска није имала никакав часопис, сем што се 1882. год. појавио под именом „Бока“ један мали народни забавник за омладину. Хтио је њиме да настави велико дјело чувеног „Српско-далматинског магацина“, који је служио идејама народног препорода у Далмацији. Зато га је и назвао симболично „Српски магазин, годишњи часопис за поуку, забаву и књижевност“, јер је наслеђивао садржином и намјеном, у оквиру једног широког патриотског замаха, свог великог претходника. Дионисије, у позиву на сарадњу, објављује да ће се у њему штампати прилози свију наших људи „без разлике вјере и звања, ћирилицом и латиницом како који сарадник приволи“ у заједничкој тежњи ширења идеје југословенског јединства.)

Први број часописа за 1896. год. штампан је у Новом Саду у штампарији Ђорђа Ивковића. На корицама часописа Дионисије ставља неколико стихова који карактеришу улогу његовог Магацина: „Брат је мио које вјере био“ (Његош). „Брат је добро од свих одвојено. Слога братска крјепост је и снага, а неслога оружје сломјено“ (Никола I) и библијску изреку из псалма: „Како је добро и лијепо кад сва браћа живе заједно“ (Псал. 133, 1). Овај часопис је имао неколико рубрика у којима су публиковане pjesме, приповијетке, историјски и етнографски прилози, биографије, путописи и архивска грађа и то не само са подручја Боке него и свију крајева у којима живе наши народи. Уз часопис је излазао и зидни календар украшен тробојкама. Први број је наишао на добар пријем. Јавност је дала врло похвалну оцјену издавачу и сарадницима.) Тако је пробужено интересовање за нови часопис с Јужног приморја, чији издавач и уредник има тако широке концепције у националном питању, и донијело је обилну претплату која је омогућила да се од скромне зараде часопис бесплатно шаље нашим иселеницима и просвјетним радницима у нашим крајевима под Турском да га растурају у народ. Дионисијев часопис читају академици и земљорадници, а претплату скупљају у појединим мјестима дипломате и средњошколци. У Београду претплату скупља књижевник Андра Гавриловић, а у Приштини тадашњи српски конзул Нушић. Људе разног друштвеног положаја као

) Д. Миковић, Нов годишњак „Просвјета“, Цетинје 1896, 308.

) Брацково коло 1896, 124; „Летопис Матице српске“ 1897, II, 163-164. Васо Ивошевић, Први књижевни часопис у Боки Которској „Сусрети“, Цетинје 1956, 9-10, 549-554.

да је окупљао око једне велике замисли покушај једног сиромашног и самопријегорног човјека који је и у најтежим часовима био идеалиста.⁴⁾ Тако лијеп пријем окуражио га је да идуће године штампа Магазин у Дубровнику, у штампарији познатог родољуба Антона Пасарића. На ово га је, како пише, „Бјелановић соколио и осоколио да не клоне духом у овом својем мучном предузећу“.⁵⁾ У вријеме борбе за аутономију народних школа у Босни и Херцеговини под злогласним министром Бењамином Калајем, Дионисијев часопис доноси пјесме својих сарадника Босанаца о положају просвјете у Босни и о народној борби за своја права. Ту су и пјесме бокељског првака и националног мученика др Владимира Тројановића, Стевана Бешевића и студије познатог дубровачког књижевника и фолклористе Вида Вулетина-Вукасовића, о Корчули и Неретвљанима и о народним украсима код јужних Словена. Затим успомене поморског капетана Марка Ђурковића и његова посјета кнезу Милошу и Михаилу. Нарочито су лијепо обрађиване рубрике о народним обичајима из разних наших крајева, народне приповијетке, пјесме, загонетке и пословице. Сарађују Срби и Хрвати и поједини муслимани.⁶⁾ Ипак, и поред онаквог пријема на који је наишао први број Дионисијевог Магазина, други који је изашао за 1897. год. био је и последњи. Дионисије се борио с низом потешкоћа: сметње полиције, недовољно разумијевање средине за коју је писао, честа болест, немар претплатника и задуживања у штампарији. Узалуд је позивао на претплату и за трећу свеску. Није било средстава.⁷⁾ На то се жалио читаоцима: „Далеко од штампарије и учених људи и књижица, морао сам бити, и био сам, и презадовољан успјехом и јавном оцјеном. Кад сам се оправдано надао дугом животу „Српског магазина“, онемогућише му излагање предбројници, не платише свој дуг, ни до сада не подмирише, те наша штампарија у Дубровнику и још изгледа на подмиру дуга“.⁸⁾

У своме Магазину Дионисије пјесмом и прозом развија мисао о јединству словенских народа и њиховој коначној побједи над туђинским империјалистичким силама. Све што год пише упућује своме народу и његовој југословенској сабраћи. Његова идеја родољубља је врло широка и свеобухватна. Са позиција чувања и унапређења домаће културе Дионисијев национализам неослабљен прелази у панславизам. О томе, поред осталих, најљепше то доказује његова програмска пјесма „Ој Словени, љубимо се“, којом је поставио темеље своме цјелокупном даљњем књижевном стварању. Постављена је и компонована на моралу

⁴⁾ В. Ивошевић, *Архив Д. Миловић*, Котор 1868, 72.

⁵⁾ „Српски магазин“, Дубровник 1897, 3.

⁶⁾ В. Ивошевић, и. д., 73.

⁷⁾ „Бранково коло“, 1900, 1140.

⁸⁾ В. Ивошевић, и. д., 74.

истине и правде с особитим nagласком на братску љубав и сјајну перспективу словенских народа. У самом наслову пјесма носи први стих којим започињу све њене строфе. То је њен лајт-мотив и позив историје који одјекује у пјесниковим прудима. Да бисмо увидјели колико је Дионисије био словенофилски оријентисан, доносимо је скоро у потпуном тексту:

„Ој Словени, љубимо се
у љубави Бог почива.
Љубимо се, ој Словени,
љубав срећу ствара, зтрива.
Љепша су јој врата
од жежена злата.

Ој Словени, љубимо се,
љубав има силне моћи,
с њоме хоће света правда
у походе браћи доћи.
И донијет даре
с неба милодаре.

Ој Словени, љубимо се,
јер још никад сунце није
огријало оним жаром
којим братска љубав грије.
С њоме свићу дани
славом освештани.

Ој Словени, љубимо се
са љубављу опасани,
славно ћемо дочекати
што будући носе дани.
То је наша хора
и свијетла зора.
Еј словенска хора
и свијетла зора”.

(Срп. магазин, Н. Сад 1896. 52-53)

То је био његов мали, али од срца жртвовани прилог нашем романтизму у вријеме његовог заласка. Много више то је била патриотска порука једног непосусталог борца у очекивању великих дана ослобођења потлачених словенских народа.

Поводом великих народних свечаности откривања Гучдулићевог споменика у Дубровнику и Ободске прославе написан је пјесму „Из славе у славу”, коју овдје дјеломично цитирамо:

„Престала је бојна сјеча, мирне Бог д'о дане,
па ред дош'о славу славит' — просвјетне мегдане.

Од славе се у Дубровник звуци одзивају,
а соколи црногорски на славу чекају.
Ој Словене, браћу милу, ал' са свију страна
и уза њих пријатеље књиге и Славјана.
Дивну славу сада слави сури ора' љути,
Црногорац, ето, слави, славом обасути”.

(Срп. магазин, 1896, 171)

У своме путопису „С мора на Требишњицу” напада аустријски поступак према кривошпијским устаницима: „Из ових гора сикћала је и 1881. и 1882. год. устаничка пушка на ћесарског солдата, који је са сред поља ватром одвраћао, палећи и пустошећи устаничке куће и кућишта. О овоме устанку имао бих много писати, али то чини засебну цјелину, толико занимљиву за историју овога краја” (Срп. магазин, 1896, 172).

Магазин је имао и рубрику „Оцјене и прикази”. Ту је Миковић објавио свој осврт на драму кнеза Николе „Књаз Арванит”. Овдје наводимо само онај дио текста из приказа који се односи на његов став према домаћој литератури: „Што наши књижевници немају достојније пажњу за наше ствари? Ми имамо свога доста и подоста. Ту ваља да тражимо изворе, да се напојимо књижевне славе. И нигдје се тако напојити нећемо ни роду више користити. Гундулић, Пуцић, Милутиновић, Ненадовић, Бранко били су прожети тијем духом, и „Снохватице” Змајеве свједочанство су томе. А је ли што више обесмртило владику Његуша од Горског вијенца? Он га је свио из баште наше народне философије. Сундечићева „Вршидба” осваја милином којом је прожет родољубни геније” (Срп. магазин, 1896, 216-217).

Дионисије се осврће на рад тадашњих наших листова и истиче заслуге „Босанске виле”: „Који боље познаје неприлике овога листа и колико је он блага у оним нашим земљама сачувао, тај ће заиста једнако као и ми, осјетити и зажељеће му боље среће и дугог вијека... „Босанска вила” је она свијећа која у оним земљама вјерно свијетли” (Срп. магазин, 1896, 210).

Колико је мислио на народну просвјету и помагао је може се сазнати из његове биографије као некадашњег учитеља основних школа, а посебно из неких чланака који се баве проблематиком васпитања. У једној својој приповјетки пише прави ланегирик школи: „О школо, о рујна и најљепша зоро народна. О око свјетлости народне с којим прозиреш и у највише тајне живота и природе. О сунце које пробуђујеш успаване народне силе, освје-

жујеш и откривљујеш смрзнути живот и ојачаваш му умну и поштenu снагу. О школо, гдје је тебе више ту је мање тамница, а гдје ти потпуно владаш ту се никад не смржава" (Бока, гласник за опће интересе Бокеља, Котор 1908, бр. 24).

Прошло је дванаест година од издавања другог броја Магазина до појаве новог Дионисијевог гласила. Желио је да настави свој омиљени посао издавача и уредника, који је сматрао врстом моралног дуга према народу. Умјесто књижевне ревије припрема публикацију која ће да буде занимљивија за народ по садржини и облику. Тако се појављује Дионисијева „Велики илустровани календар Бока“ који је излазио шест година почев од 1909. до 1914. год. Штампан се у Котору и мијењао је формат тако да је доцније штампан у виду књиге у врло лијепој опреми. У првом календару позива на сарадњу учитеље и свештенике „да опшћу из својих мјеста све што би вриједно било да се сачува од заборава... Вијек у вријеме у коме живимо то и од, а и ради, нас оправдано захтијева" (Кал. „Бока“, 1909, предговор). И календар је наишао на лијеп пријем код публике и на похвале у штампи. Али издавач се опет борио с дуговима претплатника и апеловао на читаоце да подмире потраживања. Пријетила је опасност да и календар заврши као и часопис. Али, и поред свију сметњи материјалне и политичке природе, календар је излазио сваке године у све љепшој опреми и са све бољим садржајем. Неки бројеви су доживјели и више издања. Посљедњи пут је штампан за 1914. год. Први свјетски рат и конфискација његовог издавача и уредника прекинули су излагање великог илустрованог календара „Бока“ који је био припремљен за штампу. Посљедњи пут је позивао дужнике: „Нећу да вам се жалим, као што је обичај, на заплене ни на околности које не условљавају уређивање и издавање ове књиге. О томе ће се будућност позабавити и с кристалном истином предочити оне који коче и поткопавају. Ако не допусте (дужници) да ја с мојом платицом подмирујем њихов рачун и ако не надвладају околности моју добру вољу, „Бока“ ће ч обилатијем руху изаћи идућег октобра за 1915. годину" (Кал. „Бока“ 1914, 62).

Садржина календара по тематичи у многоме је подејећала на Магазин. Календар је доносио доста илустрација. То су биле слике знаменитих личности, домаћаја, предјела и грађевина из свију наших крајева. Поред личности из Србије, Црне Горе, Босне и Војводине, календар је доносио и слике и биографије угледних Хрвата (Људевит Гај, Матија Шарић, Иван Трнски) и Словенаца (Макс Плетершник, Јосип Јурчич). Посебно треба нагласити да су ту биле објављене и слике из Русије и Чешке (Масарик, чешки соколи и др.). Посљедњи календар доivio је и

слику чешког друштва Црвеног крста — медицинске екипе у вријеме балканског рата на Цетињу. Дионисије тада пише: „Видио сам како Чеси лијече браћу Црногорце” и наводи имена љекара и помоћног особља. То је било 1913. год. када је Дионисије ишао на Цетиње да преда новчану помоћ Бокеља црногорском Црвеном крсту (Кал. „Бока”, 1914, 68-69). У то доба доносио је календар његове пјесме о црногорско-турском ратовању. Уз пјесме напомиње: „Ово су успјеси братске црногорске војске док није „Бока” у штампу ушла. С неких обзира и наших околности изоставили смо пјесму „Плач раје” која овим пјесмама претходи” („Бока”, 1913, 72). Још у првом календару 1909. год. доноси слике са судског процеса „велеиздајницима” у Загребу. И у календару сарађују Срби и Хрвати и чланци се пишу ћирилицом и латиницом. Знатан број прилога посвећен је културној и политичкој историји Боке, белетристици и фолклору. Позива на сарађу домаће интелектуалце: „Јер просвјета је оштра као бојни мач, она је пут који води напретку, слави и слободи” („Бока” 1912, 52). О значају народне пјесме и гусала пише да „наши душмани хтједоше да све затру што би потсећало на стару славу и величину. А богатство душе не може ни најсилнији непријатељ ишчупати. То богатство оу прикупљали Богом надахнути слијепци и уз тужни звук гусала у дивнијем пјесмама допијели га међу даљња и нова покољења” („Бока”, 1911, 66).

Опомиње Бокеље у погледу привреде и чувања посједа: „Не испуштајте земље из шака, јер је свака грудa, свака бразда, сваки педаљ земље, свака изгубљена кућа, свако напуштено наше кућаште, које Бокељи лакомислено из шака испуштају и странцима продавају, неизмјерни народни губитак, сигурна и неизбјегна пропаст и велико народно издајство” („Бока”, 1910, 66). Или: „Родитељи, шаљите дјецу своју на изучавање заната и трговине. Сва ваша дјеца не могу живјети ни одржавати се на маленом посједу нити их све можете школовати” („Бока”, 1914, 1).

Позива омладину да пренесе кости др Владимира Тројановића, који је умро и сахрањен у Шибенику: „И ако му почивало није туђе него наше, пренесимо га, јер од свега му Бока бјеше милија. Омладино, која си се његовим збором и твором оправдано одушевљавала, подизала га и клицала му, прени се да му се кости пренесу у родну груду” („Бока”, 1913, 110-111). Уз слику комитских војвода из Старе Србије и Македоније пише: „тамо гдје народ мучи муке свакојаке ови су четовође бранили драгу подјармљену браћу и тешке им муке олакшавали” („Бока”, 1913, 78). Тако је Дионисије опјевао и ожалио сваки крај и племе југословенско које очекује дане слободе. У својим етнографским писмима с Горњих Леденица размишља о томе шта најбоље уједињује

наше народе и закључује: „Љубав прожета неоскрњеном не-
сумњивом вјером, крштена витештвом, освећена родољубљем,
благословена снагом, зачињена свјесним прегнућем и сјајном не-
превареном надом. Та света љубав јесте пут који води из бес-
мртне славе у славу“ („Српски глас“, Задар 1893, бр. 41). Ту идеју
југословенске солидарности наглашава и у једној својој пјесми
у сломену Његошу:

„Твоју свету жељу, узвишену мис'о
травјерни је братац на срце написа'о.
И она ће трајат' кол'ко два колоса
славни Ловћен и Ти, два вјечна поноса“.

(„Бока“, 1910. 32)

Често је у календару позивао читаоце да помогну домаћа
привредна и просвјетна друштва у Дубровнику, Загребу и Са-
рајеву.

Строга цензура се води над његовим радом, поготово од 1908.
год. кад је у једној својој студији величао кривошпијски устанак
и оптуживао аустријску администрацију, која по ријечима једног
од устаначких вођа „за порез узима верите с огњишта и вјенчани
прстен с руку“.)

У знак протеста поводом анексије Босне и Херцеговине Дио-
нисије покушава да објави у календару велику слику наших
владара са грбовима свију покрајина (међу којима и Босне). По-
лиција је одмах клише ове слике заплијнила у которској штамп-
арији, календар је изашао са једним бијелим листом, а Диони-
сије изведен пред суд. Осуђен је на пет година робије као „књи-
жевни пролагатор велике Србије“. Тадашњи срески начелник
Јарослав Бухар, по народности Чех, успио је да се казна изрече
уз условно издржавање. Тако је његов календар постао трибина
на којој се вршила смотра напредне мисли у свима облицима
књижевног и научног стваралаштва. Дионисијев часопис и ка-
лендар данас су библиотечка рјеткост. Њихова је улога велика.
У томе је неоспорна заслуга и сарадника. Али сву тежину и од-
говорност пред судом историје сам је он часно понио. Штета је
што није са оваквим едицијама наставио и после рата. Сигурно
да је материјални моменат био одлучујући. Зна се само толико
да је уредио мали народни календар „Бока“ за 1922. год. који је
херцеговачки књижевник Јово Секуловић издао у пет хиљада пре-
мјерака.“)

⁴⁾ Лазар Радојчић, *Кривошпије и Кривошпијска*, *Восток* 1924, 6-8.

⁵⁾ В. Ивошевић, и. д., 81.

Писао је највише о Бокељима. Двије његове пјесме посвећене су Боки. И у њима је изражена пјесникова жеља за братском слогом и јединством. Тако у пјесми „Бока“ између осталих стихова пјева:

„Играло се небо кад те је стварало
и премца ти није у љепоти дало.
Веселе се звјезде, па и мјесец бл’једи
када се појави да ти горе гледи.

Љепота се твоја пјесмом уздизала
уздицаје многе она изазвала;
ал’ чари ти пјесма јоште не опоја
нит’ опојат’ може, љепотице моја.

И нек у те влада братска слога врућа
до напредног ти ћеш стићи ускрснућа”
(лист „Бока“, 1908, бр. 14)

Сва у носталгији је пјесма „Мајка Бока“:

Па куд да се крећем из твојега крила
кад под љепшим небом нигдје стићи нећу,
што да тражим зиму, домовино мила
према твоје дивном, мирисном прољећу.

Па се чудим многим твојим синовима
зашто не остају на твојим крилима;
што да траже звјезду при сунцу јаркоме
и срце маћехе, а при мајчиноме.

Здраво омладино, љуби мајку Боку
к’о зјеницу зрачну у здравоме оку”
(„Глас Боке“, 1. VII 1939)

Поред белетристике Дионисије и у научно-популарним радовима, особито из историје и етнографије, пропатира своје патриотске идеје.

Чим је почео први свјетски рат конфиниран је у своје манастиру. Солдатеска је добрим дијелом уништила његову библиотеку и рукописе. После ослобођења и уједињења, и ако већ доста оронуо, није престао да пише. Али често се жали на своје биједно стање. Тако једном приликом пише: „Тешке ратне патње натуриле ми и јаки реуматизам. Ја немам средстава, а влада

не да, па се не могу лијечити. Надлежни ме заборавили као болесно пашче".¹⁾ У писму своме пријатељу др Перу Шоћу жали се 1940. год.: „У почетку рата сам ухапшен. Изгубио сам слух и разболио се". Спомиње новчану помоћ коју му је председник Народне скупштине послао на интервенцију Мирка Комненовића: „То ми је сва награда од ове државе за коју сам свагда радио и добро страдао. Узрок је смрт оних који су ме знали и волели".²⁾

Стално је побољшавао, али није престајао да пише скоро све до смрти. У доба окупације много је душевно патио. Није било у њему више снаге као некада да храбри народ ријечју и пером. Сасвим клонуо, али при чистој свијести, умро је у родном селу 1. јуна 1942. год. „ожалеан од ожалашћеног народа у мраку окупације".³⁾ Људи су га знали „врло добро по топлини душе и срца".⁴⁾ Заиста је био „редак патриота, управо национални мученик".⁵⁾ „Кроз његове радове огледа се култ победе добра над злом, чојство и јунаштво, слобода и домовина били су му изнад свега... Био је вољен и цењен, добијао је и понеке изразе признања, али далеко од онога колико је он заслужио".⁶⁾

Његово учешће у дјелу буђења народног преторода и јачању здраве политичке мисли било је врло запажено, те спада у „оне културне раднике који својим искреним радом свесредно служе своме позиву и идејама свога времена".⁷⁾

¹⁾ „Застава", Нови Сад 20. XI 1928.

²⁾ Ивошевић, н. д., 41.

³⁾ Перо Шоћ, Д. Миковић, „Весник...", 15. VIII 1933.

⁴⁾ „Глас Воке", 18. I 1936.

⁵⁾ С. Тимоча на Јадран, Зајечар 1925, 19.

⁶⁾ П. Шоћ, исти чланак.

⁷⁾ Т. Вукић, н. д., 209.

Résumé

LES IDEES YUGOSLAVES DE DIONISIJE MIKOVIC

Vaso IVOSEVIC

L'archimandrite Dionisije Miković (1861-1942) supérieur du monastère Banja près de Risan est connu par ses idées du nationalisme développés surtout pendant l'occupation autrichienne.

Etant un grand patriote il était tout le temps persecuté par la police, plusieurs fois arrêté et condamné. Ses articles étaient détruits par la censure. Il a réussi pourtant à publier près de 200 articles, études, dissertations le plus souvent avec des sujets populaires du domaine de la théologie, de l'histoire de l'église et du monde de l'ethnographie. Il faisait aussi de la littérature et il a publié des poésie et des récits. Il a collaboré dans plus de 30 revues progressistes en Serbie, Bosnie et Herzégovine, Dalmatie, en Monténégro et en Voïvodine. Il a été éditeur et rédacteur de la première revue littéraire dans les Bouches de Kotor, «Magazine serbe» et du grand almanach illustré «Les Bouches de Kotor». Tout son travail était mis au service de la fraternité et unité des peuples yougoslaves.

PERAST I NJEGOVE TURISTIČKE MOGUĆNOSTI

Turističko-geografski položaj. — Perast je jedno od najljepših mjesta na Crnogorskom primorju. Leži u podgorini krečnjačkog brda Sv. Ilija (873 m), u SI dijelu Boke Kotorske, na rtu koji razdvaja Risanski od Kotorskog zaliva. Od Risna je udaljen svega 3. od Kotora 14, a od Herceg-Novog 31 km.

Nalazi se na jednom od najljepših položaja Boke Kotorske. Naspram njega, na oko 1200 m udaljenosti, nalazi se najuži dio Bokokotorskog zaliva — prodor Verige (340 m). Naselje je lokalizovano pored same obale i uz padine krečnjačkog brda. Trouglastog je oblika.¹⁾

Perast ima povoljan saobraćajno-geografski položaj, s obzirom da kroz naselje prolazi automobilski put prvog reda, priključak Jadranske magistrale — veoma važnog turističkog pravca evropskih razmjera, i da ima mogućnost povezivanja lokalnim pomorskim linijama sa većim naseljima u Boki, zahvaljujući omanjem pristaništu. Kao turističko mjesto preko nedalekih aerodroma u Tivtu (31 km), ne računajući na trajekt koji bi skratilo ovu vezu za oko 15 km, i Čilipima kod Dubrovnika (59 km). Perast je povezan i avionskim saobraćajem sa mafičnim turističkim područjima. Blagodareći takvim saobraćajnim vezama i cirkulaciji turističkih tokova, Perast ima povoljan turističko-geografski položaj. U Perastu je relativno lako doći iz svih krajeva naše zemlje.

Izgradnjom Jadranske magistrale i kružnog automobilskog puta kroz Boku došlo je do značajne frekvencije turističkog prometa u svim naseljima gdje su receptivni uslovi postali dobri. To nije slučaj sa Perastom. On je zasada samo značajno tranzitno mjesto, zbog nerazvijenosti materijalno-tehničke baze.

¹⁾ Dušan Martinović: Perast. — Zemlja i ljudi, br. 19, Beograd 1969, str. 105. (Vidi opširnije o postanku i razvitku Perasta).

Perast kao potencijalno morsko kupalište i perspektivno klimatsko zimovališta ima sve atribute da preraste u prvorazredno turističko primorsko mjesto. On posjeduje najvažnije prirodne uslove i antropogene motive i objekte za razvitak turizma. Kao gradska aglomeracija, po svom funkcionalnom razvitku, i kao urbana cjelina, a s tim u vezi, i kao perspektivno turističko mjesto, Perast je jedno od najzanimljivijih mjesta u Crnoj Gori. Ima više prirodnih i antropogenih motiva i objekata, koji mogu da privuku turiste i zadovolje njihovu radoznalost i potrebe prije svega. Pokušaćemo da u ovom članku ukažemo u najvažnijim potezima na mogućnosti savremene turističke valorizacije motiva i objekata ovog zanimljivog primorskog mjesta.

Prirodni motivi i objekti. — Panorama naselja je vrlo atraktivna i sa puno kontrasta. Naselje se nalazi u veličanstvenom okviru prirode. Njegovu atraktivnost povećava vertikalni reljef zaleđa i azurno plavetnilo Bokotorskog zaliva, sa čije površine izbijaju i vrlo kuriozitetno i estetski djeluju dva živopisna ostrvca. U mirnom plavetnilu morskog ogledala ocrtavaju se impozantni lanci primorskih planina, sastavljenih od ogoljelih sivih krečnjačkih litica, sporadično obraslih živopisnom makijom i drugom mediteranskom vegetacijom, koja dekorativno djeluje. Ti kontrasti kolorita i pejzaža glavna su karakteristika ambijenta u koji se vješto uklapaju svojom fizionomijom sive građevine kamenih konstrukcija kao antropogene tvorevine. Tako u cjelini, imaju jako naglašene estetske atribute.

Sama obala je kamenita i priobalni reljef, kao plažni pojas, nije najpovoljniji za eksploataciju — kupanje i sunčanje. Nedostaju akumulativni abrazioni oblici — žala, kakve imaju u Boki Prčanj, Tivat, Herceg-Novi i druga mjesta. Stoga se nužno nameće preduzimanje mjera za izgradnju i uređenje kupališta. Nedostatak podnebnih pješčanih plaža, kao osnovnih turističkih objekata, nesumnjivo je ozbiljna prepreka za turistički razvoj mjesta. To je glavni razlog što se i do sada Perast nije razvio kao turistički lokalitet. Ipak se ta smetnja može ako ne eliminisati ono bar reducirati na najmanju mjeru podizanjem vještačkih plaža sa betonskom podlogom i potrebnim brojem pratećih objekata (kabina, tuševa, WC, i sl.). Makar se radilo i o velikim investicijama u ove svrhe neophodno ih je obezbijediti, s obzirom na vrijednost ostalih prirodnih i antropogenih motiva Perasta.

Klima. — Hidroklimatski kompleks čini glavne prirodne faktore za razvitak turizma u Perastu. Topla ljeta i blage zime, sa srednjom godišnjom temperaturom od 18,3°C (godišnja amplituda iznosi 15,9°C), izvrsna su baza za rekreativni turizam. Tokom čitave godine ima dosta vedrih i sunčanih dana, a u ljetnjoj polovini je povoljna temperatura površinskog sloja morske vode.

U klimatskom pogledu Perast je vrlo zanimljiv i sa nekim specifičnostima. Na žalost ne postoje potrebni meteorološki podaci za duži period mjerenja, da bi se dobila vjerna i kompleksna mikroklimatska slika njegova. Za proučavanje mikroklimata Perasta od izuzetne je važnosti analiza uticaja orografije i ekspozicije terena na pojedine klimatske elemente, razumljivo, pored opštih makroklimatskih uticaja. Taj se uticaj prevashodno ogleda na temperaturi, intenzitetu i dužini insolacije, strujanju vazduha, vlažnosti i sumi padavina, jer postoje vrlo primjetne mikroklimatske razlike između Perasta i drugih mjesta u Boki Kotorskoj, recimo obližnjeg Risna. Razumljivo je da se ne može egzaktno i pouzdano govoriti o tome usljed nedostatka višegodišnjih pokazatelja najvažnijih klimatskih elemenata.

Prema St. Gojtanu¹⁾ srednje mjesečne temperature (za period od VII 1932. do VI 1934) izgledaju ovako:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God.
10,9	12,0	14,2	17,1	20,1	22,0	24,6	26,8	24,6	20,9	15,5	11,2	18,3

Kao što iz gornje tabele vidimo najtopliji je avgust, sa srednjom mjesečnom temperaturom oko 26,8°C, a najhladniji januar sa prosječnom temperaturom od 10,9°C. Dakle, temperature ljetnjih mjeseci su umjerene, a zimskih relativno visoke. U stvari, ljetnje žege i sparine oblažuje osvežavajući *maestral*. Ovaj inače lokalni vjetar, struji u najtoplijim časovima dana direktno od Veriga prema Perastu i ima nesumnjivo veći uticaj nego u ostalim mjestima Boke.

Očigledno je da Perast ima blažu zimu od ostalih mjesta na Crnogorskom primorju. Ovo se tumači time, što je naselje zbog konfiguracije okolnog reljefa, potpuno zaštićeno od S i SI vjetrova. Kao što je poznato, za vrijeme blagih zima zahlađenja u Boki najčešće nastupaju s prodorom vazdušnih masa iz sjevernog kvadranta (lovčenska i risanska bura). Međutim, Perast je zaštićen brdom Sv. Ilija od pomenutih vjetrova, jer leži u njegovom podnožju. „Mjesto leži kao u nekom konkavu i ne trpi ništa od bure. Bura sječe s jedne strane od Risna, a sa druge strane od Orahovca, sa jedne i druge strane ovog brdskog masiva. Za vrijeme bure u Perastu se ne osjeća nikakav vjetar...“²⁾

¹⁾ Dr Gojtan St.: Klima Južne Dalmacije, a napose grada Perasta. — Liječnički vjesnik, god. 58, br. 5 i 6, Zagreb 1963, str. 218-221.

²⁾ Đ. Orlić: O talasoterapiji južno dalmatinskih obala. — Liječnički vjesnik, br. 4, Zagreb 1934.

Nalazeći se na prisojnoj ekspoziciji Perast ima veliki broj sunčanih dana u toku godine. St. Gojtan¹⁾ je zabilježio 240,2 sunčana dana, sa preko 2500 časova osunčavanja godišnje.

Na osnovu podataka Gorczynskog²⁾ prosječni broj sati osunčavanja po mjesecima u Perastu izgleda ovako:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Pros. trajanje za ljetnje mj.	Pros. trajanje za zimske mj.	Pros. god.
4,9	5,1	6,2	6,1	7,7	8,8	11,7	11,7	10,0	6,2	4,8	4,5	9,2	5,4	7,3

Prema tome Perast spada u kategoriju najsunčanijih mjesta Sredozemlja, što predstavlja i posebno preimućstvo. Može se uporediti u pogledu količine i intenziteta sunčeve toplote sa čuvenim turističkim centrima na italijanskoj obali i francuskoj rivijeri. U zimskim mjesecima Perast ima čak više sunčanih sati od Nice, Napulja, Palerma, San Rema i dr.

Oblačnost stoji obrnuto proporcionalno u odnosu na insolaciju. Po H. Dettermanu³⁾ godišnja oblačnost u Perastu iznosi 34 procenta (Nica i Kan 42^{3/4}%, Napulj 45^{3/4}%).

Po dr H. Renieru⁴⁾ u periodu od 1895. do 1913. god. godišnja suma padavina iznosi u prosjeku 1710 mm, dok su po mjesecima padavine rasporedene ovako:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God.
182	148	88	86	95	63	27	23	29	62	312	595	1710

Kao što vidimo, najkišovitiji je mjesec decembar, a sa minimumom padavina juli. Kišnih dana u toku godine ima oko 95.

Na osnovu pokazatelja o temperaturi, dužini i intenzitetu insolacije, oblačnosti i padavinama, možemo zaključiti da je Perast klimatski predisponiran ne samo za ljetnji, nego i za zimski turizam. On je u klimatskom pogledu vrlo ugodno mjesto za zimsku rekrea-

¹⁾ Dr Gojtan St.: Cit. djelo.

²⁾ Gorczynski Vl.: The Mean Duration of Bright Sunshine along the Mediterranean coasts, Cracovie 1935.

³⁾ Detterman H.: Klimatherapie (Jahr. cur. f. Fortsch, 1912, VIII).

⁴⁾ Renier H.: Die Niederschlag Verteilung in Süd Europa, Beograd 1933.

ciju bolesnika rekonvalescenata. Podesean je za liječenje raznih bolesti, osim tuberkuloze pluća i infektivnih oboljenja.

St. Gojtan tvrdi da bi se postigli sjajni rezultati kod tuberkuloze kostiju i žlijezda, hlorose, oboljenje bubrega, kože, kataralčnih oboljenja pluća, astme, neurostenije, raznih dječjih oboljenja itd. Razumije se, u tom pogledu bi bilo nužno podići i opremiti helioterapeutiku stanicu koja bi se koristila u te svrhe. Za vrijeme prvog svjetskog rata A. Brosch, docent iz Beča, bio je uredio jednu manju vojnu stanicu za helioterapiju. Izvanredne rezultate liječenja publikovao je u svojoj knjizi.¹⁾

Hidrografska i biološka svojstva priobalnog mora. — Sa staništa turističke rekreacije od svih ostalih fiziko-hemijskih osobina, temperatura vode je najznačajniji činilac za razvitak turizma, jer ima najneposrednije fiziološko dejstvo na čovječji organizam. Suptropski položaj Bokokotorskog zaliva kao dijela Jadrana, odnosno Sredozemlja, od presudnog je značaja za temperaturu njegove vode. Termičke osobine morske vode su povoljne za kupanje, počev od maja pa do kraja septembra. U sezoni kupanja prosječne temperature površinskog sloja vode kreću se od 20,8°C u maju i prvoj polovini juna (period mjerenja 6. V — 14. VI 1963) do 17,7°C krajem septembra i početkom oktobra (28. IX — 9. X 1963).²⁾ Maksimalne temperature vode priobalnog mora su u julu i u avgustu i kreću se od 24° do 26°C. Prema tome, sezona kupališnog turizma može da traje oko 5 mjeseci, s obzirom da to omogućava temperatura vode, koja se defakto kreće iznad 18°C u tom intervalu.

Od ostalih fiziko-hemijskih osobina morske vode, značajni su hemijski sastav, providnost i boja.

Iako se Bokokotorski zaliv ne karakteriše toliko kvantitetom koliko kvalitetom morske faune, postoje dobre mogućnosti za razvitak sportskog ribolova, a i uopšte ribolova kao privredne grane. Od ukupno 61 vrsta riba ekonomski su najznačajnije pelaške, sardela, skuša, palamida, šnjur i dr. Ova fauna i razuđenost obale pruža izvanredne mogućnosti za sportsko-ribolovni turizam, pod uslovom da se nabavi odgovarajuća oprema.

Flora. — Zahvaljujući blagoj klimi u Perastu dobro uspijevaju agrumi — limuni i pomorandže; ruže cvjetaju više puta preko čitave godine. Uz cestu, koja vijuga obalom, pored lijepih kamenih kuća, zelene se lovori, ruzmarini i oleandri; izrastaju visoke palme i oštri listovi stoljetnih agava. U cjelini, pitoreskna i mozaična sup-

¹⁾ Brosch A.: Die Bocche als heliotherap. Kurgebiet (Wien, M. Woch. 1916, 43).

²⁾ J. Stienčević i V. Zunić: Bokokotorski zaliv — fiziografske osobine — Godišnjak geograf. društva SR Crne Gore, Cetinje 1964.

tropska vegetacijska odjeća predstavlja privlačan floristički pejzaž; ima značajnu rekreativno-dekorativnu funkciju.

Iznad grada, u vidu buketa, šumica starih borova, a sivi krš, djelimično obrastao zimzelenom makijom, ima takođe dekorativnu vrijednost.

Antropogeni motivi i objekti. — Istorijska prošlost Perasta je neobično zanimljiva. Perast je vrlo drevno naselje. Još u starom vijeku »naselilo ga je ilirsko pleme Pirusti, pa otuda potiče i njegovo ime.«^{*)} Ako se ima u vidu da je nedaleki Risan (Rhizon) bio neko vrijeme rezidencija ilirske države, može se pouzdano pretpostaviti da je Perast, s obzirom na njegov položaj isturene predstraže na ulazu u Risanski zaliv (Sinnus Rhisonicus) već tada bio urbano naselje sa značajnom strategijskom funkcijom. U II v. prije n. e. Rimljani su potisnuli Ilire i zavladao Bokom. Iz rimskog perioda datiraju izvjesni ostaci materijalne kulture (npr. nadgrobni spomenik ugrađen u zidove crkve Sv. Đorđe na istoimenom ostrvu). U IX v. naselje je slovenizirano.

Iako najstarije i najpoznatije pomorsko naselje u Boki Kotorskoj, u srednjem vijeku je pripadao Kotoru — glavnoj luci Nemanjičke države. Poslije propasti Nemanjičke države nalazio se pod protektoratom Mletačke Republike (1377-1797). Od 1585. god. razvijao se kao autonomna pomorsko-trgovačka opština (communitas^{**)} i sve do kraja XVIII v. vodi glavnu trgovačko-pomorsku aktivnost u sklopu čuvene bokeljske mornarice.

Još u XIV v. imao je sopstveno brodogradilište. Kasnije, 1442. god. imao je čak dva brodogradilišta. God. 1512, imao je pomorsku flotu od 60 brodova.^{**)} U XVI v. peraško pomorstvo dostiže veliki zamah,^{**)} a u XVIII v. i svoj vrhunac. Tada je Perast bio najznačajniji centar bokeljskog pomorstva. Njegova flota je brojila oko 100 većih brodova (1754. god. imao je 393 mornara i 37 kapetana i oficira). Razvijena pomorsko-trgovačka privreda (kroz XVI, XVII i XVIII v.) obezbijedila je naselju veliki ekonomski i kulturni prosperitet. Zahvaljujući trgovini po Sredozemnom i drugim morima svijeta, Peraštani su koncentrisali u svojim domovima velika materijalna bogatstva, pa je Perast postao vrlo bogat grad. Iz tog vremena potiču sve značajnije građevine, od kojih neke spadaju među najznačajnije spomenike renesansne i barokne arhitekture na našoj obali.

*) F. Viskovich: Storia di Perasto, dalla caduta della Repubblica Veneta al ritorno degli Austriaci, Trieste 1898, str. 237.

**) N. Luković: Boka Kotorska, »Narodna knjiga«, Cetinje 1951.

**) N. Luković: Boka Kotorska — turistički vodič, Kotor 1953.

o) Ibid.

Polovinom XVIII v. Perast počinje ekonomski da opada. U vrijeme prve (1797-1806) i druge austrougarske okupacije (1814-1918) Perast je ekonomski nazadovao. Njegovom ekonomskom opadanju su naročito doprinijeli Napoleonovi ratovi i francuska okupacija Boke (1807-1813). Revolucionarna pojava parabroda zadala je smrtni udarac peraškoj mornarici, sastavljenoj od jedrenjaka, poslije čega se nije ni oporavljao do najnovijeg vremena.

Ekonomska nerazvijenost Perasta traje sve do sredine našeg vijeka. Tada Perast postaje relativno značajno industrijsko središte Boke Kotorske. U mjestu je podignuta fabrika modne konfekcije »Jadran« sa 385 radnika. Predviđa se, međutim, preseljenje ove industrije u obližnji Risan, zbog turističke perspektive naselja.

Burna historijska prošlost naselja na obalama Bokokotorskog zaliva, još od Ilira pa do najnovijeg doba, ostavila je niz značajnih tragova materijalne i duhovne kulture.

Perast ima više monumentalnih i kreativnih turističkih motiva i objekata, a i kao cjelina, vrlo je privlačan. Sa svojim starim palatama (palačama) i drugim spomenicima sjajne i burne prošlosti Perast predstavlja značajnu turističku atrakciju. On je zanimljiv jer se u njegovoj arhitekturi i dekorativnosti reflektuju uticaji barokne i renesansne umjetnosti. Pomenućemo najznačajnije stare zgrade u Perastu, ujedno najvažnije arhitektonske spomenike, koji su nastali u periodu najvećeg prosperiteta ovog mjesta poslije dobijanja autonomije krajem XVI v. Bez sumnje jedna od najljepših na Jadranu jeste monumentalna palata Vicka Bujovića (1694) u kitnjastom stilu baroka sa izvjesnim primjesama renesanse, koja dominira kao posebni turistički objekat. Zgradi su date lijepe proporcije. Ima prizemlje u arkadama i dva sprata.¹⁾ Jedna od najvećih zgrada ovog kraja jeste palata Petra Smechia (1760), koji je svojim brodom prvi od naših ljudi uplovio u Baltičko more. U porodičnom dvorcu Viskovića iz XVII v. čuva se zanimljiva privatna zbirka umjetničkih i historijskih predmeta. Vrlo su atraktivne i romantične ruševine dvorca Andrije Zmajevića (1670), u stilu kasne renesanse, sa mauzolejom i zvonikom; na portalu se nalazi krilati zmaj — grb Zmajevića. Nedovršena parohijska crkva (XVIII v.), u stilu renesanse i baroka ima najviši zvonik u Crnoj Gori (55 m). Od ostalih građevina vrijedni su spomena parohijska crkva Sv. Nikole iz XV v. (obnovljena u XVII v.), sa skladnom renesansnom fasadom. Ona u svojoj riznici čuva mnoge dragocjene eksponate, koji imaju historijsku i umjetničku vrijednost. Značajne su još i mnoge druge kao npr. palata Balovića itd. Sve pomenute palate i sakralni spomenici u

¹⁾ Legenda kaže da je Bujović bacio sa krova te zgrade njenog arhitektu I. Fontu, kad mu je saopštio da bi mogao sagraditi i ljepšu palatu nego što je ova.

kojima se nalaze i freske poznatog baroknog slikara T. Kokolja, vjeran su odraz ekonomske moći i kulture Perasta u XVII i XVIII v. Danas su to značajni kreativni turistički motivi.

Pored pomenutih kulturno-istorijskih spomenika Perast ima nekoliko važnih kulturnih ustanova — dva muzeja i arhiv. U palati Bujovića smješten je Zavičajni muzej, u kome se čuvaju različiti eksponati iz prošlosti, među kojima se ističu nekoliko izvrsnih portreta uglednih Peraštana. Drugi muzej smješten je u zgradi stare pomorske škole.⁸⁾ U njemu su eksponati vezani uglavnom za domaću pomorsku tradiciju ovog naselja. Arhiv ima sačuvanu arhivsku građu od XVI do XIX v. Sve su to značajni antropogeni faktori za razvitak turizma, zbog kojih Perast nazivaju gradom muzejom.

Važni turistički motivi su i fortifikacije — ostaci stare tvrđave Sv. Križ (1628. god.) na kročnjačkoj glavici iznad varoši i na ostrvu Sv. Đorđu, koju su podigli Francuzi 1812. godine. One su u prilično ruiniranom stanju, pa bi ih trebalo restaurirati, jer su turistički zanimljivije. (Na ostrvu Sv. Đorđu, na odbrambenom zidu, i danas, na »fortici«, stoje dva austrijska topa). Naročito tvrđavu Sv. Križ, koja svojim dominantnim položajem privlači turiste, nužno je restaurirati i pretvoriti u vidikovac.

U neposrednoj blizini, na udaljenosti oko 700 m od obale, nalaze se dva ostrvca. To su dva posebna bisera u kompleksu prirodnih ljepota »nevjeste Jadrana«. Djeluju vrlo impresivno i podsjećaju na dva usidrena broda. Jedno je prirodno — Sv. Đorđe, sa istoime- nom crkvom i benediktinskim samostanom, iz XVII vijeka, uokvirenom tamnozelenim čempresima.⁹⁾ a drugo, vještačkog porijekla, sa crkvom Gospe od Škrpiela. Ovo vještačko ostrvo, nesumnjivo pravi raritet u pogledu geneze, leži na »groblju jedreniaka«. Podigli su ga Peraštani na taj način što su oko podmorske hridine još polovinom XV v. počeli da nasipaju kamen, a tokom XVII v. su potapali neprijateljske (a i svoje brodove) napunjene kamenom, i kasnije ga prema tradiciji stalno nasipali stvarivši površinu od oko tri hiljade m². Na ostrvu se nalazi crkva Gospe od Škrpiela (1628), sa bogatom slikarskom dekoracijom.¹⁰⁾ Spada među najljepše spomenike na našoj jadranskoj obali.

⁸⁾ Nautičar i matematičar Marko Martinović je u pomorskoj školi u Perastu — prvoj poznatoj pomorskoj školi kod Slovena, praktično i teoretski obučio pomorskoj vještini 17 ruskih bojara, koje mu je uputio 1698. god. ruski car Petar Veliki, po preporuci mletačkog senata. Oni su kasnije preuredili i organizovali mladu rusku flotu.

⁹⁾ Čuveni švajcarski slikar Böcklin (1827-1901) uzeo je za motiv ostrvo Sv. Đorđe za svoju u svijetu poznatu sliku »Otok mrtvih«, koja se čuva u galeriji u Münchenu.

¹⁰⁾ Slikarska dekoracija ove crkve (48 slika na platnu) predstavlja životno djelo Tripa Kokolja (1661-1713), najvećeg i najpoznatijeg slikara epohe baroka kod nas.

Sa ostrva se otvaraju izuzetno lijepi vidici na cjelokupnu panoramu divnog Bokokotorskog zaliva, na Risan, Perast, Dobrotu, Kotor, Prčanj, Donji i Gornji Stoliv, Verige, na grandiozni rasjedni lovčenski odsjek.

Postoje i druge pogodnosti za razvoj turizma u ovom naselju. Izleti po moru i do susjednih gradova, poznatih po prirodnim ljepotama i kulturno-istorijskoj baštini (Risan, Herceg-Novi, Budva, Cetinje), ostavlja nezaboravne impresije. Spomenički ostaci starih civilizacija u obližnjem Risnu (mozaici, akropola i dr.), Kotoru (tvrđava »Sv. Ivan«, crkva Sv. Tripuna sa čuvenim ciborijumom iz perioda romanike i drugi kulturno-istorijski spomenici) i drugim mjestima, posebno će stimulirati posjetioce na šetnju i izlete radi razgledanja i upoznavanja.

Isto tako mogu se vrlo uspješno organizovati plivanje, veslanje, jedrenje i drugi sportovi na vodi, čime bi Perast dobio još veću privlačnu snagu. Uz to, estetska atraktivnost razudenog obalskog prostora u stanju je da turistički boravak učini priatnijim putem šetnje i opservacija. Tako turistički boravak u cjelini može biti sa bogatom motivskom sadržinom.

Pomenuti i drugi motivi zaslužuju punu pažnju i kompletnu turističku valorizaciju, i istovremeno jasno indiciraju potencijalne mogućnosti turističkog razvoja Perasta.

Atraktivno deistvo i antropogenih i prirodnih motiva u dosadašnjim uslovima se manifestovalo i svodilo uglavnom na uzorednu informisanost i razgledanje, tj. Perast je imao tranzitnu funkciju u okviru Bokokotorskog turističkog regiona. To je posljedica neizgrađenosti hotelskih i drugih smještajnih kapaciteta i ugostiteljskih objekata potrebnih za opsluživanje turističke klientele. Stoga su do sada i efekti turističkog privređivanja ovog mjesta minimalni, gotovo i ne postoje.

Da bi se od turizma dobile adekvatne turističko-ekonomske koristi, neophodno je stvoriti objekte za smještaj gostiju, odgovarajuće ugostiteljske i trgovinsko-zanatske radnje i servise kao i druge potrebne direktne i indirektno receptivne kapacitete, jer je to uslov za veći priliv turista. To je osnovna pretpostavka razvitka rekreativnog i kombinovanog (izletničkog i ekurzivnog) turističkog kretanja i, s tim u vezi, efikasnijeg i rentabilnijeg turističkog privređivanja. Uz objekte za turistički smještaj treba izgraditi i prateće objekte (garaže, parking-placeve i dr.), kao i komunalne objekte. Doduše, u poslijeratnom periodu riješena su neka važna komunalna pitanja (izgrađen je i vodovod, ali naselje i dalje ima problema u pogledu snabdijevanja dobrom i zdravom pijaćom vodom).

Da bi se istaknuti potencijal Perasta, o kojemu je bilo riječi, aktivirao i valorizovao u turističkom pogledu, neophodno je preduzeti niz radikalnih poduhvata.

Prije svega Perast je adaptacijama moguće pretvoriti u specifičan i jedinstven turistički punkt. Iako je kao spomenik kulture stavljen pod zaštitu zakona, moguće je sasvim uspješno nekadašnje »palače« — danas oromule kamene zgrade, obrasle bršljanom i korovom — odaptirati i restaurirati u moderne hotelske i druge smještajne objekte. Razumljivo se, treba im sačuvati spoljašnju fizionomiju i enterijer koncipirati na savremen način, sa modernim komforom, i tako ih prilagoditi potrebama i najluksuznije klijentele.

Nove objekte je nužno i obavezno prilagoditi postojećim arhitektonskim oblicima, koje, zajedno sa pratećim objektima, treba vješto estetski oblikovati da ne bi narušili ambijent starog Perasta. Tako adaptirani objekti stare arhitekture biće interesantniji svakom pasioniranom turistu i uopšte svakom ljubitelju rekreacije, posebno oduševljenom književniku i naučniku, biće privlačnije od onih mjesta sa građevinskim konstrukcijama moderne arhitekture.

Proširenje smještajnih kapaciteta za turističke potrebe povećaće se i već planiranim seljenjem fabrike »Jadran« u Risan, a eventualno i preseljenjem jednog broja stanovništva u susjedna naselja.

Sve ove mjere je nužno što prije ostvariti, jer je Perast obuhvaćen regionalnim urbanističkim planom Crnogorskog primorja, u okviru projekta Južni Jadran.¹⁾

Skupština opštine — Kotor već je sklopila ugovor sa preduzećem »Jugoprojekt« iz Beograda, prema kojem će Perast do sredine 1972. godine biti preuređen u grad-hotel sa 3500 ležaja najvišeg komfora. Izgrađiće se novi put iznad naselja, dok će sadašnja komunikacija (dio puta koji prolazi kroz naselje — pored obale) imati funkciju šetališta. Valja napomenuti da su i investitori iz inostranstva, posebno iz nordijskih zemalja, spremni da učestvuju svojim kapitalom u adaptaciji ovog naselja.

Pitanje uređenja, restauracije i daljeg razvitka Perasta nije samo značajno za njegov vlastiti turistički prosperitet, već ima širi značaj. Pretvaranjem Perasta u grad-hotel obezbijediće u znatno većoj razmjeri kvalitetnije uslove za dalji, intenzivniji i stabilniji turistički promet čitavog Bokokotorskog basena. Čini se da će u takvim uslovima Perast prevazići regionalne i nacionalne granice. Nago-

¹⁾ Projekat Južni Jadran je jedan od najvećih projekata posljednjih decenija, koji finansiraju OUN i vlada SFRJ. Obuhvata ona mjesta na Jadranu od kojih se očekuje da budu najjači centri turističke privrede. Ovaj projekat treba da se završi do kraja 1970. godine a njegova definitivna realizacija do 1990. godine.

viještene transformacije će nesumnjivo doprinijeti da on postane turističko mjesto kontinentalnog značaja.

Razvijanjem hotelijerstva i druge visokokvalitetne materijalno-kadrovske baze turizma, Perast će biti interesantan za klijentelu sa većim platežnim mogućnostima. Uostalom, sam sadržaj boravka bi uticao na selekciju turista! S obzirom da postoje gotovo idealni uslovi za jahting-turizam neophodno je postojeću luku adaptirati, proširiti i stvoriti marinu za garažiranje jahti. Kako su jahting-turizmom obuhvaćena poglavito porodična turistička kretanja, treba i izgradnju smještajnih kapaciteta prilagoditi takvom turizmu.

Klijenteli se može obezbijediti puni mir i aktivna rekreacija, koja se može realizovati preko širokog spektra: kupanja, sunčanja, plivanja, ronjenja, veslanja, jedrenja, skijeringa, ribolova, šetnja i izleta, kockanja (cassino), posmatranja raznih atraktivnih kulturno-zabavnih priredbi¹⁶⁾ i sportskih manifestacija («Bokeljske noći», karneval, vaterpolo i drugo).

«Pored turističkih obilježja Perast ima uslove da postane i stecište kulturnih i javnih radnika. U tom smislu dodijeljena je palata

¹⁶⁾ Da pomenemo nekoliko interesantnih lokalnih svečanosti i priredbi. Do drugog svjetskog rata održavala se zavjetna svečanost 15. maja svake godine povodom istorijske pobjede nad Turcima iz godine 1654. Tom prilikom ansambl Bokeljske mornarice u živopisnim narodnim nošnjama i sa starijskim oružjem izvodio je interesantan ceremonijal. U slikovitoj procesiji bokeljski mornari nosili su čuvenu zlatom i draguljima optočenu sliku Bogorodice-zaštitnice bokeljskih pomoraca, sa ostrva u Perast.

Interesantna je bila i svečanost 29. juna kada se slika vraćala iz Perasta na ostrvo. Plovilo kojim se prenosila slika štitio je u polukrugu čitav kordon lađa, sa kojih su učesnici neprestano pucali iz vatrenog oružja. To je u stvari bila reminiscencija na doba kada su oružani paraški brodovi štitili procesije od eventualnih turskih napada.

Ove drevne običaje, koji svakako predstavljaju slikovite svečanosti, treba oživjeti, možda donekle stilizovati, a zatim iskoristiti u turističkoj propagandi.

15. avgusta je narodna svečanost na ostrvu Gospe od Skrpjela, gdje se nalazi zavjetna crkva pomoraca. Tom prilikom narod iz raznih krajeva Boke, takođe u narodnim nošnjama, učestvuje u svečanosti.

Kuriozitetno djeluje lokalna svečanost, koja se organizuje 22. jula. Tada je tradicionalno nasipanje kamenja na ostrvu Gospe od Skrpjela. Ovom prigodom lokalna plovila, okićena zastavama, dovlače (odakle i ime običaju «fašinada» od italijanske riječi fascinare, -ta) kamen od Perasta prema ostrvu gdje se pri obali vrši njegovo izbacivanje. Svečanost je praćena narodnom pjesmom (učesnici su samo muškarci) a završava se večerom na terasi ostrva.

Ove svečanosti iako lokalnog značaja, veoma su interesantne, kao i svečanost gađanja «kokota» (pijetla). Ova spektakularna manifestacija uz učešće Bokeljske mornarice, organizuje se s vremena na vrijeme, zapravo prvi put poslije drugog svjetskog rata održana je juna 1969. godine. Sastoji se u gađanju pijetla na dasci koja stoji na površini mora. Pobjednik takmičenja dobija peškir na kojem je ispisana godina pobjede nad Turcima (1654) i godina takmičenja. Pobjednik je obavezan da plati određenu količinu vina (65 litar) kojom časti mornare i svečanu povorku koja ga prati glavnim ulicama grada.

Zmajevića Filološkom fakultetu iz Beograda da bi se u njoj održavali simpozijumi i drugi naučni skupovi.²⁾

Na taj način Perast bi postao ekskluzivno turističko naselje, još jedan grad-hotel, još jedan dragulj Boke Kotorske — najljepšeg po obliku i genetski jedinstvenog zaliva u Sredozemlju. To bi bio još jedan alem-kamen turističkog fenomena, možda čak i najljepši, u mozaiku naselja na Crnogorskom primorju, ne manje interesantan i ne manje lijep od Svetog Stefana, već afirmisane turističke vrijednosti evropskog ranga.

²⁾ M. Pasinović: Perast — funkcionalni razvoj — Geografski horizont, Zagreb, XII/1966, br. 3-4.

Résumé

PERAST ET SES POSSIBILITES TOURISTIQUES

Dušan J. MARTINOVIC

Perast est une des plus belles et des plus intéressante localités sur le Littoral monténégrin. Elle est située au pied de la montagne calcaire St. Ilija haute de 873 m. dans la partie nord-est des Bouches de Kotor. Une bonne route qui fait partie de la magistrale Adriatique y passe. Tous les jours les autocars font la communication vers Kotor, Herceg-Novi et d'autres lieux du Littoral sud.

Perast comme une futur station balnéaire et une éventuelle station climatique a toutes les conditions pour devenir une localité touristique de premier ordre. Il a les conditions naturelles et les motifs anthropologiques pour le développement du tourisme. Le relief vertical de son arrière pays et la couleur d'azur du golf de Kotor dont la surface est percée par deux îlots pittoresques semblables à deux bateaux ancrés rendent la beauté du panorama encore plus attrayante.

L'ensemble hydroclimatique représente la principale condition pour le développement du tourisme. A Perast l'été est chaud et l'hiver très doux. La température moyenne annuelle de l'air est de 18,3°C. Perast a un grand nombre de jours de soleil (240,2 par an en moyenne) et plus de 2500 heures ensoleillées par an en moyenne.

C'est pourquoi Perast est la localité la plus chaude dans les Bouches de Kotor, propice pour le tourisme en hiver comme en été. Une végétation subtropical en mosaïque fait un beau paysage de flore.

Le passé historique de Perast est très intéressant. La tribu illyrienne nommée Pirouste l'a peuplé dans le Temps Anciens. C'est de là qu'il tire son nom. Perast a la plus longue et la plus importante tradition maritime de tout le Littoral monténégrin. C'était autrefois une commune indépendante (depuis 1585) qui reconnaissait l'autorité de Venise, mais qui avait gardé son autonomie. Elevés au bord de la mer et destinés à cette même mer les habitants de Perast étaient d'excellents marins. Ils se sont montrés comme guerriers habiles et courageux dans les luttes contre les incursions ennemies et contre les pirates. En faisant du commerce sur la Méditerranée et plus tard (au XVII^e siècle) sur toutes autres mers ils ont rempli leurs maisons de grandes richesses matérielles. De l'époque où l'économie maritime commerciale était développée (au XVI^e, XVII^e et XVIII^e s.) datent tous les importants édifices de Perast dont quelques uns comptent parmi les plus grands monuments de l'architecture du Baroque et de la Renaissance sur notre côte (palais de Bužović, château de Visković, ruines du château de Zmajević avec le mausolée et le clocher, église paroissiale inachevée dont le clocher était haut de 55 mètres).

A Perast existent deux musées et les archives qui renferment les objets de la documentation de son passé qui parlent de la plus ancienne école de navigation maritime chez les Slaves et exposent toute l'histoire de la localité. Grâce à l'affluence des touristes et relativement aux nécessités du tourisme, on est en train de transformer Perast en ville-hôtel ce qui fera de cette jolie petite ville un des plus intéressants centres sur la Côte Adriatique.

Велимир РАДОВИЋ

ПОГЛЕД НА АРХИВСКУ И БИБЛИОТЕЧКУ СЛУЖБУ У ХЕРЦЕГНОВСКОЈ ОПШТИНИ

Актуелна проблематика културних дјелатности уопште и институционалне културе посебно, тих изванредно значајних компоненти друштвеног рада, захтијева колико је више могуће стручнији, а тиме и студиознији прилаз, ослобођен импровизаторства, практицизма и вулгарно-економистичког третмана, нарочито у овој области рада.

У послеријатној пракси наше општинске културне политике постигнути су значајни резултати, у првом реду захваљујући одређеном разумијевању надлежних органа према овој области као и великом ангажовању неких појединаца у полагању првих основа наших садашњих институција у области културе. Резултат таквог рада и односа је релативно развијена институционална култура у општини (завичајни, Штумбергеров и манастирски музеј, архив, научна библиотека, градска библиотека).

Други облици културних активности, нарочито забавног жанра, а који су били добро организовани и врло активни у првим послеријатним годинама, са искључиво аматерским обиљежјима, данас су скоро потпуно ишчезли. На њихово мјесто данас имамо Умјетнички студио „Бока“ који је постао главни организатор забавно-културних манифестација. Дјелатност ове организације је, такође, тек почела па је рано доносити неке одређење судове о њеном раду.

Херцег-Нови, првенствено туристички град и општина, већ сада у том правцу економски углавном одређен, мора и у будуће још снажније развијати како институционалну културу тако и друге облике културног живота, јер је то неопходан фактор у његовом даљем општем развоју. Но, на томе се мора инсистирати

и из неких других разлога. Тако, напримјер, законски је обавезно формирати и развијати архивску службу чији се предмети-документи свакодневно стварају у општинској управи и другим установама и предузећима. Ми такођер морамо велику пажњу посветити музејској и библиотечкој служби. Изванредан значај чувања, одржавања и презентовања споменика културе, даљи истраживачки радови, изложбе, све веће ширење школства и ваншколских облика образовања само су неки од практичних разлога постојања тих служби у општини.

Посљедњих година, у све бурнијем развитку нарочито туристичке привреде наше општине и Боке Которске уопште, природно је било очекивати све сложенiju проблематику и у овој грани друштвене дјелатности. У комплексу те проблематике данас се већ оштро издвајају нека питања која су основна за даље интензивирање институционалне културе и других облика културних активности, за њихово брже уклапање у токове наше самоуправљачке праксе и савремене друштвене реформе. То су питања финансирања културних дјелатности уопште и установа у области културе посебно, затим архивистичке службе, библиотечке службе, кадрова, сарадње у области културе и др. Ми ћемо се у овом чланку углавном задржати на проблематици архивистичке и библиотечке службе у општини.

Закони о архивима и регистратурама су регулисали сва битнија питања из ове области. Овдје је интересантно напоменути да општине морају имати организовану архивску службу, било као своју или међукомуналну установу. На то их закон обавезује. То није случај са другим установама у области културе. Колико је ова служба од виталног културног интереса види се и из чињенице да се по односу према писаном документу-архивској грађи увелико може доносити суд о општој културној клими једне земље и народа у одређеном периоду, о степену бриге за науку у том друштву, о искуствима која могу служити у будућности и која су свједоци прошле епохе. Све што остаје иза нас за будуће нараштаје, за савременике, записано је у документу кога треба сачувати и користити. На основу чега се пише историја једног народа, историја његове привреде, културе, његова политичка историја? Примарно, на основу архивске грађе. Отуда ригорозан однос према тој служби унијет је у Закон о архивској грађи и обавезности њеног чувања.

Каква је ситуација у том погледу у нашој општини?

Релативно висок степен културног развитка у прошлости, посебно административно-правног система у Бочи Которској, за влада Венеције и Аустрије, омогућили су очување писаних доку-

мената, тако да ми danas посједујемо архивску грађу још из XVII вијека, континуирано до danas, па опадамо у најразвијеније општине у том погледу у Црној Гори. Иза Архива СР Црне Горе на Цетињу и Историјског архива у Котору ми се налазимо на трећем мјесту по маси и квалитету архивске грађе у Републици. Реално оцјењујући стање срећености архивских докумената као и степен њиховог коришћења ми смо такођер негде у врху у Републици, нарочито што се тиче млетачке документације.

У оквирима ове службе нормално ничу неки велики и значајни задаци који се морају почети рјешавати. Прво, питање очувања од пропадања већ постојећег послеријатног регистратурског материјала, од кога је већ један дио прешао у архивску грађу. То је послеријатна грађа која је стварана и непрестано се ствара у органима управе Скупштине општине, затим грађа других предузећа и установа од којих су нека и ликвидирана у послеријатном периоду. Закони о регистратурама и архивима прецизирали су права и обавезе како ствараоца фондова тако и архивске установе која треба да концентрише те фондове, чува их и сређује. У том погледу у најновије вријеме је нешто урађено, нарочито у органима управе Скупштине општине, Заводу за медицинску рехабилитацију „Др Симо Милошевић“ у Игалу, Дјечјем дому у Бијелој и неким друштвено политичким организацијама.

У овој служби се и код нас поставља тешко питање простора. Постојећа архивска установа је већ пуна, док је просторија која би дијелом ублажила овај проблем, а која је годинама тражена, дата другом на употребу. У оваквим материјално-финансијским условима постоји озбиљна опасност од пропадања једног дијела архивске грађе, што чини овај проблем, у правом смислу ријечи, тешким.

Повезано са проблемом изналажења нових облика финансирања културе је и кадровско питање архива. У овој служби требало би запослити више радника, јер су архивистички послови дуготрајни, обимни, раде се деценијама, стално се континуирају, остављајући иза себе срећену писану документацију о једном добу у једном крају, која са документацијама других крајева ствара услове за општу, синтетизовану документацију. Ми смо недавно добили једног архивисту, али то је тек почетак рјешавања кадровског питања. Ако погледамо ту ситуацију у другим општинама, што ми сазнајемо читајући или у директном контакту преко посјета, видјећемо да у оваквим установама, нарочито у Србији, Хрватској и Словенији, ради чак и пет пута више радника.

Савјет архивске установе је недавно извршио реорганизацију у складу са Законом о архивима и захтјевима Друштва

архивских радника СР Црне Горе. Установа је постала искључиво архивска и добила назив „Архив Херцег-Новога“.

Проблеми библиотечке службе у општини су такођер актуелни. Не мислимо истицати значај и вриједност књижних фондова које овај град и општина имају у својим библиотекама. Мислимо да је ту мериторно и сасвим на мјесту мишљење неких наших најистакнутијех културних радника који сматрају да ово мјесто има највећу културну вриједност у библиотечком фонду. Ми у погледу квалитета и броја књига стојимо сигурно на првом мјесту у Боки Которској, а у врху смо лествице и у Републици.

У овој служби се интензивно ради, на унутрашњем плану по систему децималне класификације, изради библиографија, аранжирању изложби и других модерних средстава информисања, а на спољнем у све активнијем окупљању корисника књиге, нарочито у задњим годинама ученика свих школа и узраста.

Наши проблеми у овој области, проблеми књиге, су истовремено и општејугословенски. Ми то знамо. Свакодневно се о томе пише у културним рубрикама наших дневних листова и периодике. Свуда људи од културе настоје пропатирати добру књигу. Библиотеке би требале бити борци против шунда и неизантересованости, нарочито младога човјека, за вриједну литературу. И код нас је у вези са овим изражен проблем приближавања књиге непосредном произвођачу, омладинцу и грађанину. У организационом смислу то је уствари проблем, дијелом, матичне службе, матичне библиотеке. Матична библиотека стварно постоји, али то је формално, на папиру, јер у оваквим финансијско-материјалним условима то тако и мора бити.

У овој служби у нашој општини мора у најскорије вријеме доћи до радикалне реорганизације. Треба формирати једну централну општинску библиотеку, народну, популарну, која би у свом оквиру имала дјечје одјељење, читаоницу, изложбени простор и још неке елементе неопходне за овај степен развитка општине, посебно школства. У овој установи требало би запослити најмање три књижничара-библиотекара и пронаћи им одговарајуће просторије за смјештај књижног фонда, читаонице и др.

Питања отворености културних установа, сарадња, боље унутрашње организације институционалне културе у општини, природно, била су, такођер, посљедњих година на дневном реду. Ту су људи добронамјерно предлагали одређена рјешења, полазећи од искрених тежњи да се ријеше како материјални, тако и организационо-радни статус ових установа, да се превазиђе њихова минијатурност и створе услови за функционисање само-

управљања. Али, ту је нормално морала запријетити и опасност од лаицизма, нестручности, краткорочности па и вулгарно-економистичких тенденција које су вукле назад, ка стварању, како је то јавно названо „културних комбината”. Послије првих искустава са тим „комбинатима” почело се на тај проблем гледати рационалније. Чак је и Културно-просвјетно вијеће Скупштине СР Црне Горе препоручило уздржавање од таквих експеримената, за стручно и студиозно разматрање ове проблематике, против механизма и имитаторства из привреде у овој области, за законско заснивање аката, јер су све ове основне гране културе, регулисане посебним законима (закон о музејима, закон о архивама и закон о библиотекама). Интересантно је напоменути да је, што се нас тиче, била раније испољена тенденција па и препорука од друштава архивских и музејских радника Црне Горе да се обједини архивска служба на нивоу Боке Которске са сједиштем у Котору, а музејска служба, такође на нивоу Боке Которске, са сједиштем у Херцег-Новом. Ово је свакако у неким својим аспектима дискутабилно, али се мора признати да је ипак било природније и стручније од „комбината”. Данас се, међутим, атмосфера у овом погледу стабилизовала, тако да по договору архивских радника у региону Боке Которске треба да постоје Историјски архив у Котору са компетенцијама и за општине Будва и Тиват и Архив Херцег-Новога у Херцег-Новом, општинског карактера. Поред ове установе у Херцег-Новом дјелује Завичајни музеј у чијем саставу су Галерија „Јосиф-Бело Бенковић” и мемориалне собе Бенковић-Лучев, са великим перспективама даљег ширења и развика, посебно у вези са значајном помоћи Центра за научне скупове у Херцег-Новом. Сада у граду ради и Градска библиотека, а значајна је и библиотека при Радничком универзитету.

Ilija PUSIC

RAD ZAVIČAJNOG MUZEJA U 1969. GODINI

Zavičajni muzej u Herceg-Novome obuhvata kompleksnu muzejsku problematiku na terenu Boke Kotorske, sem pomorstva koje je stručno i naučno obuhvaćeno u sklopu Pomorskog muzeja južnog Jadrana u Kotoru. Zavičajni muzej okuplja tri odelenja: etnografsko, odelenje NOB i Narodne revolucije i umjetničku galeriju »Josip Bepo Benković«; zatim šest zbirki: kulturno-istorijsku, ikonografsku, arheološku, lapidarijum, zbirku na Kanli kuli i dvije memorijalne sobe: Josipa Benkovića i Ivana Lučeva. U sastavu Muzeja nalazi se Botanička bašta, sa rijetkim primjercima tropske i subtropske flore. Zgrada Muzeja se nalazi na Toploj, Galerija »Josip-Bepo Benković« u Starom gradu, a memorijalne sobe u Njegoševoj ulici. Muzej je otvoren za posjetioce svakog dana od 9 do 12 i od 15 do 17 sati, sem ponedjeljka; Galerija prima posjetioce za vrijeme trajanja izložbi, dok se memorijalne sobe mogu posjetiti tokom čitavog dana.

U Muzeju su zaposlena 3 radnika: direktor (arheolog), kustos (etnolog) i sekretar muzeja. Pomoćni poslovi, čistoća i održavanje bašte, obavljaju se po ugovoru o izvršenom poslu.

Iz Fonda za kulturu Muzej je za 1969. god. dobio 128.000 din.

Opšti zadaci

U septembru mjesecu 1969. god. radnici u Zavičajnom muzeju učestvovali su u organizovanju Kongresa folklorista Jugoslavije u hotelu »Tamaris« u Igalu. Pored organizaciono tehničkih poslova, radnici muzeja su organizovali veće folklorne na kojemu su učestvovali članovi folklorne grupe »Ilija Kišić« iz Zelenike i narodni guslar. Na Kongresu je direktor Muzeja učestvovao sa svojim radom »Ilirska etnička plemena i grupe na teritoriji Boke Kotorske«.

Štampan je prvi broj zbornika radova iz nauke, kulture i umjetnosti »BOKA« u tiražu od 800 primjeraka, u kojemu su saradnici naučni radnici iz Boke, kao i oni iz drugih naših centara čiji je domen naučnog interesa Boka Kotorska. Pored ovoga izvršeno je sljedeće:

Štampani panoi, plakati, letci i natpisi na tri strana jezika u cilju propagande, reklamiranja i obavjesti posjetilaca.

Uređen i aranžiran jedan izlog na prometnom mjestu u gradu koji upućuje posjetioce na razgledanje Muzeja i naših kulturnih spomenika.

Organizovanje predavanja na Radničkom univerzitetu, akademika Vojislava Đurića o novim otkrićima fresaka u Manastiru Savini.

Arheologija

U 1969. god. nastavljen je intenzivan rad na rekognosciranju terena Boke Kotorske. Rekognosciran je teren Luštice, jedan dio Krtola, zatim sela Ublji, Bunovići, Morinj i Kostanjica. Novootkrivenim arheološkim lokalitetima dopunjena je arheološka karta Boke Kotorske.

Izvršeno je sondažno iskopavanje u novootkrivenoj preistorijskoj pećini u Bunovićima. Po materijalu otkopanom u nižim slojevima pretpostavlja se postojanje kulture srednje bronz. Indicioni materijal se nalazi na ekspertizi.

Restauriran, konzerviran i prezentiran je materijal otkopan u preistorijskim grobovima u Kamenom 1968. god.

U ekipi Zavoda za zaštitu spomenika kulture SRCG arheolog Muzeja je bio angažovan 20 dana.

U ediciji »Boka« štampan je rad iz arheologije »Arheološki lokaliteti i stanje arheološke nauke u Boki Kotorskoj«.

Arheolog Muzeja održao je predavanje »Antika u Boki Kotorskoj« u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Etnologija

Najviši dio posla u izučavanju etnografije na području Zavičajnog muzeja izvršio se u Arhivima. To je bio kontinuirani rad na sakupljanju tragova našeg folkloru iz vrlo bogate dokumentacije starih bokokotorskih opština.

Povodom održavanja naučnih skupova u Centru za naučne skupove u Herceg-Novome, učesnike skupova su pozdravile djevojke u narodnim nošnjama sa rakijom i karanfilima. Takvih nastupa u 1969. god. bilo je 14.

Sakupljeni su podaci o kamenorezačkom zanatu zagorskih sela hercegovačke opštine (dokumenta, fotografije, alat).

Očišćen je i konzerviran metalni inventar etnografskog odeljenja.

Napisan je i objavljen u ediciji »Boka« rad »Bokeška setenca«.

Istorija sa NOB

Organizovana je numizmatička izložba numizmatičara Blaža Krivokapića iz Nikšića, koja je trajala 40 dana.

Kulturno-istorijska zbirka dopunjena je sa gravirama i fotografijama iz urbanističkog razvitka Herceg-Novoga od postanka do danas.

Radnici Muzeja aktivno su učestvovali u prikupljanju dokumentacije u našem i drugim republičkim centrima iz NOB-a i Narodne revolucije, povodom proslave 50 godina Partije i 25 godina od osnivanja Bokeljske brigade.

Ikonografija

Po dogovoru sa crkvenim vlastima i u 1969. godini je za vrijeme ljetne sezone organizovana izložba ikona u drvu Bokokotorske ikonografske škole Rafailović-Dimitrijević, dopunjena sa starim ikonama iz italo-kritskih, carigradskih i ruskih škola i radiona.

Izvršeno je konzerviranje 7 ikona u drvu.

Galerija »Josip-Bepo Benković«

U 1969. godini u Galeriji je organizovano 8 izložbi i to: izložba 10 likovnih umjetnika sa Kosova, izložba 5 likovnih umjetnika iz Rumunije, izložba karikatura Miloša Vuškovića iz Cetinja, samostalna izložba Bogdanke Budisavljević iz Beograda, samostalna izložba Sava Vučkovića, slikara iz Herceg-Novoga, samostalna izložba Milenka Sindika, slikara iz Tivta, samostalna izložba Mihaila Jovićevića, slikara iz Cetinja i izložba slika slikara vojnih starešina povodom proslave Dana JA 22. Decembra.

U Galeriji je organizovan II hercegnovski zimski salon na kojem je učestvovalo 17 likovnih umjetnika iz Herceg-Novoga kao i nekoliko gosti iz Republike. Na salonu su podijeljene 3 nagrade i to: Berberović Luki, akademskom slikaru iz Morinja, Kovačević Srdanu, akademskom vajaru iz Herceg-Novoga i Bulajić Mitku, slikaru iz Herceg-Novoga. Salon je bio otvoren od 15. januara do 15. februara.

Otkupom ili darivanjem nabavljeno je 17 umjetničkih radova, od toga 7 radova je Galeriji ustupio Savjet za kulturu SRCG iz svog fonda.

Izvršene su sve imovinsko pravne i tehničke pripreme za adaptaciju i postavu memorijalnih soba Josipa Benkovića i Ivana Lučeva. Inventarisan je cjelokupni fond Benkovića i Lučeva.

Botanička bašta

U 1969. godini botaničku baštu pri zgradi Zavičajnog muzeja na Toploj preuzelo je na uzgoj preduzeće »Gradsko zelenilo« u Herceg-Novome, tako da Zavičajni muzej vodi brigu samo o populariziranju i stručnoj prezentaciji bašte.

Spomenici kulture u Herceg-Novome

Zavičajni muzej u Herceg-Novome od svoga postojanja vodi brigu o spomenicima kulture na svom terenu, a uz saglasnost Zavoda za zaštitu spomenika kulture SRCG vrši nad njima redovnu patro-nužu. Tako je u 1969. godini intervenisao u pet slučajeva narušavanja integriteta spomenika, ili stare arhitektonske i urbane cjeline.

Na Kanli kuli u jednoj pogodnoj prostoriji postavljena je zbirka predmeta i lapida pronađenih na Kanli kuli prilikom gradnje ljetne pozornice.

Na Kanli kuli i Španjoli organizovana je vodička služba, dok je najinteresantniji spomenik arhitekture, mletačka tvrđava Forte mare, do danas još nepristupačna za posjetioce, zbog toga što se njena unutrašnjost koristi kao ljetna bioskopska bašta.

U župnoj crkvi Sv. Jeronima nedavno je otkrivena jedna ikona na platnu od Tripa Kokolje, a crkva bl. Leopolda Mandića dobila je kao dar italijanskih hodočasnika vrijednu sliku venecijanske škole XVIII vijeka.

U zajednici i sa sredstvima Skupštine opštine svi naši arhitektonski spomenici noću su osvetljeni sa 28 reflektora nad kojima vodi redovnu brigu Komunalno preduzeće u Herceg-Novome.

Zavičajni muzej u Herceg-Novome u 1969. godini registrovao je oko 14000 posjetilaca, od toga 5000 stranaca.

ХЕРЦЕГНОВСКИ ЗИМСКИ САЛОН

Општа друштвена изградња у херцеговској општини од 1960. године почиње све интензивније да се развија и да добија одређенији лик. У том општем развоју видну улогу има и друштвено-културна дјелатност која је поред многих културних манифестација обухватила и ликовно-умјетнички живот. Из тог културног кретања јавила се потреба да се оснује ликовно-умјетничка галерија у којој ће моћи многи наши па и страни ликовни умјетници да изађу пред јавност са својим радовима.

Иницијативом Савеза бораца НОР-а из Херцег-Новог 1966. године основана је у Херцег-Новоме ликовно-умјетничка галерија која носи име „Јосип-Бепо Бенковић“, познатог револуционара и сликара, а која постаје жарниште ликовног живота овога града. Одмах по оснивању галерију је, на предлог Савеза бораца НОР-а, преузео као своје одјељење Завичајни музеј у Херцег-Новоме.

Велики утицај на развој ликовног живота у овоме граду а тиме и на стварање Галерије имала је Средња ликовно-умјетничка школа која је укинута 1962. а дефинитивно престала да ради 1966. године. Ова школа дала је неколико познатих наших ликовних умјетника који живе и раде у Херцег-Новоме. Већина од њих има своје атеље, а неки и своје сталне изложбе. Они су главни носиоци ликовног живота мјеста, а многи од њих и југословенске умјетности. У Херцег-Новоме живе и раде 18 чланова Удружења ликовних умјетника Црне Горе, од којих 4 вајара, 13 сликара и 1 керамичар. Међу њима има и познатих имена као што су: Лука Томаковић, Војислав Станић, Александар Пријић, Ђорђе Превиловић, Саво Вујовић и други.

Поред чланова Удружења у Херцег-Новоме и околини постоји још и око 20 сликара и вајара аматера које је такође обухватила ликовна активност Херцег-Новога.

Ова општа ликовна дјелатност у граду и околини наметнула је потребу да се оформи једна временски одређена ликовна манифестација која би се одржавала сваке године и на којој би се окупљали ликовни умјетници из Херцег-Новога да манифестују своју активност и умјетничке преокупације. У томе смислу 1968. године основан је Зимски херцеговачки салон. Од тада се сваке године у галерији „Јосип-Бело Бенковић“ јануара-фебруара мјесеца приређује ова ликовна манифестација. На њој излажу своје најновије и најуспјелије радове сви ликовни умјетници чланови Удружења из Херцег-Новога и по неки гост из Републике. На Салону се додељују награде и врши наградни откуп радова. На првом Салону 1968. године награђена су два сликара: Ђорђевић Правилковић и Саво Вујковић; на другом Салону 1969. год. награђена су три учесника: Срдан Ковачевић, вајар, Мирко Булајић, сликар и Лука Берберовић, такође сликар; на трећем Салону 1970. године награђена су три умјетника: Лука Томановић, вајар, Анђелко Арнаутовић и Васко Липовац, сликари.

Приликом отварања сваког Салона присуствовао је велики број гостију, представника штампе, радио и телевизије као и критичара ликовне умјетности. Од 1968. године одржана су три Салона а четврти је у припреми. На првом Салону учествовало је 14, на другом 17, а на трећем 22 ликовна умјетника са око 200 радова: слика, скулптура и керамике. Сваке године повећава се број излагача што значи да ова ликовна манифестација окупља све већи број ликовних умјетника, а тиме се успјешније сагледавају и сабирају ликовна достигнућа једне године и активирају све умјетнике у раду и припреми за Зимски салон.

Трећи Салон, због ангажовања већег броја умјетника, изискивао је и већа материјална средства па је Музеју велику помоћ пружио ГП „Првоборац“ које је било покровитељ, наградило три умјетника и откупило неколико радова.

Критика је у дневној штампи пропратила изложбе у оквиру Салона и истакла значај ликовног живота у Херцег-Новоме. Исто тако ову ликовну манифестацију забиљежиле су својим емисијама радио и телевизија Титоград и Београд. Штампа, као и радио и телевизија, истакли су да Херцег-Нови постаје један од главних центара ликовне активности у Републици.

Из досадашњег рада може се закључити да је отварање Зимског салона имало своје оправдање и оно је потврђено све већим бројем излагача.

С А Д Р Ж А Ј

	Strana
<i>In memoriam — Don Niko Luković — — — — —</i>	5
Др Славко МИЈУШКОВИЋ	
<i>Njegoš и Превлака — сада „Острво цвећа“ у Боки Которској — — — — —</i>	9
<i>Njegoš et Prevlaka — »Ile des fleurs« dans les Bouches de Kotor — — — — —</i>	37
Чедомир МАРКОВИЋ	
<i>Неколико нових гробова из Будве — — — — —</i>	41
<i>Quelques trouvailles nouvelles des tombeaux à Budva</i>	53
Максим ЗЛОКОВИЋ	
<i>Турци у Херцег-Новоме — — — — —</i>	55
<i>Les Turcs à Herceg-Novî — — — — —</i>	80
Miloš I. MILOSEVIĆ	
<i>Prilozi problematîci kopnene trgovine poslije osvajanja Herceg-Novoga i okoline od Turaka 1687. godine — —</i>	81
<i>Les suppléments des problèmes du commerce continental après la prise de Herceg-Novî en 1687 — — — —</i>	119
Предраг КОВАЧЕВИЋ	
<i>Бокељски устанак 1869/70. године — — — — —</i>	121
<i>The Bokelian Uprising in 1869/70 — — — — —</i>	148
Др Ђурђина ПЕТРОВИЋ	
<i>Порекло и карактеристике пиштоља званих леденице</i>	151
<i>Origine et caractéristique des pistolets nommés »lede- nice« — — — — —</i>	169
Антоније ФАРЧИЋ	
<i>Три барска епитафа — — — — —</i>	171
<i>Trois épitaphes de Bar — — — — —</i>	190
Dr ing. Vladimir LEPETIĆ	
<i>Неке геофизичке и биоekолошке карактеристике Bokokotor- skog zaliva — — — — —</i>	191
<i>Ichthyobenthos (Botton Fish Populations) in Boka Ko- torska Bay — — — — —</i>	211

Dr Vaso TOMANOVIĆ	
<i>Iz toponomastike Boke Kotorske</i> — — — — —	213
<i>De la toponymie des Bouches de Kotor</i> — — — — —	224
Dr Vaso TOMANOVIĆ	
<i>O bokeljskim govornima</i> — — — — —	225
<i>Des dialectes des Bouches de Kotor</i> — — — — —	229
Lazar SEFEROVIĆ	
<i>Uvodna razmatranja o razvoju bokeljske popjevke</i> — —	231
<i>Quelques reflexions du developement de la chanson populaire des Bouches de Kotor</i> — — — — —	234
Игњатије ЗЛОКОВИЋ	
<i>Проф. Вицко Трипковић</i> — — — — —	235
<i>Professeur Vicko Tripković</i> — — — — —	240
Васо ИВОШЕВИЋ	
<i>Југословенске идеје Дионисија Миковића</i> — — —	241
<i>Les idées yougoslaves de Dionisije Miković</i> — — —	256
Dušan J. MARTINOVIĆ	
<i>Perast i njegove turističke mogućnosti</i> — — — — —	257
<i>Perast et ses possibilites touristiques</i> — — — — —	269
ПРИКАЗИ, ОСВРТИ, МИШЉЕЊА:	
Велимир РАДОВИЋ	
<i>Поглед на архивску и библиотечку службу у херцеговској општини</i> — — — — —	271
Илја ПУСИЋ	
<i>Rad Zavičajnog muzeja u 1969. godini</i> — — — — —	277
Дарко ВУРИШИЋ	
<i>Херцеговски зимски салон</i> — — — — —	281

Коректуру извршио:

Томо Радуловић

Штампарија „Андрија Палташић” — Котор

Штампано у 1000 примјерака